

Dana 26. studenoga 1991. Sveučilište u Zagrebu osnovalo je *Institut za primijenjena društvena istraživanja*. Odlukom Upravnog vijeća od 18. veljače 1997. godine preimenovan je u *Institut društvenih znanosti IVO PILAR*. Institut se bavi znanstvenim, stručnim, interdisciplinarnim te tržišnim istraživanjima, strategijskim analizama, organiziranjem međunarodnih i domaćih znanstvenih skupova, tribina, okruglih stolova te predavanja u području društvenih i humanističkih disciplina. Izdaje časopise *Društvena istraživanja* i *Pilar*; te edicije *Zbornici*, *Studije* i *Acta Instituti scientiarum socialium Ivo Pilar, Zagabria*.

ИВО ПИЛАР

Ime časopisa PILAR napisano glagoljskim pismom.

ISSN 1846-3010

U ovom broju donosimo:

• RASPRAVE

Andrej RAHTEN:

Slovenski poslanec Radićeve stranke.

Prispevek k oceni političnoga delovanja Ivana Švegla

Breda ZALAŠČEK:

Diplomatsko reševanje nacionalnih konflikta v Cislajtaniji

Gregor ANTOLIČIČ:

Avstro-ogrsko poveljstvo jugozahodne fronte in vprašanja politične države na Hrvaškem med prvo svetovno vojno

Stjepan MATKOVIĆ:

Ponovo o Svibanjskoj deklaraciji: između lojalnosti i prevrata

Mira KOLAR:

Antun i Stjepan Radić, braća i kulturno-politički suradnici

• GRADIVO

Nikica BARIĆ:

Izveštaji Konzulata Nezavisne Države Hrvatske u Ljubljani iz 1942. godine

• REAGIRANJA

Stjepan MATKOVIĆ:

Neodrživo o Ivi Pilaru

• PRIKAZI

29
30

PILAR • ČASOPIS ZA DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE

GODINA XV. (2020.)
BROJ 29(1)-30(2)
ISSN 1846-3010

Institut
društvenih znanosti
Institute
of Social Sciences
IVO PILAR

ИВО ПИЛАР

Pilar

ČASOPIS ZA
DRUŠTVENE I
HUMANISTIČKE
STUDIJE

29-30

Odrednicom časopis za društvene i humanističke studije želimo upozoriti na općedruštvenu i dugoročnu relevantnost tih dviju skupina znanstvenih interesa u doba u kojem se danomice sve snažnije osjeća nesnalaženje u vrijednosnim orijentacijama: kao da ljudsko društvo više ne upravlja samo sobom nego se prepušta lagodnosti rješenja koja se nameću logikom slijepa tehnološka razvoja; sve se manje traži upitanost nad problemima svijeta, sve se više prepuštamo ispraznosti konzumnoga društva. Koliko god u sebi konzistentne i međusobno različite, i discipline eminentno humanističke i one eminentno društvene — imaju zajedničku antropološku osnovicu, isti temelj: nerado se neupitno prepuštaju stihiji »tehnološkoga« kao »posljednje riječi«, i ne pristaju na to da se sadržaj pojma jednakopravnosti među ljudima ostvaruje isključivo kao jedna te ista dezorijentiranost pojedinaca, pritisnutih sve oštrije korporacijskom režijom potrošnje. Stoga vjerujemo da nam je potreban časopisni prostor za interdisciplinarno tematiziranje »pilarovskih tema«, temâ identiteta, modernizacije i europeizacije, s motrišta relevantnih znanstvenih disciplina. Imajući u vidu interdisciplinarnost te narav znanstvenoga napora kao općeljudskoga, Časopis PILAR ima i svoja redovita međunarodna izdanja, a adekvatno tome sastavljeno je i naše Uredničko vijeće. Prvi broj izašao je u studenome 2006. u prigodi obilježavanja petnaeste godine postojanja Instituta društvenih znanosti koji nosi ime Ivo Pilara.

Pilar

Časopis za
društvene i humanističke studije
Godište XV. (2020.), broj 29(1)-30(2)

studije

PILAR
Časopis za društvene i humanističke studije
Godište XV. (2020.), broj 29(1)-30(2)
ISSN 1846-3010

Nakladnik:

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar; Marulićev trg 19/1., Zagreb; www.pilar.hr

Za nakladnika:

Željko Holjevac

Glavna urednica:

Ivana Žebec Šilj

Zamjenik glavne urednice:

Danijel Vojak

Uredničko vijeće:

Vesna Aleksić (Beograd), Heinrich Badura (Beč), Carl Bethke (Leipzig), Sandra Cvikić (Vukovar),
Vlatka Dugački (Zagreb), Gabor Egry (Budimpešta), Renata Glavak Tkalić (Zagreb),
Stipica Grgić (Zagreb), Caroline Hornstein Tomić (Zagreb), Ivan Hrstić (Zagreb),
Božidar Jančiković (Zagreb), Tomislav Jonjić (Zagreb), Katica Ivanda Jurčević (Zagreb),
Husnija Kamberović (Sarajevo), Stjepan Matković (Zagreb), Josip Mihaljević (Zagreb),
Ljudmila Mindova (Sofija), Hrvoje Petrić (Zagreb), Milica Prokić (San Domenico di Fiesole),
Tomasz Pudlocki (Krakov), Andrej Rahten (Ljubljana), Krešimir Regan (Zagreb), Ivan Rogić (Zagreb),
Ines Sabotić (Zagreb), Dinko Šokčević (Pečuh), Dražen Živić (Vukovar)

Tajnica uredništva:

Arijana Kolak Bošnjak

Lektorice:

Metka Jelenc, Mirjana Paić-Jurinić

Grafički urednik:

Zlatko Rebernjak

Prijelom i priprema za tisak:

Grafički studio Forma ultima, Zagreb

Tisak:

ITG, Zagreb, 2021.

Časopis izlazi dva puta godišnje.

Cjelovit sadržaj časopisa dostupan je na mrežnim stranicama Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar: www.pilar.hr

Cijena ovom primjerku je **25 kn** (za inozemstvo: **€5**)

Godišnja pretplata: **40 kn** (za inozemstvo: **€8**)

Rukopisi se šalju na:

Časopis PILAR, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,

Marulićev trg 19/1., HR-10000 Zagreb

E-mail: casopis.pilar@pilar.hr

Telefon: (+385 1) 4886-800

Telefaks: (+385 1) 4828-296

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta
iznesena u pojedinim prilogima.

Copyright © 2021. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

2021
Pilar

ČASOPIS ZA
DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE
STUDIJE

29-30

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Zagreb, 2021.

Dr. **Ivo Pilar** (Zagreb, 1874.—1933.), po struci pravnik i ekonomist (studirao u Beču i Parizu). Od početka XX. stoljeća do 1920. živi i radi u Bosni i Hercegovini (Sarajevo, Tuzla), potom do smrti u Zagrebu. Sudjelovao i u političkom životu: do jeseni 1918. zalagao se za održanje višenacionalne i multikulturne Austro-Ugarske Monarhije, ali pod uvjetom da se — u državno-političkom i nacionalno-političkom smislu — *reformira*, o čemu je napisao nekoliko važnih programskih spisa. U novostvorenoj južnoslavenskoj državi (Kraljevina SHS — Kraljevina Jugoslavija) politički je proganjan. Znanstvenik i publicist širokih interesa (umjetnost, povijest, sociologija, psihologija, demografija, politička geografija itd.). Najvažnija djela: studija *Secesija* (Zagreb 1898., kojom stječe »legitimaciju teoretičara modernizacije«), stručni rad o recepciji Općeg austrijskog građanskog zakonika u Bosni i Hercegovini (*Entwicklungsgang der Rezeption des Österreichischen ABG in Bosnien und Herzegowina...*, Wien, 1911.), opsežna studija *Die südslawische Frage und der Weltkrieg* (Beč, 1918., pod pseudonimom L. v. Südland), pionirski rad u hrvatskoj psihologiji (*Borba za vrijednost svoga »Ja«*. *Pokus filozofije slavenskog individualizma*, Zagreb 1922.), političko-ekonomska studija *Immer wieder Serbien. Jugoslawiens Schicksalsstunde* (Berlin, 1933., pod pseudonimom Florian Lichtträger).

Sadržaj

RASPRAVE

- 9** Andrej RAHTEN:
Slovenski poslanec Radićeve stranke.
Prispevek k oceni političnega delovanja Ivana Švegla
- 35** Breda ZALAŠČEK:
Diplomatsko reševanje nacionalnih konfliktov v Cislajtaciji
- 63** Gregor ANTOLIČIČ:
Avstro-ogrsko poveljstvo jugozahodne fronte in vprašanja
politične države na Hrvaškem med prvo svetovno vojno
- 83** Stjepan MATKOVIĆ:
Ponovo o Svibanjskoj deklaraciji: između lojalnosti i prevrata
- 111** Mira KOLAR:
Antun i Stjepan Radić, braća i kulturno-politički suradnici

GRADIVO

- 147** Nikica BARIĆ:
Izveštaji Konzulata Nezavisne Države Hrvatske u Ljubljani
iz 1942. godine

REAGIRANJA

- 209** Stjepan MATKOVIĆ:
Neodrživo o lvi Pilaru

PRIKAZI

- 219** Franko Mirošević, *Dubrovnik u Kraljevini Jugoslaviji 1929.—1941.*
(S. Matković)
- 222** Peter Wagner, *Napredak — oživljavanje jedne ideje* (A. Akmadža)

maths

RASPRAVE

Slovenski poslanec Radićeve stranke

Prispevek k oceni političnega delovanja Ivana Švegla

Andrej RAHTEN

Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Znanstvenoraziskovalni center
Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Ljubljana

Izvorni znanstveni rad
(primljeno: 21. siječnja 2021.)
UDK 32 Švegl, I. K.
329HSS

V članku, ki temelji predvsem na arhivskem gradivu in publicistiki, je predstavljeno politično delovanje Ivana Švegla, nekdanjega avstro-ogrskega konzula v Združenih državah Amerike in Kanadi, ki je po prevratu deloval na pariški mirovni konferenci. V Začasnem narodnem predstavništvu v Beogradu je predstavljal Trst, na volitvah leta 1927 pa je kandidiral na listi Hrvaške kmečke stranke Stjepana Radića. V tem prispevku so predstavljene širše okoliščine Šveglve povezanosti z Radićevo stranko.

Ključne besede: Ivan Švegl, Stjepan Radić, Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev, slovensko-hrvaški odnosi, parlamentarizem

V politični zgodovini kraljeve Jugoslavije je dr. Ivan Krizostom Švegl (1875—1962) manj znano ime.¹ Večji del svoje poklicne kariere je ta v Zgornjih Gorjah pri Bledu rojeni pravnik preživel v konzularni službi habsburške monarhije.² Vanjo je vstopil na priporočilo in ob znatni podpori svojega strica Josefa barona Schwegla, »gorjanske ekscelence«, ki se je v sedemdesetih letih 19. stoletja zavihtel na sam vrh avstro-ogrške diplomacije.³ Ivan Švegl,

¹ Raziskave, na katerih večinoma temelji ta razprava, so bile izvedene v okviru projekta *Bled: diplomatska zibelka slovenstva*, ki je nastal v sodelovanju med Občino Bled in Znanstvenoraziskovalnim centrom Slovenske akademije znanosti in umetnosti.

² Prim. Adam LUCIJAN, »Dr. Ivan Švegl in njegov čas«, *Kronika* 44 (1996) 1, 51-60; Andrej RAHTEN, *Med Kakanijo in Wilsonio. Poklicne in politične preizkušnje Hansa Schwegla alias Ivana Švegla*, Celovec—Ljubljana—Dunaj, Mohorjeva družba, 2018.

³ Josef Schwegel je imel kot eden redkih Slovencev pomembno vlogo v najožjem avstro-ogrskem diplomatskem vrhu pri oblikovanju zunanjepolitičnih prioritet. Kot konzul habsburške monarhije je deloval v Aleksandriji (1869—1870) in Carigradu (1870—1872) ter nato napravil bleščečo kariero v avstro-ogrskem zunanjem ministrstvu. Leta 1873 je bil imenovan za načelnika trgovinsko-političnega oddelka in se leta 1878 udeležil tudi berlinskega kongresa, kjer je veljal za najbližjega zaupnika avstro-ogrskega zunanjega ministra Gyule grofa Andrásyja. Tako naj bi tudi slednjega prepričal o smi-

ki se je do prevrata večinoma podpisoval Hans Schwegel,⁴ je po šolanju na znameniti Orientalski akademiji na Dunaju in opravljenem študiju prava v Innsbrucku kot avstro-ogrski konzul služboval v začetku 20. stoletja v številnih mestih, še zlasti v Kanadi in Združenih državah Amerike. Za razliko od brata, prav tako pravnika dr. Viktorja Vincenza Schwegla, ki je tudi po prevratu nadaljeval kariero kot visok uradnik avstrijske republike, je Ivan ponudil svoje usluge jugoslovanski državi.⁵ Če v slovenskem zgodovinoписju ni ostalo neopaženo njegovo delovanje v okviru delegacije Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev na pariški mirovni konferenci leta 1919, pa je manj znana njegova življenjska pot po vrnitvi v domovino, kjer se je za kratek čas vrnil v diplomacijo in postal leta 1931 poslanik Kraljevine Jugoslavije v Buenos Airesu.

V politiki Švegel ni bil tako uspešen kot v diplomaciji. Kratka je bila tudi njegova ministrska doba: v letih 1930–1931 je bil minister brez listnice v jugoslovanski kraljevi vladi. Vendar pa vzbuja pozornost zlasti Šveglova — sicer kratkotrajna — epizoda na listi Hrvaške kmečke stranke Stjepana Radića, ko se je kot Slovenec prebil v hrvaško parlamentarno zastopstvo v beograjski skupščini. Po zaslugi Zlatka Matijevića, ki je pred poldrugim desetletjem v časopisu *Pilar* predstavil politično dejavnost Ljudevita Kežmana v letih 1927–1928, je bilo v tem kontekstu zaznano tudi Šveglovo ime.⁶ V tem prispevku, ki se omejuje na Šveglove politične aktivnosti, bodo predstavljene širše okoliščine njegove povezanosti z Radićevo stranko.

selnosti »miroljubne penetracije« habsburške monarhije na Balkanu. To ga uvršča med poglavitne »sokrivce« za dejstvo, da je Avstro-Ogrska svojo zunanjepolitično prihodnost vezala na Bosno in Hercegovino, kar se je končalo tragično s smrtjo prestolonaslednika Franca Ferdinanda v Sarajevu in tej sledečo prvo svetovno vojno. Več o tem: Franc ROZMAN, »Baron Schwegel v svojih spominih«, *Kronika* 32 (1984) 2-3, 223-229; A. LUCIJAN, »Doneski za biografijo Jožefa Schwegla«, *Kronika* 43 (1995) 1-2, 61-67.

⁴ Dilema glede zapisovanja priimka, ki je nastala po prehodu iz staroavstrijske v jugoslovansko dobo, je očitno posledica bolj ali manj spontane osebne odločitve. V prevratnem času jeseni 1918 se v dokumentih ob Ivanovem imenu namreč še vedno večinoma pojavlja oblika »Schwegel«, ki jo je uporabljal v habsburški monarhiji. Kot avstro-ogrski konzul je nastopal v diplomatskih dokumentih kot »Johannes« ali največkrat kar »Hans Schwegel«, v predvojnih glasilih ameriških Slovencev pa lahko zasledimo tudi zapis: »Ivan Schwegel«. Šele po prevratu se je začel njegov priimek postopno slavizirati oz. sloveniti. Najprej se je za imenom »Ivan« podpisoval kot »Shwegel« ali »Shvegels«, nato pa samo še kot »Švegel«.

⁵ A. RAHTEN, »Zwei Brüder zwischen zwei Staaten. Die Tätigkeit von Ivan Švegel und Viktor Schwegel bezüglich der Kärntner Frage 1918–1920«, v: *Volksabstimmungen und andere Grenzlösungen nach dem Ersten Weltkrieg*, Claudia Fräss-Ehrfeld, ur., Klagenfurt, Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 2020, 81-96.

⁶ Zlatko MATIJEVIĆ, »Radićevac iz 'Esplanade'. Prilog poznavanju političke biografije vlač. dr. Ljudevita Kežmana (1927./1928.)«, *Pilar* 2 (2007) 4, 31-50, tu 43.

Hrvaški odvetnik v Parizu

Začetek prve svetovne vojne je Ivan Švegel pričakal kot cesarski in kraljevi konzul v St. Louisu. Po avstro-ogrski razglasitvi vojne se je iz ZDA vrnil v domovino in bil poslan na albansko bojišče, kjer je bil odlikovan v boju s francoskimi četami. Po prevratu se je odločil, da pomaga pri mednarodni uveljavitvi samozvane Države Slovencev, Hrvatov in Srbov ter je nekaj časa opravljal funkcijo njenega diplomatskega predstavnika na Dunaju.

Konec novembra 1918 je Švegel odpotoval v Zagreb, da bi se srečal s podpredsednikom Narodnega veča SHS Svetozarjem Pribičevićem, a njegova želja ni bila uslišana. Sicer njegov obisk 26. in 27. novembra v glavnem mestu Države SHS ni bil namenjen takrat aktualnim političnim razpravam v zvezi z bližnjo združitvijo s Kraljevino Srbijo, ampak je imel gospodarsko ambicijo. Iz ohranjene korespondence je namreč razvidno, da je Švegel želel priti do Pribičevića kot nekakšen posrednik, pooblaščen s strani bogatega dunajskega bankirja in industrialca Josefa Kranza in znamenite belgijsko-francoske vlakovne firme *Compagnie Internationale des Wagons-Lits* (CIWL). Švegel je kazal veliko zanimanje za gospodarska vprašanja že med konzularno kariero in se očitno tudi v novi državi ni mogel upreti velikopoteznim gospodarskim ambicijam, pri čemer ne gre zanemariti, da je na Dunaju bival v luksuznem hotelu, ki je bil prav v lasti — Kranza (danes *Hotel Ambassador*). V pismu Pribičeviću 28. novembra 1918 je Švegel tako priporočil Kranzeve načrte za izgradnjo prometne infrastrukture v Dalmaciji, hkrati pa navrgetudi, da naj bi si menda tudi vodstvo *Avstrijskega Lloyd*a iz Trsta želelo podjetje preoblikovati v jugoslovansko. Švegel je v pismu zapisal »zaupno« informacijo, da naj bi bil Kranz že povezan tudi s češkim politikom Františekom Staněkom in drugimi Čehoslovaki, Kranzevi pajdaši v aprovizacijskem uradu v Dalmaciji pa s srbskim državnikom Nikolo Pašićem. Avstrijski kapital si je očitno tudi v novih razmerah spretno in pragmatično utiral pot na Balkan. Verjetno v želji, da ne bi pred Pribičevićem dajal »avstrijakantskega« vtisa, je Švegel Kranzeve zamisli pospremil z naslednjim komentarjem: »Načrt znanega dunajskega kapitalista vsebuje gotovo interesantne momente, a temelji po mojem mnenju še na stari avstrijski ideji, tako da bi ga morali vsekakor še natanko pregledati jugoslovanski prometni strokovnjaki.« A glavni poudarek v Šveglvem pismu in dodanim prilogam je veljal načrtom CIWL, da obnovi predvojno mrežo luksuznih vlakovnih kompozicij (sem je sodil tudi slavni *Orient Express*) in svoj monopol, ki ga je med vojno ogrozila nemška *Mitropa*. Švegel je Pribičeviću v pismu zaupal, da so mu na dunajskem predstavištvu CIWL obljubili vzpostaviti »zvezo spalnih voz, ki bi šla preko moje gorenjske domovine in preko Ljubljane, Zagreba v Belgrad«.

Tako bi prestolnica nove države dobila »zveze do Pariza preko Švice, ne da bi bilo treba voziti preko Dunaja«. V dopisu, ki ga je predstavništvo CIWL naslovlilo na Švegla 20. novembra 1918, je bilo izraženo pričakovanje, da bodo jugoslovanske oblasti družbi omogočile obnovo predvojnega monopola v južnih deželah nekdanje Avstro-Ogrske, ki ga je za nekaj let prekinila *Mitropa*, hkrati pa je ponudilo možnost širitve na preostali del nove države, torej ozemlje kraljevin Srbije in Črne Gore.⁷

Predstavništvo CIWL na Dunaju je torej že priznalo novo politično realnost, še preden je bila Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev pod žezlom Karadorđevićev 1. decembra 1918 v Beogradu sploh ustanovljena.⁸ In da bi lažje doseglo svoj komercialni cilj, je v omenjenem dopisu, naslovljenem na Švegla, novim jugoslovanskim oblastnikom brez sramu že ponudilo storitve pri prevozu članov delegacije na bližnjo mirovno konferenco. V luksuznih spalnih vagonih, se razume. Kmalu se je pokazalo, da je bil eden od sedežev rezerviran tudi za Švegla.

Simpatije do hrvaških narodnih zahtev je Švegel pokazal že na pariški mirovni konferenci, na katero je bil napoten kot član tiskovne sekcije delegacije Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. V Parizu je Šveglov vpliv močno presegel naziv njegove formalne funkcije. Še zlasti je znal dobro vnovčiti svoje povezave z ameriškimi eksperti in je zato uspel slovenskim rojakom zagotoviti kar dve avdienci pri predsedniku Združenih držav Amerike Thomasu Woodrowu Wilsonu. Rad pa je priskočil na pomoč tudi hrvaškim kolegom.

Na pariški mirovni konferenci se je Švegel zanimal zlasti za problematiko slovensko-nemške razmejitve na Koroškem in jadranskega vprašanja. Kot je zapisal v svoji analizi po vrnitvi s konference, je predstavljal glavni problem pri reševanju jadranskega spora *Londonski pakt* iz leta 1915, ki so ga Italijani podpisali z Antanto. Po Šveglovem mnenju so Jugoslovani pri tem lahko računali zgolj na podporo ZDA, saj je Wilson *Londonski pakt* ignoriral. Francija in Velika Britanija sta ga spoštovali do konca, Jugoslovani pa niso mogli računati niti na podporo Čehov, ki so poudarjali svoje prijateljske odnose z Italijo.⁹

⁷ Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu 1918—1919. *Izabrani dokumenti*, Marina Štambuk-Škalić in Zlatko Matijević, ur., Zagreb, Hrvatski državni arhiv, 2008, 247-253.

⁸ Švegel si je tudi kasneje prizadeval za krepitev jugoslovanskega turizma in med drugim dosegel, da so se ladje na luksuznih križarjenjih začele ustavljati tudi v Dubrovniku in Kotorju. Arhiv Slovenskega biografskega leksikona, Osebna mapa Ivana Švegla, Avtobiografija [dalje: ASBL, OMIŠ, Šveglova avtobiografija].

⁹ Ivan SHVEGEL, »Jadransko vprašanje na pariški konferenci«, I, *Slovenec*, Ljubljana, št. 38, 17. 2. 1920, 1-2.

Jadranskemu vprašanju je bila posvečena tudi prva avdienca 25. aprila 1919, ki jo je Švegel organiziral pri Wilsonu. Do takrat so pogovori jugoslovanske delegacije z Američani potekali večinoma na tehnični ravni, Wilson pa je tokrat prvič želel osebno slišati stališča slovenskih članov jugoslovanske delegacije glede Trsta in Reke. Čeprav se je predsednik z nekdanjim avstro-ogrskim konzulom v ZDA sprva želel sestati na štiri oči, je slednji pripehljal s sabo še dva rojaka: Bogumila Vošnjaka in Gustava Gregorina, nekdanjega poslanca v dunajskem parlamentu, ki se je med vojno priključil protivavstrijski emigraciji v Jugoslovanskem odboru. Wilson se je v pogovoru opiral na mnenje svojih izvedencev, da bi bilo najbolje potegniti črto po sredini Istre, se pravi po Raši, kjer je potekala že stara rimska meja. Glede vprašanja Gorice takrat še ni sprejel dokončne odločitve, glede Reke pa se je izrekel odločno proti italijanskim zahtevam. Wilson je povedal, da ima v pisarni obešen zemljevid vzhodne jadranske obale, ki postavlja na laž italijanske trditve, da bi tudi v primeru izgube Trsta, Reke, Zadra in Šibenika jugoslovanska država še vedno razpolagala z dovolj kvalitetnimi pristanišči. Italijani so imeli v mislih Makarsko in Hercegnovi, za katera pa je Wilson ugotovil, da omogočata zgolj pristajanje ribiških ladij. Švegel je njegove ugotovitve dopolnil s tezo, da tudi Reka ni ravno prvorazredno pristanišče, saj ima prenizko globino vode. To naj bi vedeli tudi Italijani, vendar Reko vseeno zahtevajo, ker želijo jugoslovansko državo gospodarsko v celoti izolirati od Jadranskega morja. Tudi Madžarom ni uspelo reškega pristanišča okrepiti do te mere, da bi ogrozil primat Trsta, toda pod italijansko oblastjo bi bilo obsojeno na propad. Wilson je ironično opisal svoje nezadovoljstvo nad nekdanjim reškim zastopnikom v ogrskem parlamentu Andreo Ossoinackom, ki so mu ga Italijani skušali prikazati kot »soglasno izvoljenega poslanca«, čeprav na to mesto nikoli ni bil izvoljen, a jim ameriški predsednik ni nasedel. Če je bil slednji res izvoljen z vsemi glasovi, potem je očitno moral nekdo prepričati južnim Slovanom, da volijo, je razmišljal predsednik na glas pred osuplimi Italijani, ko so mu ga predstavili kot poslanca mesta Reke. Wilson je omenil možnost, da bi Reka postala neodvisna država pod mednarodnim varstvom. Švegel jo je označil za politično sporno, z jugoslovanske perspektive pa bi bila sprejemljiva samo, če bi bila istočasno internacionalizirana tudi Trst in Istra ter po možnosti postavljena pod ameriško upravo. To bi hkrati zagotovilo tudi mladi Kraljevini SHS prepotreben mir in ji z ameriško podporo omogočilo napredek. Wilsonu se ta zamisel ni zdela nesprijemljiva, a je izrazil bojazen, da njegovih rojakov za trajno angažiranje v Evropi ne bo mogoče pridobiti. Švegel je vztrajal s poudarkom, da je svet postal manjši, povezave so raznovrstne, ZDA pa svoje izolacije, ki so jo prekinile že z vstopom v svetovno vojno, tako ali tako ne bodo mogle ohraniti. Predsednik ga

je poskušal potolažiti z odločno izjavo: »*America has come here to stay.*« Kar zadeva *Londonski pakt*, je poudaril, da ga ZDA ne priznavajo, po njegovem mnenju pa naj bi bilo tudi Britancem in Francozom žal, da se morajo po njem ravnati.¹⁰

Po lastnem pričevanju je Švegel v Parizu pomagal reševati tudi status območja Repaš (Répás) ob Dravi, ki je nekoč pripadalo ogrskemu kraljestvu, nato pa je postalo del Vojne Krajine. Ko je bila slednja za časa Franca Jožefa ukinjena, hrvaška politika Repaša ni hotela vrniti, čeprav je ležal severno od dravske meje. Pripadnost območja je ostala predmet razprav vse do razpada habsburške monarhije, na njem pa se je izvajala hrvaška zakonodaja.¹¹ Na pariški mirovni konferenci so velesile sprva Repaš dodelile Madžarski, nakar je jugoslovanski zunanji minister Ante Trumbić poslal k Šveglu zgodovinarja Ferda Šišića, enega od hrvaških izvedencev v jugoslovanski delegaciji. Ta mu je zatrdil, da je bil Repaš vedno del hrvaške kraljevine in prosil Švegla, »če bi se dalo tukaj še kaj popraviti«. Švegel se je odpravil k predsedniku komisije, ki je odločala o usodi območja. To je bil znameniti ameriški geograf, univerzitetni profesor Isaiah Bowman, ki je nekdanjemu konzulu v ZDA prisluhnil, čeprav je odločitev v komisiji že bila sprejeta. Najprej mu je odgovoril, »da se ne da nič več menjati«, a ga je Švegel tako dolgo prosil za pomoč, da se je vdal: »Veste kaj, jaz bom, da Vam ustrezem, to vprašanje še enkrat dal na glasovanje, kader bosta Italijan in Anglež odsotna, v prisotnosti Vam naklonjenih Francozov in Japoncev, ki se niti zavedala ne bosta, da so usodo tega jim neznanega kraja že enkrat obdelovali, in sedaj jo bomo narobe rešili, v korist Hrvatov.«¹² Danes je to prekodravsko območje del Republike Hrvaške (občina Gola), zasluge za njegovo pridobitev pa se v historiografiji pripisujejo — Trumbiću in Šišiću.¹³

Znano je, da Wilsonu ni uspelo doseči preboja glede jadranskega vprašanja in je moral še pred njegovo rešitvijo mirovno konferenco zapustiti. Švegel je kljub temu ohranil veliko spoštovanje do ameriškega predsednika. Svojo posest z graščino v Grimščah pri Bledu je preimenoval kar v Wilsonio.

¹⁰ Prim. Bogdan KRIZMAN, »Zabilješka o razgovoru Predsjednika Wilsona s predstavnicima Slovenaca (Pariz, 25. IV. 1919)«, *Zgodovinski časopis* 17 (1963), 219–224; A. RAHTEN, »Dr. Ivan Schwegel in jadransko vprašanje na pariški mirovni konferenci«, *Acta Histriae* 18 (2010) 3, 691–712.

¹¹ Podrobno o tem Zoltán HAJDÚ, »Rijeka Drava kao administrativna i politička granica«, *Ekonomika i ekohistorija. Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša* 7 (2011) 1, 64–79, tu 72.

¹² ASBL, OMIŠ, Šveglova avtobiografija.

¹³ Árpád HORNYÁK, *Hungarian-Yugoslav Diplomatic Relations 1918–1927*, New York, Columbia University Press, 2013, 60 in 303.

Začetki Švegllove politične dejavnosti

Ob prevratu je Švegel sprva lahko računal na politično podporo Vseslovenske ljudske stranke, ki jo je vodil ključni slovenski politik Anton Korošec, čeprav ni sodil v krog vplivnega Štajerca. To je razvidno tudi iz dejstva, da je Šveglja februarja 1919 Vseslovenska ljudska stranka imenovala za zastopnika za Trst v Začasnem narodnem predstavništvu v Beogradu.¹⁴ Imenovan je bil na predlog Jakoba Mohoriča, enega od glavnih sodelavcev časopisa *Jugoslovan*, ki se je med vojno v sporu med zadnjim kranjskim deželnim glavarjem Ivanom Šusteršičem in Korošcem že zgodaj postavil na stran štajerskega prvaka in si s tem pridobil njegovo zaupanje.¹⁵ Trst sta poleg Šveglja predstavljala še socialdemokrat Josip Kopač in zadnji slovenski tržaški poslanec iz dunajskega parlamenta Otokar Rybář.¹⁶

V Začasnem narodnem predstavništvu so se pod Koroščevim vodstvom poslanci Vseslovenske ljudske stranke povezali z zastopniki Hrvaške ljudske stranke v Jugoslovanski klub.¹⁷ Stjepan Radić je v času habsburške monarhije sicer veljal za zaveznika slovenskih katoliških narodnjakov, toda po spremembi državnega okvira je prišlo do ohladitve odnosov med njegovo in Koroščevo stranko. Stare simpatije so bile premalo, da bi Vseslovenska ljudska stranka podprla Radičev boj proti velikosrbskim krogom, saj naj bi bil njegov strah pred Veliko Srbijo pretiran. Prav tako je obsojala Radičevo zavzemanje za republiko, pa čeprav so bili tudi v njenih vrstah številni republikanci.¹⁸

Šveglovo delovanje v Začasnem narodnem predstavništvu je bilo kratkega veka. Politično se ni izpostavljal, funkcija pa je bila vendarle dovolj ugledna, da je bil blizu ključnim dogajanjem v državi. V arhivih se je ohranila njegova poslanska vizitka, kjer je podpisan kot »Ivan Shvegel«, s šumnikom je svoj priimek začel pisati šele kasneje.¹⁹ Politika ga je takrat očitno

¹⁴ Podrobno o delovanju Začasnega narodnega predstavništva Neda ENGELSFELD, *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca — Privremeno narodno predstavništvo*, Zagreb, Globus, 1989.

¹⁵ A. RAHTEN, »Akteur in kronist Slovenske ljudske stranke«, v: *O zgodovini slovenske krščanske demokracije. Spominski zapisi dr. Jakoba Mohoriča*, Isti in Gregor Antoličič, ur., Ljubljana, Založba ZRC, 232-292, tu 251-252.

¹⁶ ASBL, OMIŠ, Šveglava avtobiografija.

¹⁷ Prim. Zlatko MATIJEVIĆ, *Slom politike katolič kog jugoslavenstva. Hrvatska pučka stranka u političkom životu Kraljevine SHS (1919.—1929.)*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest — Dom i svijet, 1998.

¹⁸ Več o tem Janko PRUNK, »Radić in Slovenci 1919—1928«, *Zgodovinski časopis* 39 (1985) 1-2, 25-34.

¹⁹ Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Saatsarchiv, Fach 4, karton 312, Šveglava vizitka narodnega poslanca.

privlačila. Po lastnem pričevanju je rad nastopal v javnosti, vzor govorništva pa mu je bil stric, ki je imel kot poslanec ustavovernih veleposestnikov v dunajskem parlamentu in kranjskem deželnem zboru številne govore. Nekoliko preglavic je Šveglu očitno povzročal jezik. Medtem ko je nemško in angleško obvladal, je bil zaradi dolge odsotnosti iz domovine manj večš slovanskih jezikov, kar je obžaloval. Nikoli pa ni želel brati že napisanih govorov, saj je bil mnenja, »da še tako težko izrečena direktna beseda več upliva na poslušalce kakor najlepši sestavek«. ²⁰

Po beograjski »začasni« parlamentarni izkušnji je Švegel politiko zapustil. Po lastnem pričevanju naj bi k temu največ pripomogla Koroščeva odločitev, da ga v radovljiškem okraju, kjer je Švegel zaradi očetovega in stričevega ugleda lahko računal na znatno podporo volivcev, ne podpre. Sicer se je po pariški konferenci napotil v Beograd (v avtobiografiji ga je na enem mestu hudomušno poimenoval »Griechisch Weissenburg«), a očitno njegovih uslug v politiki nihče ni potreboval. Sredi februarja 1920 je bil imenovan za načelnika I. razreda v ministrstvu trgovine in industrije. ²¹ Vendar tam ni služboval dolgo in se je ponovno vrnil v ZDA. Najprej je deloval za *Zadružno gospodarsko banko* iz Ljubljane, sicer mlado institucijo v vplivnem območju katoliških narodnjakov, ki se je lahko pohvalila z lepimi poslovnimi uspehi. ²² V Severni Ameriki je Švegel navezal stike s predvojnimi poslovnimi partnerji, o čemer priča prevzem zastopstva železniške družbe *Canadian Pacific Railway Company* za Jugoslavijo. S to družbo je sodeloval že med službovanjem, ko je bil avstro-ogrski konzul v Winnipegu, zastopniško funkcijo v novi državi pa je opravljal do januarja 1929, do razglasitve kraljeve diktature. ²³

V Hrvaškem državnem arhivu se je v fondu ministra za socialno politiko Đura Šurmina ohranil osnutek sporazuma iz leta 1920, ko naj bi bil Švegel imenovan za generalnega komisarja za izseljenstvo v ZDA in Kanadi. Njegov sedež bi bil na poslaništvu Kraljevine SHS v Washingtonu, funkcijo pa naj bi prevzel julija 1920. ²⁴ V svoji avtobiografiji tega ni omenil, kar je verjetno posledica tega, da je to službo dobil socialdemokratski prvak Etbin

²⁰ ASBL, OMIS, Šveglava avtobiografija.

²¹ »Dnevne novice«, *Slovenec*, št. 40, 19. 2. 1920, 3.

²² Žarko LAZAREVIĆ in Jože PRINČIČ, *Zgodovina slovenskega bančništva*, Ljubljana, Združenje bank Slovenije, 2000, 63.

²³ ASBL, OMIŠ, Šveglava avtobiografija.

²⁴ Hrvatski državni arhiv, Fond Đure Šurmina, škatla 6, osnutek sporazuma med Šveglom in ministrstvom za socialno politiko. Zahvaljujem se kolegu Stjepanu Matkoviću, ki mi je prijazno priskrbel Šveglava pisma iz državnega arhiva v Zagrebu.

Kristan.²⁵ Leta 1926 je Švegel postal član jugoslovanske komisije za ureditev srbskih vojnih dolgov, ki jo je vodil finančni minister Milan Stojadinović. Do delovanja komisije je bil Švegel v svoji avtobiografiji zelo kritičen, saj Jugoslavija teh dolgov ni nikoli odplačala, čeprav so jih Američani že sami znižali na 60 milijonov dolarjev. Kot varčnega Gorenjca so ga zmotili še veliki stroški delovanja komisije.²⁶ Kritična drža pa je ostala tudi njegova značilnost, ko se je kmalu ponovno podal v politiko na državni ravni.

Na Radičevi listi

Ni znano, kdaj se je Švegel odločil, da se vključi v Radičevo stranko. V času Šveglave politične abstinence se je sicer zavezništvo med njegovo nekdanjo stranko in Radičem še dodatno oddaljilo. Četudi bi Šveglav nekdanji strankarski šef Korošec nekako le prezrl izpade hrvaškega tribuna, ki je povrh še zelo pogosto radikalno menjal svoja stališča, je imel zelo zožen manevrski prostor za sodelovanje z njim. Radić je bil namreč kot nasprotnik političnega katolicizma tudi nasprotnik Hrvaške ljudske stranke, ki pa je vendar bila zvesta zaveznica Vseslovenske ljudske stranke in se je zato Korošec seveda težko povezoval z njeno neposredno tekmico na volitvah. A Korošec ni bil izključni krivec za hladne odnose med Slovensko ljudsko stranko in Radičevim gibanjem. Dejstvo je, da je Radić zaradi svojih protiklerikalnih izjav in pozivov k ustanovitvi republike sam močno otežil možnosti za sodelovanje s Korošcem, ki je bil duhovnik in monarhist. K otoplitvi odnosov prav gotovo tudi ni prispevalo vztrajno agitiranje hrvaškega tribuna v vzhodni Sloveniji.²⁷

²⁵ Andrej VOVKO, »Špansko pismo' Dragotina Gustinčiča Etbinu Kristanu«, *Zgodovinski časopis* 42 (1988) 4, 571-574, tu 571.

²⁶ Svoje negotovanje nad delovanjem komisije je Švegel izrazil tudi v avtobiografiji: »Še danes ne vem, zakaj je bilo potrebno radi gole formalnosti na najdražji ladji v Washington poslati veliko komisijo 8 ali več članov, katerih je vsak vlekel \$50 dnevnic, Stojadinović celo \$100. Našel sem v Washingtonu takoj stare znance, ted[anjega] ministra financ Andrew Mellona iz Pittsburgha, glavnega gospodarja močnega amer[ican] aluminium trusta in njegovega vice-ministra Garrett Winstona, iz Chicaga, s katerega materjo sem še 24 let prej plesal, tudi smo bili povabljeni k predsedniku Coolidgeju in sem se upoznal z ministrom za trgovino, poznejšim predsednikom Herbertom Hooverjem, ali kot Slovenec nisem imel besede, ker je jugoslovanski poslanik v Londonu, g. [Đorđe] Djurić, lastnik hotela Petrograd v Beogradu, četudi slabo več angleškega jezika, ljubosumno na to gledal, da vodi razgovore samo on in da ostane tam tudi še dalj časa po našem odhodu, da izrabi priliko in se uči šofirati na državn račun.« ASBL, OMIŠ, Šveglava avtobiografija.

²⁷ Več o tem A. RAHTEN, »Radić na štajerski fronti. Hrvaško-slovenska politična razmerja v mariborskem volilnem okrožju v Kraljevini SHS«, *Studia Historica Slovenica* 18 (2018) 1, 171-190.

Radić je s svojo listo v Sloveniji nastopil na treh volitvah: 1923, 1925 in 1927.²⁸ Že pomladi 1922 je Radić za volilne namene začel z intenzivnim iskanjem zaveznikov na Slovenskem.²⁹ Našel ga je v disidentu iz vrst Samostojne kmetijske stranke, celjskem odvetniku Antonu Novačanu, ki je 18. marca 1922 ustanovil Zemlji-radniško stranko za Slovenijo.³⁰ Ta je začela agitirati v celjski, brežiški, krški in novomeški okolici. Stranko je že po enome-sečnem delovanju preimenoval v Slovensko republikansko stranko, s čimer jo je tudi po imenu še dodatno približal Radiću, ki je takrat še imel v nazivu svoje tudi pridevnik »republikanska«. Korošca je to očitno zaskrbelo. 9. maja 1922 je namreč k Radiću napotil celo odposlanca, a brez uspeha. Na Koroščevo srečo pa sta se pred marčnimi skupščinskimi volitvami leta 1923 Radić in njegov celjski zaveznik sprla. Hrvati so Novačanu predlagali oblikovanje skupne liste za Slovenijo, ki bi jo na Štajerskem vodil Vladko Maček.³¹ Sicer vsaj deloma še en rojeni Slovenec, saj je Mačkova družina po očetovi strani izhajala iz bližine Celja.³² Težko je reči, ali je prebrisani Radić zavestno igral na karto Mačkovega porekla, a dejstvo je, da vsaj Novačana ni mogel prepričati za sodelovanje s »celjskim rojakom«.

Na marčnih volitvah 1923 je Radić na Slovenskem osvojil dva mandata, večinoma po zaslugi glasov v Prekmurju in na Dravskem polju. Toda zmogovita Slovenska ljudska stranka je dobila 21 od 26 slovenskih mandatov.³³ Koroščevo štajersko glasilo je v povolilni analizi sicer izpostavilo, da je Radić dobil precejšnje število glasov v Prekmurju, Posavju in Obsotelju. A to naj bi bila posledica lokalnih razmer, pri čemer naj bi kmalu tudi tamkajšnji prebivalci spoznali, da je njihov napredek odvisen od Slovenske ljudske

²⁸ Bojan BALKOVEC, »Kandidati na volitvah v narodno skupščino v medvojni Jugoslaviji«, *Zgodovinski časopis* 63 (2009) 3-4, 394.

²⁹ J. PRUNK, »Radić, 28; Prim. Aleksandra BERBERIH-SLANA, »Stjepan Radić in republikansko gibanje v Sloveniji. Od nastanka Kraljevine SHS do volitev v narodno skupščino leta 1923«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 45 (2005) 1, 37-60.

³⁰ Več o tem Igor GRDINA, »Kratka zgodovina Slovenske zemlji-radniške in Slovenske republikanske stranke Antona Novačana«, *Zgodovinski časopis* 43 (1989) 1, 77-95.

³¹ J. PRUNK, »Radić, 28.

³² Mačkov oče Ivan je bil slovenskega rodu, njegova mati Ida pa poljsko-hrvaškega. Njegov slovenski ded je bil Andrej, po njem pa je Vladko Maček dal ime tudi svojemu sinu. Hčeri je dal sicer ime Neža, a so jo klicali Nena. Prav tako je vztrajal, da se njegov priimek sklanja »Maček — Mačka«, ne pa »Maček — Mačeka«, kot je to običajno na Hrvaškem. V drugi polovici tridesetih let so na rojstni hiši Ivana (Janeza) Mačka v Lisičnem pri Celju postavili celo ploščo, ki so jo menda nacisti leta 1941 uničili. Andrej MAČEK in Nino ŠKRABE, *Maček izbliza*, Zagreb, Disput, 1999, 7-9; Vladko MAČEK, *Memoari*, Boris Urbic, ur., Zagreb, Dom i svijet, 2003, 12.

³³ »Sijajna zmaga slovenskega ljudstva«, *Slovenski gospodar*, Maribor, št. 14, 22. 3. 1923, 1.

stranke.³⁴ Tudi v naslednjih letih je v volilnih soočenjih kamen spotike med prvakoma ostalo predvsem Prekmurje.³⁵

Na skupščinskih volitvah, razpisanih za 8. februarja 1925, je Radiča v Sloveniji podpirala Slovenska republikanska stranka kmetov in delavcev, v katero so se povezali ostanki Novačanove stranke ter pristaši avtonomistov Albina Prepeluha in Dragotina Lončarja. V ljubljanskem volilnem okrožju je na čelu njene liste nastopil Prepeluh, v mariborskem pa je nastopila neposredno Radičeva stranka.³⁶ Slovenska ljudska stranka je na volitvah dobila 20 mandatov, Radiču pa je v mariborskem volilnem okrožju uspelo osvojiti 16.404 glasove ali 3 poslanske sedeže.³⁷ Medtem ko je nekdanja Kranjska to-rej za Radiča ostala neosvojljiva trdnjava, pa je na Štajerskem in v Prekmurju očitno vztrajno povečeval število glasov. V Prekmurju jih je osvojil celo več od Koroščeve stranke.³⁸

Pritisk beograjskega režima na Radiča se je medtem stopnjeval. Kralj Aleksander ni nameraval popustiti in Radič je bil, potem ko ga je vlada str-pala v ječo, naposled prisiljen, da se odpove republikanskemu programu. Hkrati se je začel približevati Pašiču. Korošec je prek svojega časopisja spre-membo Radičeve politike označil za »sramotno kapitulacijo«.³⁹ A čeprav je bil od srede novembra 1925 prosvetni minister, so bili Radičevi govori na stran-karskih shodih še vedno takšni, kot da je v opoziciji.⁴⁰ Ob živahni protiko-rupcijski agitaciji, ki je pomladi 1926 zajela vso državo, Radič ni mogel osta-ti ravnodušen. V opoziciji je slovel kot največji borec proti malverzacijam v državni upravi. Ko je marca opozicija v interpelaciji razkrinkala korupcijske posle Pašičevega sina, jo je podprl tudi Radič. S tem je bilo potrpljenja prva-kov Narodne radikalne stranke konec. Pašič je sicer moral v začetku aprila odstopiti in zamenjal ga je Nikola Uzunović. Vendar so bili dnevi v vladi šte-ti tudi Radiču. Narodna radikalna stranka je sedaj začela iskati novega zavez-nika in ga našla v Koroščevi stranki. V teh razmerah se je za ponoven vstop

³⁴ »Veličastna zmaga SLS«, *Straža*, Maribor, št. 32, 21. 3. 1923, 1.

³⁵ Katja PERŠAK, »Anton Korošec in slovensko-hrvaška nasprotja v Prekmurju«, *Pilar* 4 (2009) 7-8, 133-150.

³⁶ J. PRUNK, »Radič«, 29.

³⁷ »Po volitvah«, *Slovenski gospodar*, št. 2, 13. 1. 1927, 4.

³⁸ K. PERŠAK, »Anton Korošec«, 143-145.

³⁹ »Koaličijska vlada RR pred durmi: Sramotna kapitulacija HSS«, *Slovenec*, št. 148, 5. 7. 1925, 1.

⁴⁰ Podrobno o Radičevem ministrovanju v slovenski luči A. BERBERIH-SLANA, »Minis-ter Stjepan Radič in Slovenci«, *Stiplovske zbornik*, Dušan Nečak, ur., Ljubljana, Odde-lek za zgodovino Filozofske fakultete, 2005, 237-266.

v politiko odločil tudi Švegel. Kljub slovenskemu poreklu se je zblizal s Hrvaško kmečko stranko.

Nove volitve v beograjsko skupščino so bile razpisane za 11. septembra 1927. Radić je »slovenskim prijateljem« tokrat pripravil še prav posebno presenečenje. Radić je namreč Švegla osebno povabil, da kandidira v volilnem okraju Delnice — Vrbovsko v Gorskem Kotarju, bivšem volilnem okraju »očeta hrvaške domovine« Anteja Starčevića in tvorca predvojne politike »novega kurza« Frana Supila. Švegel je sicer agitiral tudi v makedonskem Kumanovu, a je postal na skopski železniški postaji žrtev napadov srbskih nacionalističnih razgretežev. Ti dogodki so se mu seveda vtisnili v spomin, saj je dobil udarec v glavo in nekdo mu je ukradel veliko preprogo, ki si jo je pravkar kupil. Z nekdanjim ministrom Augustom Košutićem so ga »z brahijalnom silom vrgli v vagon vlaka Solun — Belgrad«. Švegel jo je še dobro odnesel, zlasti v primerjavi s Pavletom Radićem, ki mu je od udarca v čelo ostala vidna velika brazgotina. A to še ni bilo konec nizkih predvolilnih udarcev. Zunanji minister Vojislav Marinković in socialni minister Aleksandar Mijović sta hkrati pritiskala na vodstvo *Canadian Pacific Railway Company* v Montrealu, naj neposlušnemu Šveglu odvzame zastopstvo in grozila z odvzemom koncesije. Ta mu je bila sprva res odvzeta, ker pa je bil izvoljen za poslanca, so to v izogib mednarodnemu škandalu preklicali. Marinković se je še naprej kujal, saj se mu je Švegel zameril že prej, ko je nasprotoval poskusu britanske parniške družbe *Cunard Line*, da bi dobila od beograjske vlade izključno pravico za prevoz prekomorskih izseljencev. Švegel je prepozno izvedel, da je britansko firmo kot odvetnik zastopal — Marinkovićev brat.⁴¹

V volilni kampanji je Korošec ostro nastopil proti uvrščanju Hrvatov in sploh »drugorodcev« na liste slovenskih strank ter proti vmešavanju Radića v slovenske razmere. Radićeva poteza, ko je s postavitvijo Švegla kandidiral Slovenca v enem od — za njegovo stranko tradicionalno izvoljivih — hrvaških volilnih okrajev, je bila nedvomno še razlog več za Koroščevo jezo.⁴² Na Slovenskem je Radić nastopil sicer v zavezništvu s Slovensko kmetjsko stranko, v kateri je imel ključno vlogo Ivan Pucelj, ki se je po prevratu iz mesarja prelevil v uspešnega politika, sposobnega občasno mešati štrene Koroščevi ekipi na podeželju.⁴³

⁴¹ ASBL, OMIŠ, Šveglova avtobiografija.

⁴² »Radićevci«, *Kmetjski list*, Ljubljana, št. 35, 31. 8. 1927, 2.

⁴³ Prim. Nina STEINBACHER in Andrej RAHTEN, »V boj za staro pravdo! — ustanovitev in delovanje Samostojne kmetijske stranke do konca zasedanja konstituant«, *Studia Historica Slovenica* 19 (2019) 1, 71-106.

Na slovenskih volilnih gradivih so Radiča kot nosilca liste kar slovenizirali v »Štefana«. ⁴⁴ Glasilo njegovih slovenskih privrženecv *Kmetški list* je privoščljivo ugotavljalo: »Za klerikalce je že sama beseda 'Radič' to, kar je za purmana rdeča cunj«. ⁴⁵ Avgusta 1927 se je velikega zborovanja Slovenske kmetške stranke, s katero je sestavil skupno listo, na Krškem polju udeležil Radič osebno. ⁴⁶ V istem mesecu pa je še zadnjič nastopil v Prekmurju, ko se je na njegovem shodu v Murski Soboti zbralo okoli 250 poslušalcev. Za primerjavo: Korošca je na predvolilnem shodu v Črenšovcih 28. avgusta menda poslušalo kar kakih 2000 ljudi. Slovenski prvak je takrat že zadovoljno ugotavljal, da moč Radičeve stranke v Prekmurju upada. Koroščeve predvolilne napovedi so bile pravilne: Radič ni dobil v mariborskem volilnem okrožju nobenega mandata. V ljubljanskem volilnem okrožju pa se je na skupni listi Radiča in Slovenske kmetške stranke uspelo uveljaviti samo Puclju. ⁴⁷

Po volitvah je Koroščevo časopisje cinično komentiralo trditve *Kmetškega lista*, da slovenske kmete v skupščini poleg Puclja predstavlja tudi Ivan Švegel, ki je bil prav tako izvoljen, vendar izven Slovenije. Pri tem se je najbolj izpostavilo Koroščevo štajersko glasilo *Slovenski gospodar*. V njem je izšel zapis, da »mesarju« delo družbo »baron Schwegl, veleposestnik in lastnik vile na Bledu, kamor se Radič hodi solnčit«. Nevede ali pa zavestno napačno, je torej glasilo štajerskih katoliških narodnjakov Šveglu pripisalo stričev plemiški naziv, hkrati pa mu odrekalo pravico, da nastopa v imenu slovenskih kmetov: »Povdariti moramo, da je torej g. baron dr. Schwegl zastopnik Hrvatov, ker slovenski kmetje niso tako politično nezreli, da bi si sami zopet postavljali barone, ki naj zastopajo kmetške koristi«. ⁴⁸ Nasprotno je *Kmetški list* hvalil Radičevo potezo, ki naj bi nevtralizirala kritike »klerikalcev« na račun vmešavanja Hrvatov v slovenske razmere. Po mnenju glasila Slovenske kmetške stranke naj bi bila Šveglova postavitev na izvoljivo mesto na Hrvaškem »najboljši dokaz, kako izgleda 'komanda' Štefana Radiča nad Slovenijo v resnici«. Sledilo je hudomušno vprašanje slovenskim katoliškim narodnjakom, »ali bi oni postavili za kandidata v Sloveniji kakšnega hrvaškega duhovnika«. ⁴⁹ Tovrstne časopisne polemike so že napovedovale ostre parla-

⁴⁴ Arhiv Republike Slovenije, Zapuščina Albina Prepeluha, škatla 1, Kandidatna lista za mariborsko volilno okrožje za volitve 11. 9. 1927.

⁴⁵ »Razne politične vesti«, *Kmetški list*, št. 28, 13. 7. 1927, 6.

⁴⁶ J. PRUNK, »Radič«, 31.

⁴⁷ K. PERŠAK, »Anton Korošec«, 144 in 147.

⁴⁸ »Da bomo nasprotnike poznali«, *Slovenski gospodar*, št. 39, 29. 9. 1927, 2; »Razne politične vesti«, *Kmetški list*, št. 40, 3. 10. 1927, 2.

⁴⁹ »Dva Slovenca — poslanca NSS«, *Kmetški list*, št. 38, 21. 9. 1927, 1.

mentarne razprave v Beogradu. Šveгла so čakale zahtevne parlamentarne preizkušnje.

Streli v skupščini

Švegl se svojega dveletnega skupščinskega delovanja ni rad spominjal. Po drugi svetovni vojni je beograjsko parlamentarno izkušnjo ocenil zelo kritično. Vendar je hkrati priznaval, da je bila raven skupščinskih zasedanj v Beogradu podobna tistim v drugih državah. Skeptičen pa je bil tudi glede vloge strank: »Stranke so morebiti neizbežno zlo parlamentarizma. Programe imajo vse tako dobre, da bi človek lahko pristopil k vsaki stranki; po izkustvu izvedbe pa nobeni.«⁵⁰

Radić se je po septembrskih volitvah 1927 ponovno znašel v opoziciji, kjer se je povezal z nekdanjim velikim nasprotnikom Svetozarjem Pribičevićem v Kmečko-demokratsko koalicijo. Korošec pa je v novi vladi, ki jo je oblikoval skupaj z Vukičevićevimi radikalcji, dobil resor notranjih zadev. Na veliko začudenje najozjega Radićevega kroga se je konec leta 1927 Švegl pridružil uporniški frakciji Ljudevita Kežmana, duhovnika in dolgoletnega tajnika Hrvaške kmečke stranke. Z njim se je verjetno politično zblizal, ker sta med volilno kampanjo oba agitrala tudi v Makedoniji. Sodelovanje »barona« (kot ga je spet cinično ali pa samo napačno imenoval del časopisja) z »uporniki iz hotela Esplanade« je moralo Radića še posebej zaboleti, saj je ob

⁵⁰ Kot je Švegl zapisal v avtobiografiji, sta bila zanj problematična tako struktura volivcev kot sposobnosti poslancev: »Kot rezultat splošne volivne pravice, izvoljena od večinoma nezrelih in neukih ljudi, ki nimajo pojma zakaj gre, katerim se ima sedaj pridružiti še približno enako število prav tako nevednih žensk, se naša skupščina ni razlikovala od nizke kvalitete javnih zastopstev tudi v drugih deželah naših časov, četudi smo še smeli slobodno govoriti, kričati in ropotati in nismo bili omejeni na samo dviganje rok kot mašine za enoglasno pritrditev poznejših dob.« Švegl je bil sicer zagovornik večinskega volilnega sistema po angleškem vzoru in proti kompliciranemu proporcionalnim, ki naj bi bili »izmišljeni od odljudnih profesorjev, v katerih se nihče več brez logaritma ne spozna«. Sploh je bil skeptičen do dosežkov sodobne parlamentarne demokracije: »Kar se tiče volivne pravice, aktivne in pasivne, sem čisto drugega mnenja kakor pretežna večina sodobnikov, kateri pa ne morejo zanikati da smo s parlamentarizmom in demokracijo prišli na kant, z neizbežno posledico desnih ali levih diktatur. Za vsako najmanjšo službo je treba delati izpite in prinašati spričevala, za najtežji poklic zakonodavca, in njegove izbire, pa ni treba nič.« Bil je tudi proti referendumski demokraciji, češ da se s temi zadevami lahko igra zgolj mala švica, pa še tam naj bi vedeli, »da so take na videz napredne geste krinka za nemoteno in pametno vladanje njihove oligarhije, pod imenom republike«. Zlasti je bil kritičen glede možnosti odpoklica poslanca: »Kako si hočemo predstavljati, da se bo sposoben in značajan človek za svoje javno delo zanimal, če ve da ga lahko vsaki čas s pomočjo kakšne intrige ali agitacije zopet odstranijo? Ljudje, ki niso znali pravega moža birati za dobo štirih let in mu toliko časa potem zaupati, tudi niso sposobni ga odpoklicati.« ASBL, OMIŠ, Švegl-ova avtobiografija.

njegovi kandidaturi za poslanca osebno posredoval in s tem razorožil ostale člane vodstva, ki so Gorenjcu nasprotovali. Spor, ki je doživel vrhunec 4. januarja 1928 s sestankom v priljubljenem Šveglovem hotelu, v katerem je običajno bival ob obiskih Zagreba, se je nato še isti mesec tudi zaključil. Kot je v uvodoma citirani razpravi ugotovil Matijevič, je vodstvo spravljivo sprejelo razlago upornikov, da je šlo za običajen sestanek poslancev, ki je del strankarske demokracije, Kežman pa se je prav tako odpovedal nadaljnjim polemikam.⁵¹

Sredi februarja 1928 je Vukičević rekonstruiral vladni kabinet in Korošec je dobil resor za notranje zadeve. Oblikovanje nove vladne ekipe je imelo za posledico tudi zaostritev politike opozicijskih strank v parlamentu. 18. marca sta Radič in Pribičević z velikim pompom obiskala Ljubljano. Radič ga je označil za »slepo črevo« vladajoče »cincarsko-radikalске večine«, Pribičević pa je o politiki voditelja Slovenske ljudske stranke povedal naslednje: »G. Korošec ima zgodovinsko zaslugo, da se je skupno s Hrvati, Srbi in Slovenci iz naših krajev pridružil v usodepolnem času Narodnemu Vijeću v Zagrebu, toda zagrešil je tudi zgodovinski zločin, da je v enako usodepolnem času postal nekak cincarski sluga, ki pomaga se boriti proti enakosti in enakopravnosti v naši državi. Namesto da bi SLS nas podpirala, je poceni prodala narodni interes za majhno provizijo, da sme preganjati svoje nasprotnike v Sloveniji.«⁵²

Radič očitno Šveglu sodelovanja s Kežmanovo skupino ni zameril. Na fotografiji, ohranjeni v enem od albumov sesljske družine Simcicevih, ki je ohranila manjši del njegove zapuščine, lahko vidimo Švegla, kako na shodu Kmečko-demokratske koalicije v Dubrovniku 27. maja 1928 ponosno stoji s klobukom v roki v Radičevi bližini. Občinstvo je ob Radiču in Pribičeviću nagovoril tudi Žerjav. Radič se je zavzel za ustanovitev večjih oblastnih enot, ki bi imele »razširjeno samoupravo«, med njimi tudi za Slovenijo. Z vsemi to-povi je streljal proti »cincarski« gospodarski politiki in se spraševal, ali ima sploh še smisel hoditi v Beograd.⁵³

Junija 1928 so poslanske polemike v beograjski skupščini doživele vrhunec.⁵⁴ Da je bila Kmečko-demokratska koalicija takrat v parlamentu zelo

⁵¹ Z. MATIJEVIČ, *Radičevac*, 43 in 47.

⁵² »Veličastna manifestacija za prečansko fronto«, *Kmetški list*, št. 12, 21. 3. 1928, 2.

⁵³ Tonci ŠITIN, *Stjepan Radič i Dalmacija (1918.—1928.)*, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 42 (2000), 431-487, tu 470-471.

⁵⁴ *Slovenski gospodar*, ki so ga izdajali Koroščevi štajerski privrženci, se je pritoževal nad silovitostjo napadov opozicije: »Ko so prišli Radičevci v vlado in hodili vestno po Pašičevih stopinjah, naši poslanci niso tulili v skupščini, ne razbijali in ne kričali: Na vojno! [...] Opozicija danes ne šiba svojega lastnega otroka centralizem s stvarnimi ugo-

ostra in ni obetala nič dobrega, so kasneje priznavali celo njeni voditelji.⁵⁵ Radić je po Hrvaški vztrajno agitiral in skupaj s Pribičevićem neusmiljeno napadal »korumpirano (pokvarjeno) gospodo« v Beogradu. Na shodu v Osijeku 10. junija se je tako menda zbralo 15.000 ljudi, med prvimi govorniki pa je bil tudi Švegel.⁵⁶ Na seji 19. junija je prišlo do silovitega prepira med poslanci Jugoslovanskega kluba in opozicijo glede domnevnih slovničnih napak v zapisniku. Radić je poslance Jugoslovanskega kluba nahrulil z besedami: »Molčite, hlapci!«⁵⁷ V takšnem vzdušju so torej dva dni kasneje počili usodni strelji. Puniša Račić je s pištolo obračunal z nasprotniki iz Hrvaške kmečke stranke. Ubil je dva, Stjepan Radić pa je bil hudo ranjen.⁵⁸

Švegel je med napadom po lastnem pričevanju sedel v bližini Pribičevića, ko je Račić začel streljati na Radića in njegove privrženca. Švegel je še

vori, ampak s psovanjem v parlamentu, s kričanjem, razbijanjem in celo z vojno huj-skarijo.« »Samo podirati znajo«, *Slovenski gospodar*, št. 25, 21. 6. 1928, 1.

⁵⁵ V. MAČEK, *Memoari*, 111.

⁵⁶ Stjepan RADIĆ, *Politički spisi. Autobiografija, članci, govori, rasprave*, Zvonimir Kundžić, prir., Zagreb, Znanje, 1971, 558–559.

⁵⁷ *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, redni sklic 1927—1928, LXXXII. redni sestanek (19. 6. 1928), 496–497.

⁵⁸ Prim. A. RAHTEN, *Slovenska ljudska stranka v beograjski skupščini. Jugoslovanski klub v parlamentarnem življenju Kraljevine SHS 1919—1929*, Ljubljana, Založba ZRC, 2002, 149. V *Slovenskem gospodarju* je tragedijo podrobno opisal štajerski poslanec Slovenske ljudske stranke Ivan Vesenjaj. Vendar se ni ustavil zgolj pri povzetku dogajanja, ki ga je zakrivil Puniša Račić. Na koncu članka je poskusil Račićev »grozen čin« tudi »tolmačiti«, pri čemer se ni mogoče znebiti vtisa, da je odgovornost za tragedijo v veliki meri pripisal »brezobzirni surovosti in blatenju«, ki so ju v zadnjih tednih uprizarjali poslanci Kmečko-demokratske koalicije. Račiću so pač zaradi provokacij popustili živci, »star črnogorski ponos« pa je imel za posledico nasilje. Ob takšnih razlagah atentatorjevega ravnanja verjetno ni čudno, da so se takoj po atentatu v opozicijskem tisku pojavile obtožbe na račun Korošca, češ da naj bi kot notranji minister vedel, kaj se pripravlja, pa tega ni preprečil. Od tod do sklepa, da naj bi bile za tragične dogodke v skupščini odgovorne »klerikalne hijene«, ni bilo daleč. Dokazov o vpletenosti Slovenske ljudske stranke v atentat ni, se je pa ohranil spominski zapis, da naj bi se Korošec na predvečer atentata pogovarjal z Račićem in izvedel, da bo »nesreča«. Radićev poslanski kolega Ivan Pernar je izjavil, da v času streljanja v skupščini ni bilo nikogar od članov Jugoslovanskega kluba, češ da so se »poskrili«, ker naj bi vedeli, kaj se pripravljajo. Takšne očitke je Jugoslovanski klub v sporočilu za javnost označil za »navadne laži« in zavrnil: »Razen dr. Korošca in par poslancev, ki so bili slučajno na intervencijah, so bili vsi drugi v dvorani.« To izjavo potrjujejo tudi spomini prekmurskega poslanca Ivana Jeriča, ki je bil takrat prisoten na zasedanju. Ni pa možno spregledati, da je na predvečer umora Račić predložil predsedniku skupščine Ninku Periću predlog, da se Radića razglasi za »umobolnega« in zato odstrani iz skupščine. In med dvaindvajsetimi podpisniki tega predloga se je znašel tudi Slovenec — Ivan Vesenjaj. »Kri in smrt v Narodni skupščini«, *Slovenski gospodar*, št. 26, 28. 6. 1928, 1; »Klerikalne hijene«, *Kmetški list*, št. 26, 27. 6. 1928, 5; Ivan PUCELJ, »Neoprana slovenska sramota«, *Kmetški list*, št. 39, 26. 9. 1928, 1; Ivan JERIČ, *Moji spomini*, Murska Sobota, Zavod sv. Miklavža, 2000, 140.

pravi čas opazil, da je bilo veliko število srbskih poslancev oboroženih s pištolami, instinktivno pa je čutil, da se mu ob srbskem vodji opozicije Pribičeviću ne more zgoditi nič hudega: »Veliko število srbskih poslancev je bilo oboroženo z močnimi samokresi, ki so jim zadaj iz hlač ven gledali, in če bi se bili Hrvatje branili proti strelcu iz govorniškega odra, je bilo vse pripravljeno, da pride do še večjega pokolja. Jaz sem sedel v prvi vrsti, desno od Pribičevića[,] na katerega levi so bili vsi po vrsti zadeti: Pernar, Grandja, Radić; ali sem imel občutek, da se Pribičeviću kot Srbu, četudi najostrejšemu opozicionalcu ne bo nič hudega zgodilo. Desno od nas je skrvavel Pavle Radić, pred nami Basariček, katera sta oba dva od zadaj priletela, samo da atentatorja pri njegovem zločinu ustavita.« Švegel je bil menda tako priseben, da je Pribičevića med streljanjem pomagal izvleči iz klopi. Oba so odpeljali v bolnišnico, Šveglu pa se je vtisnilo v spomin, da je kralj Aleksander ranjenemu Radiću poljubil roko.⁵⁹

Literatura sicer Šveglavega gibanja med atentatom ne omenja. Po nekaterih objavljenih rekonstrukcijah naj bi desno od Pribičevića sedel Pucelj, vendar obstajajo tudi zapisi, da je slednji sedel poleg Radića. Vsekakor pa v času usodnega, četrtega strela Puniše Račića, ko je Stjepana Radića zadel v trebuh, v klopih ni bilo več ne Pribičevića ne Puclja.⁶⁰ Toda dunajski časnik *Neue Freie Presse* je v svojem natančnem poročilu iz skupščine izrecno izpostavil Švegla, da je spravil Pribičevića iz nevarne situacije.⁶¹

Kmečko-demokratska koalicija je Radičevo smrt izkoristila za nov val agitacijskih shodov. Eden od teh je bil 8. septembra 1928 na Bledu, ko je bil organiziran tradicionalni, deveti Kmetški praznik. Na njem je poleg glavnega govornika Puclja govoril tudi domačin Švegel. Da se bližajo težki časi, je bilo razvidno iz dejstva, da je vlada, ki jo je po atentatu prevzel Anton Korošec, politični shod ob omenjenem prazniku prepovedala. Tako je vladni predstavnik Puclja med govorom nenehno prekinjal, slednji pa je prisegal, da se režimu ne misli pokoravati. V *Kmetškem listu* je izšlo o tem obširno poročilo, v katerem je bilo izraženo začudenje, da si je režim drznil tako ravnati, čeprav si je pisano kmečko povorko z zanimanjem ogledoval tudi krajljevič Peter.⁶²

6. januarja 1929 je Aleksander naposled razglasil diktaturo. Švegel je nje-no uvedbo hitro občutil: »Po razglašanju diktature kralja Aleksandra so nas

⁵⁹ ASBL, OMIŠ, Šveglava avtobiografija.

⁶⁰ »Kako je morilec ubil Št. Radića,« *Kmetški list*, št. 34, 22. 8. 1928, 6; Z. KULUNDŽIČ, *Atentat*, 344, 369 in 474.

⁶¹ »Die Vorgänge in Jugoslawien«, *Neue Freie Presse*, št. 22905, 22. 6. 1928, 4.

⁶² »Kmetški praznik na Bledu«, *Kmetški list*, št. 37, 12. 9. 1928, 3.

nekaj časa panduri na Hrvatskem gonili, uradniki zasliševali, na Bledu pa so se nekateri ljudje, kateri so me prej, ko sem bil poraben, radi zaprosili za kakšne intervencije, četudi nisem bil njihov poslanec, začeli z menoj norčevati in špekulirati kaj se mi bo sedaj hudega zgodilo.« Čeprav je imel Švegel zelo slabo mnenje o srbski politični eliti, njegova lojalnost do kralja nikoli ni bila vprašljiva. Kljub temu so po razglasitvi diktature tudi njega postavili pred sodišče za zaščito države prav zaradi domnevno žaljive opazke do kralja. A je bil na koncu obtožb vendarle oproščen.⁶³ Njegovi strankarski kolegi na Hrvaškem so jo večinoma odnesli slabše.⁶⁴

Že tako kratko parlamentarno kariero nekdanjega avstro-ogrskega konzula je torej prekinila kraljeva diktatura. A imel je priložnost, da je sodeloval v morda najbolj burni dobi parlamentarizma kraljeve Jugoslavije. Do prebivalstva Gorskega Kotorja je ohranil simpatije tudi kasneje, kar se je pokazalo zlasti pri vprašanju vrnitve tamkajšnje ogromne gozdne posesti v lasti bavorske knežje rodbine Thurn und Taxis. In ko je kasneje potegnil črto pod to obdobje svojega življenja, se mu je zdelo pomembno predvsem, kako so si ga zapomnili njegovi volivci: »Mislím, da me je ubogi in skromni narod Gorskega kotora, med njimi dosti starih priseljencev iz Kranjske, na primer v Ravni gori, ohranil v dobrem spominu, jaz pa njega.«⁶⁵

Kraljevi minister

V dobi kraljeve diktature se Švegel sprva ni politično izpostavljaj. Bili so to nevarni časi za vse, ki so si drznili kakorkoli dvomiti o režimu generala Petra Živkovića, predsednika vlade po milosti kraljevi. Konec leta 1929 se je Radićev naslednik Vladko Maček med preiskavo proti skupini domnevnih hrvaških »teroristov«, ki so bili člani sedaj prepovedane Hrvaške kmečke stranke, znašel v zaporu. Kralj ga je po drugi strani poskušal pridobiti za sodelovanje v vladi, a Maček ni popuščal. Toda osmerica pristašev prepovedane Hrvaške kmečke stranke se je pomladi 1930 začela pogajati z režimom. Nekateri so pri tem kot pogoje za vstop v vlado postavili izpustitev Mačka, podelitev amnestije za politične emigrante in preureditev države na tri enote: slovensko, hrvaško in srbsko. O tem se ni bilo mogoče sporazumeti, toda štirje politiki iz Mačkove stranke so vseeno pristali na vstop v vlado: poleg Stanka Šibenika, Nikole Preke in Mirka Najdorferja si je ministrsko mesto »prislužil« tudi Švegel.⁶⁶ Časnik *Slovenec* je za vse štiri ugotavljal »brez na-

⁶³ ASBL, OMIŠ, Šveglava avtobiografija.

⁶⁴ V. MAČEK, *Memoari*, 126-129.

⁶⁵ ASBL, OMIŠ, Šveglava avtobiografija.

⁶⁶ Ljubo BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928—1941*, I-II, Zagreb, Liber, 1974, tu I, 51 in 63.

daljnega, da so spadali v intimni krog sodelavcev pokojnega Stjepana Radiča« ter od njega za svoje delovanje tudi »ponovno in čestokrat dobili pohvalne izraze«. ⁶⁷ Kralj je z ukazom 20. maja 1930 Švegla imenoval za ministra brez portfelja. ⁶⁸

Maček v svojih spominih ni našel lepih besed za omenjeno četverico politikov, ki so sprejeli ministrske funkcije v »diktatorski vladi«. Omenil jih je tudi med zagovorom pred sodiščem, ko je hrvaški narod primerjal z močnim in zdravim gozdom, ki se je znašel v velikem neurju. Nekaj vej in vejic se je pri tem zlomilo, posledično pa se bodo posušile. Mačkova napoved, da ljudstvo ne bo sledilo »odpadnikom«, se je uresničila, saj so se kmalu umaknili iz političnega življenja. ⁶⁹ Kakor koli že, nedolgo po vstopu njegovih nekdanjih strankarskih kolegov v vlado, 14. junija 1930, je bil Maček naposled oproščen vseh obtožb. ⁷⁰

Seveda je bil Švegel zaradi ministrske funkcije zaprosen tudi za razne intervencije na pristojnih mestih. ⁷¹ Tako je tudi v začetku tridesetih letih njegova Wilsonia ostala priljubljen cilj kolegov in prijateljev ob obiskih Bleda. Iz korespondence sledi, da je bila njegova hiša vedno na razpolago, za goste so skrbele kuharica in sobarice, obisk pa je bil tolikšen, da je Švegel moral voditi poseben raspored. ⁷² Očitno pa je imel pri opravljanju ministrske funkcije v vladi kraljevega generala tudi določene pomisleke. Vse politično življenje je bilo namreč podrejeno Aleksandrovi volji: »Ker za časa kraljeve diktature ni bilo parlamenta, ki bi zadržal zakonodajo, so še precej zakonov s pomočjo odredb uresničili [...]; in ker nismo mogli v skupščini govoriti, je kralj odredil, da smo se ministri vozili po celi državi in na shodih ljudem razlagali položaj in smotre vladne politike.« ⁷³ Švegel, ki je bil vajen vrednot ameriške demokracije, je imel s takšnim pojmovanjem ministrske funkcije verjetno težave.

⁶⁷ »Spremembe v vladi«, št. 114, *Slovenec*, 20. 5. 1930, 1; »Predstavniki Hrvatov v vladi«, 21. 5. 1930, št. 115, 1; »Novo stanje«, *Kmetški list*, št. 21, 21. 5. 1930, 1.

⁶⁸ Arhiv Jugoslavije, fond 334, fascikel 204, Dosje Ivana Švegla [dalje: AJ, DIS], Sklep zunanjega ministrstva o Šveglovi upokojitvi, 5. 1. 1933.

⁶⁹ V. MAČEK, *Memoari*, 133.

⁷⁰ »Beograjski proces končan«, *Kmetški list*, št. 25, 18. 6. 1930, 3.

⁷¹ V Hrvaškem državnem arhivu se je, na primer, ohranilo njegovo pismo o posredovanju pri ministru za poljedelstvo in vode za službo osebi, za katero se je zavzel istrski duhovnik in nekdanji pravaš Vjekoslav Spinčić. Hrvatski državni arhiv, Fond Vjekoslava Spinčića [dalje: HDA, FVS], škatla 120, Šveglovo pismo Spinčiću, 3. 9. 1930.

⁷² HDA, FVS, škatla 120, Šveglovi vabili Spinčiću, 21. 3. in 7. 7. 1930.

⁷³ ASBL, OMIŠ, Šveglova avtobiografija.

Sicer je v Živkovičevi vladi Šveglu družbo nekaj časa kot »minister šum in rudnikov« delal tudi Korošec, ki pa je kmalu prišel v konflikt z gorenjskim rojakom. Korošec je dal namreč kralju vedeti, da je eden od Slovencev v vladi preveč — in jo moral konec septembra 1930 zapustiti sam. Povod za Koroščev izstop iz vlade je bila menda Živkovičeva odločitev, da za agitiranje v Sloveniji določi poleg njega tudi Kramerja, Najdorferja in — Švegla.⁷⁴ Slednji pa je v svoji avtobiografiji navedel še en razlog: »Na neki seji ministrskega sveta, ko smo zopet enkrat razpravljali o spremembi političnega ustroja, je g. Dr. Korošec, slabe volje morebiti pod učinkom sladkorne bolezni, ki ga je že močno mučila, tudi že naveličan visokega položaja, ki si ga je revni sin Prlekije enkrat tako zelo želel, začel prisotnim in predsedniku tako malo zviška pamet soliti, kako in kaj je treba delati, na kar me je g. Živković pozval da naj tudi povem svoje mnenje, tako da se odgovoru nisem mogel izogniti, kateri mi je bil toliko lažji, ker se je bil g. Korošec skliceval na ameriške razmere in ustavo, glede katerih sem bil precej poučen. Korošec je odšel k kralju, kateri je ljudi mnogo preveč poslušal, in mu baje rekel, da se ne pusti od mene zafrkavati, ali grem jaz iz vlade ali bo šel on. Takrat je odšel on, z vsemi častmi.«⁷⁵ Uradno je Korošec odstopil iz zdravstvenih razlogov. Kralj mu je očitno oddih privoščil tako močno, da ga je dve leti in pol kasneje poslal celo na morski zrak na Hvar — v internacijo.

Med vladnimi kolegi se je Švegl največ družil s pravosodnim ministrom in kasnejšim premierjem Milanom Srskičem. Sicer rojeni Beograjecan je doktoriral iz prava na Dunaju, nato pa deloval v Bosni in Hercegovini. Švegl mu je — kot skoraj praviloma marsikateremu srbskemu politiku ali diplomatu — pripisal, da je bil »najbrže cincarskega pokolenja«. Med študijem v cesarski prestolnici pa se je menda »tudi malo navadil na avstrijsko mehkost in lahkoto, tako različno od balkanskega značaja, četudi sta si oba ljudstva po vnanjem slična v tem, da polovico dneva in svojega življenja presedata v kavarnah«. V svoji avtobiografiji je opisal tudi pot po Makedoniji, ki sta jo obiskala v družbi Živkovića in hrvaškega ministrskega kolega Stanka Šverljuge.⁷⁶

A kmalu je prišla vrsta za »prostovoljni« odstop iz vlade tudi na Švegla, ki se je uspel na ministrski funkciji obdržati samo do srede februarja 1931.⁷⁷ Da bo moral zapustiti to mesto, je bilo slutiti sicer že dosti prej. O tem obstaja anekdota, ko se je med slavnostnim prenosom posmrtnih ostankov Ka-

⁷⁴ LJ. BOBAN, *Maček*, I, 54 in 64.

⁷⁵ ASBL, OMIŠ, Šveglava avtobiografija.

⁷⁶ Šverljugova soproga Eleonora je bila dvorna dama kraljice Marije. Zakonca Šverljuga sta pokopana na Bledu, kjer sta imela tudi hišo.

⁷⁷ AJ, DIŠ, Sklep zunanjega ministrstva o Šveglavi upokojitvi, 5. 1. 1933.

radorda na Oplenac 9. septembra 1930 Švegel zapletel za neko korenino in telebnil na tla. Na noge mu je pomagal osebno Aleksander in mu dejal: »Ja Vas ne obaram.«⁷⁸ Ko je minister naposled le moral oditi, se kralj od njega ni hotel posloviti praznih rok. Švegel je bil namreč odlikovan z *redom sve-tega Save I. stopnje*. Razveselilo pa ga je tudi diskretno sporočilo kraljevega posrednika, da bi mu vladar rad zaupal poslaniško mesto. Nekdanjemu avstro-ogrskemu konzulu se je ponovno uspelo vrniti v diplomacijo. Toda to-krat ni odšel v Severno Ameriko, kjer je preživel večino svojih službenih let v tujini, ampak v Argentino. Konec marca 1931 je Švegel v Beogradu kot iz-redni poslanik in pooblaščen minister s svečano izjavo prisegel pred »vse-mogočnim Bogom, da bo vladajočemu kralju Aleksandru I. zvest in da bo svojo funkcijo opravljal po zakonih in zakonskih ukazih točno in zavedno.«⁷⁹

Epilog

O tem, kakšne so značilnosti dobrega diplomata in uradnika, je imel Švegel svoje mnenje, ki si ga je izoblikoval na podlagi dolgoletnih, zlasti avstrijskih izkušenj. Leta 1929 je nekaj tovrstnih razmišljanj objavil v članku *Tko vodi narode?*, ki je izšel v zagrebškem časopisu *Slobodni glas*, katerega glavna urednica je bila Marija Radić. V članku je poudarjal, da zgolj šolanje na ugledni univerzi še ne zagotavlja avtomatično tudi uspeha, ampak naj bi bile ključnega pomena izkušnje.⁸⁰ Njemu jih gotovo ni manjkalo, a mu niso mogle veliko pomagati, ko je prispel na jugoslovansko kraljevo poslaništvo v Buenos Aires.

V Buenos Airesu je po lastnem pričevanju Švegel naletel na velik nered. Na poslaništvu je kritiziral ignorantski odnos uslužbencev do jugoslovanskih izseljencev. Še bolj pa je pedantnega Švegla, ki je bil še iz avstrijskih časov navajen drugačnih metod dela v diplomaciji, zmotilo dejstvo, da je njegov predhodnik Milorad Stražnicki svojo funkcijo izkoriščal za osebno bogatenje. Korupcija je bila vidna tako rekoč na vsakem koraku, toda vse Šveglove pri-tožbe v Beograd so ostale brez posledic.⁸¹ Brez podpore zunanjega ministr-stva pa se razmer na poslaništvu seveda ni dalo izboljšati. Nič čudnega, da je gorenjski diplomat že po letu dela zapustil poslaništvo in se vrnil v domo-vino. Sredi junija 1932 je bil s kraljevim ukazom razrešen s poslaniškega mesta.⁸² V tolažbo je predčasno prispelega poslanika vsaj kralj odlikoval z

⁷⁸ Šveglova avtobiografija, ASBL, OMIŠ.

⁷⁹ AJ, DIŠ, Šveglova prisega kot izrednega poslanika in pooblaščenega ministra Kralje-vine Jugoslavije, 31. 3. 1931.

⁸⁰ Ivan ŠVEGEL, »Tko vodi narode?«, *Slobodni glas*, št. 32, 5. 3. 1929, 1.

⁸¹ ASBL, OMIŠ, Šveglova avtobiografija.

⁸² AJ, DIŠ, Sklep zunanjega ministrstva o Šveglovi upokojitvi, 5. 1. 1933.

redom belega orla III. stopnje, kar pa bi po Šveglovem prepričanju »najbrže tudi storil, če bi bil ves čas samo lenaril, kar so mu v Beogradu gotovo tako trdili«. ⁸³ Diplomata v pokoju se je sedaj lahko v miru umaknil na Wilsonio.

Švegel sam je ostal zvest Radićevi ideji in je računal na Mačkovo veliko vrnitev. Na majskih volitvah 1935 je po Šveglovem lastnem pričevanju bil sicer na Bledu za Mačkovo listo menda oddan en sam glas in ta naj bi bil njegov. Večina Blejcev je baje oportunistično glasovala za listo Bogoljuba Jevtića in njegovega slovenskega zaveznika Draga Marušiča, a je to zaradi upada hrvaških obiskovalcev obžalovala. Za pomoč so zato zaprosili Švegla: »Na Bledu je bil oddan samo en glas za Mačkovo listo, in to je bil moj. Potem pa, ko so Zagrebčani začeli bojkotirati 'svetovno' Blejsko letovišče (t. j. avstro-ogrski židski raj za nemoralno), prišli so k meni[,] da naj Hrvatom sporočim, da so v srcu vsi bili proti Jevtiću-Marušiču, ali da niso radi gšefta mogli drugače in da moramo mi vsi to razumeti, t. j. da smo Slovenci barabe in ne junaki.« ⁸⁴

Po vrnitvi iz hvarske internacije je izkušeni Korošec še enkrat zaigral na preizkušeno karto sodelovanja s srbsko politično elito. Povezal se je z nekdanjim finančnim ministrom v Pašićevih vladah Milanom Stojadinovićem, o katerem je imel Švegel prav tako zelo slabo mnenje. Poleti 1935 je Korošec v Stojadinovićeви vladi prevzel mesto notranjega ministra. Švegel je v avtobiografiji o Stojadinovićeви ministrski ekipi napisal, da je bila »v nekaterem smislu najslabša vlada, ki jo je Jugoslavija imela«. Po napadu Sil Osi na Jugoslavijo se je tudi Švegel znašel v težkem položaju, saj so mu nemške okupacijske sile zasegle velik del premoženja. Švegel si je sicer s pomočjo generalnega konzula Neodvisne države Hrvaške Salih Baljića, s katerim sta nekoč grela skupščinske klopi, priskrbel hrvaško domovnico, s čimer se je lahko izognil marsikateri nemški šikani. Toda potnega lista mu Ante Pavelić, ki je Šveglovega rivala iz Buenos Airesa Stražnickega postavil za šefa administrativnega oddelka zunanjega ministrstva, le ni želel izročiti. ⁸⁵

Nacistični oblasti je sledila komunistična in z njo nacionalizacija Wilsonie. Švegel je postal žrtev pridobitniških skomin lokalnih šerifov, ki so s prihodom komunističnega režima začutili priložnost za lahek in hiter vzpon po družbeni lestvici. ⁸⁶ In to kljub temu, da mu ni bilo med vojno ničesar očitati. Prej nasprotno, saj je sodeloval s partizani. Švegla je pozimi 1946 po lastnem pričevanju obiskala gruča nahujskanih domačinov, da bi ga »v imenu ljudstva«

⁸³ ASBL, OMIŠ, Šveglova avtobiografija.

⁸⁴ Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, Ms 1246, Zapuščina Antona Novačana, Šveglovo pismo Novačanu, 17. 8. 1935.

⁸⁵ ASBL, OMIŠ, Šveglova avtobiografija.

⁸⁶ A. LUCIJAN, »Dr. Ivan Švegel«, 44.

kot človeka, »ki je pil njihovo kri«, lastnoročno vrgla iz graščine. Na vprašanje, kam naj gre, če ga vržejo iz družinske hiše, pa mu je njihov kolovodja, ki je nekdanjega konzula, ministra in poslanika naslavljala s »svinjo«, lakonično odgovoril: »To zakon ne predvideva!« Ob tem se je Švegel spomnil vladarjev in državnikov, ki jih je v svojem bogatem življenju spoznal. Diplomata, ki je na pariški mirovni konferenci branil slovenske in jugoslovanske meje, so novi oblastniki zabrisali čez domači prag, z ostankom umetnin pa se je moral preseliti v hlev. Šele po pritožbi so mu vrnil pet hektarjev posesti (približno odstotek njegove nekdanje lastnine), graščino, ki so jo »med osvobajanjem« pokradli in opustošili vojaki dveh artilerijskih brigad, pa pustili v »dosmrtno užitek« (sam je ob tem pikro zapisal: »v dosmrtno popravljaje«).⁸⁷

V političnem smislu je Švegel tudi po drugi svetovni vojni ostal zvest Radičevim nazorom, čeprav je njegov naslednik Maček obtičal v emigraciji.⁸⁸ Za Švegla je tako Radić ostal »naš blagopokojni predsednik«, kar je mogoče razbrati iz korespondence z Radičevo vdovo Marijo. V pismu 4. maja 1950, na primer, se ji je uvodoma opravičil, da ji je kot darilo priložil zgolj škatlico kave in glavnik. Želel bi ji bil kaj poslati že za veliko noč, a ni imel. Zaprošil jo je, naj popije kavico »v spomin na Wilsonio, kakršna je nekoč bila, sedaj pa je izropana«. Novi oblastniki so jo preimenovali v Prešernov dom, kar se Švegla ni zdelo ravno najbolj duhovito. V pismu je omenil tudi zanimivo anekdoto. Bil je jezen, ko je izvedel, da se neki nekdanji ustaš svobodno sprehaja po Parizu. To naj bi bila protiusluga nikogar drugega kot »tovariša« Miroslava Krležę, ki se mu je menda tako zahvalil za zaščito med vojno. Po naključju je imel Švegel pred telefonsko govornico v nekem ljubljanskem hotelu s taistim Krležo »karambol«. Slavni hrvaški literat, ki je užival zaščito samega Tita, mu je to zelo zameril in ga izzivalno vprašal, če ve, kdo da je on. Švegel mu je kljubovalno odvrnil, da ga to ne zanima, nakar je Krleža vzrojil, kako ga »lahko vsak čas da aretirati«. Literatova žena Laposava (kot gledališka igralka bolj slavna pod imenom Bela) pa je nekdanjega avstro-ogrskega konzula začela povrhu zmerjati z »reakcijo«. Zanimivo pismo je Švegel zaključil z izrazom spoštovanja do pokojnega Radića, »ki je dal svoje življenje za svojo domovino«, čeprav se zaradi skromnosti ni oklical za »dux populi Croatici«.⁸⁹

⁸⁷ ASBL, OMIŠ, Šveglova avtobiografija.

⁸⁸ Podrobno o usodi preostalih privržencev Hrvaške kmečke stranke v domovini v letih po koncu druge svetovne vojne Zdenko RADELIC, »Sudbina pristaša HSS-a u Hrvatskoj 1945.—1950.«, *Časopis za suvremenu povijest* 27 (1995) 1, 77-101.

⁸⁹ Hrvatski državni arhiv, Fond Marije Radić [dalje: HDA, FMR], škatla 13, Šveglovo pismo Mariji Radić, 4. 5. 1950.

Še obsirnejša kritika komunističnega režima pa je razvidna iz pisma, ki ga je Švegel Radičevi poslal leto kasneje, maja 1951. Uvodoma se ji je spet opravičil, ker ji za veliko noč ni nič poslal, saj tudi sam ni imel nič. Menil je, da bo v prihodnosti pomanjkanje morda še večje. Sicer so v Sloveniji delili pakete pomoči, a zanje ni zadostovalo, da si bil partijec, ampak si moral biti tudi ljubljenec lokalnega tajnika. Po Šveglovem mnenju naj bi bili za jugoslovansko nesrečo najbolj odgovorni Britanci, ne glede na to, ali so laburisti ali konservativci. Čudil se je, da se bogata Amerika ne more znebiti njihovega vpliva, dokler ne bo tudi zanj prepozno. Zdelo se mu je, da je v ZDA prevladala »srbijanska koncepcija Jugoslavije«, ki gre na račun Hrvatov in Slovencev. To naj bi bila po eni strani posledica politike tistega »poglavnika«, ki naj bi »imel vedno prav«, sedaj pa se skriva po južnoameriških pampah. Po drugi strani pa naj bi bila krivda na strani emigrantskih politikov, še zlasti v ZDA: »Slovenec [Miha] Krek je taka ničla, da ko ga bodo videli Američani, bodo po njem sodili o celem ubogem, izsesanem, a tudi nekarakternem slovenskem narodu.« Drugi narodi naj bi imeli v emigraciji boljše predstavnike, ki so inteligentni, pišejo knjige v korist svojih narodov. Pri tem se je Švegel spomnil na vizionarstvo pokojnega Radiča. Vdovi se je opravičil za »brbljanje«, a ji je priznal, da ga pogosto izdajo živci, kar po desetletju preganjanja ni čudno.⁹⁰ Nekdanji Radičev slovenski poslanec je umrl 5. februarja 1962, star 87 let.

Andrej Rahten

The Slovene Parliament Member of Radič's Party: Evaluating Ivan Švegel's Political Activities

This article presents the political activities of the Slovene diplomat and legal expert Ivan Krizostom Švegel (a.k.a. Hans Schweigel, 1875–1962), who primarily served as an Austro-Hungarian consul in the United States and Canada before the First World War. Although his involvement in the delegation of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes at the Paris Peace Conference of 1919 has not passed unnoticed in Slovene historiography, less is known about his political career. Švegel already expressed his sympathies for the Croatian national demands at the Paris Peace Conference, especially by interceding with American diplomats for the incorporation of Rijeka by Yugoslavia and helping his Croatian counterparts

⁹⁰ HDA, FMR, škatla 13, Šveglovo pismo Mariji Radič, maj 1951. Na dan, ko je Švegel pisal pismo Radičevi, ga je obiskala komisija iz Ljubljane, ki je ugotavljala, ali velja dovoliti sečnjo starodavnih hrastov na njegovem nekdanjem posestvu. To je bilo sedaj baje v lasti hlapca Šveglovega pokojnega brata, ki je kot nekakšen novodobni »baron« vodil tudi zadruge, čeprav neuspešno in z izgubo. Sploh pa se je komisija prikazala na Bledu šele, ko je bila večina najlepših hrastov že posekanih in prodanih.

settle the question concerning the affiliation of the Repaš (Hung. Répás) area along the Drava River. In the Temporary National Representation in Belgrade, Švegel represented Trieste and worked within the framework of the Yugoslav Club, headed by the president of the Pan-Slovene People's Party, Anton Korošec. However, Švegel soon parted ways with Korošec and withdrew from active politics for a few years.

In the election of 1927, he ran on the ticket of the Croatian Peasant Party in the Gorski Kotar region at the personal proposal of Stjepan Radić and made his way into the Croatian parliamentary representation in the Belgrade assembly. Radić's decision to nominate Švegel as a Slovene candidate in one of the traditionally winnable Croatian constituencies for his party undoubtedly added to the chagrin of Korošec, who had long been at odds with Radić. Much to the surprise of Radić's most intimate circle, at the end of 1927 Švegel joined the rebellious faction of Ljudevit Kežman, a priest and long-standing secretary of the Croatian Peasant Party. Yet rather than hold him to blame, Radić continued to cooperate with Švegel until the fateful shooting incident in the Belgrade assembly on June 20th, 1928. During the assassination against Radić and his colleagues, Švegel, according to his own testimony, was composed enough to help lift Svetozar Pribičević from his bench to safety.

In the early period of the royal dictatorship, Švegel maintained a low profile until the spring of 1930, when he joined the government as a minister without portfolio, together with three other dissidents from the former Croatian Peasant Party. After he was soon forced to leave his position in the royal government, he briefly returned to diplomacy in 1931 by being appointed envoy of the Kingdom of Yugoslavia to Buenos Aires. However, no later than 1932, he was forced to leave his office due to disagreements with other officials at the legation and the heads of the foreign ministry and to retire. As his correspondence with Marija Radić reveals, Švegel also remained a faithful adherent to Radić's views after the Second World War.

Key words: *Ivan Švegel, Stjepan Radić, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Slovenian-Croatian relations, parliamentarism*

Diplomatsko reševanje nacionalnih konfliktov v Cislajtaciji

Breda ZALAŠČEK

Univerza v Ljubljani, Ljubljana

Izvorni znanstveni rad
(priljubeno: 9. veljače 2021.)
UDK 94(436-89)"1908"
323.1(436-89)"1908"
327.82(436-89)"1908"

V članku je prikazan poskus ureditve mednacionalnih odnosov na istrskem polotoku v letih pred prvo svetovno vojno v širšem kontekstu reševanja nacionalnih konfliktov v avstrijski polovici Habsburške monarhije. Poseben poudarek je na predstavitvi in analizi moravskega kompromisa leta 1905, ki je temeljil na osebnem načelu in je postal nekakšen model za urejanje mednacionalnih odnosov v Cislajtaciji ter na analizi istrskega kompromisa leta 1908, ki je temeljil na teritorialnem načelu.

Ključne besede: politična zgodovina, moravski kompromis, istrski kompromis 1908

Oris političnega dogajanja v Cislajtaciji

Habsburška monarhija je s februarjskim patentom (1861), ki je bil bolj centralistično naravnana, uvedla »dvojni sistem«, in sicer sta na eni strani osrednja vlada in državni zbor vodila zadeve, za katere sta bila pristojna, na drugi strani pa so imele precejšnje pristojnosti tudi dežele z deželnimi redi.¹ Državni zbor je dobil pravi videz parlamenta z imenovano gosposko zbornico, katere člani so bili polnoletni principi cesarske družine, dedni člani visokega domačega plemstva, visoki cerkveni dostojanstveniki in za državo zaslužni možje iz področja znanosti ali umetnosti, ki jih je cesar imenoval za dosmrtnne člane, in s poslansko zbornico, ki jo je sestavljalo tristotriinštirideset voljenih poslancev, ki naj bi jih v državni zbor pošiljali deželni zbori posameznih dežel. Državnozbornske poslance so v deželnih zborih volili iz plenuma po večinskem sistemu, pri čemer so morali obvezno upoštevati razmerje med posameznimi kurijami in tudi posamezna (nacionalna) območja. Držav-

¹ Andrej PANČUR, »Začetek ustavne dobe in oblikovanje slovenskega tabora«, v *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije*. Ljubljana, 2005., 26-27.

ni zbor je bil podoben sestavi deželnih zborov, ki, zaradi volilnega sistema (zastopstva interesov), ni odražal realnih socialnih in nacionalnih struktur.²

Vendar takšna ureditev ni zadovoljila narodov v monarhiji in z avstro-ogrsko poravnavo leta 1867 je bila monarhija postavljena na nove temelje, saj se je iz centralistične orientacije, ki svojim federalnim enotam ni priznavala niti najmanjše državnopravne samobitnosti, prelevila v realno unijo dveh držav s personalno unijo v osebi cesarja. Konec leta pa je luč sveta ugledala decembrska ustava (»*Dezemberverfassung*«), ki je bila formalno poimenovanje ustavnega svežnja petih temeljnih ustavnih zakonov (»*Staatsgrundgesetz/e*«) in t. i. delegacijskega zakona z dne 21. decembra 1867.³

Vse te postopne spremembe so nakazovale pot k politični in nacionalni mobilizaciji prebivalstva ter k demokratizaciji avstrijskega dela monarhije. Tudi z volilnimi reformami (1873, 1882, 1896, 1907) in s širjenjem volilne pravice je v politično življenje vstopalo čedalje več ljudi. Vendar uvedba neposrednih volitev v državni zbor 1873 ni bila posledica demokratičnosti nemških liberalcev, ki so si s tem zagotovili politično prevlado v državnem zboru in seveda v monarhiji — predstavniški sistem in ki se je na koncu oblikoval v vseh segmentih političnega življenja (od občine do državnega zbora), saj je bil vzpostavljen precej pragmatično.⁴

V letih od 1871 do 1879 so vlado na Dunaju vodili nemški liberalci, ki so zatrli konservativne-federalistične poskuse dvora konec šestdesetih in na začetku sedemdesetih let. Stopili so na »samostojno« centralistično politično pot.⁵ Leta 1879 je položaj avstrijskega ministrskega predsednika zasedel grof Eduard Taaffe, ki se je odločil za konservativno-slovansko koalicijo. Taaffe je sicer že pred državnozbornimi volitvami navezal stike s Čehi in tako mu je leta 1879 uspelo, da so se Čehi, ki so od leta 1871 dalje bojkotirali državni zbor, ponovno vrnili vanj. Uspelo mu je sestaviti vlado, ki se je načeloma opirala na protiliberalno koalicijo slovanskih in konservativnih poslancev alpskih dežel. Glavno oporo Taaffejevi vladi je predstavljal Karl Hohenwart s svojim Klubom desnega centra (poleg Slovencev so bili v klubu tudi Hrvati, bukovinski Romuni in nemški konservativci iz Gornje Avstrije, Salzburške, Štajerske, Tirolske in Predarlskega. Hohenwartov klub, ki je štel 55 poslan-

² Pieter M. JUDSON, *The Habsburg Empire: A New History*. London, Harvard University Press, 2016., 254.

³ Ernst BRUCKMÜLLER, *Avstrijska zgodovina*, Ljubljana, Slovenska matica, 2017., 363.

⁴ Filip ČUČEK, *Svoji k svojim: na poti k dokončni nacionalni razmejitvi na Spodnjem Štajerskem v 19. stoletju*, Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino, 2016., 45-46.

⁵ Filip ČUČEK, »Jezikovne »težave« na Spodnjem Štajerskem v Taaffejevi dobi«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 48 (2008) 2, 8.

cev, je od leta 1879 skupaj s Poljskim (58 poslancev) in Češkim klubom (55 poslancev) sestavljal t. i. železni obroč 168 poslancev, s katerim je desnica nadvladala nemško opozicijo, in sicer Klub liberalcev (93 poslancev) in Napredni klub (57 poslancev).⁶ V državnem zboru se je Taaffejeva vlada na začetku soočala z velikimi težavami, saj je bilo razmerje med vladno koalicijo in liberalno opozicijo na začetku skoraj izenačeno.⁷

Taaffejeva vlada je bila bolj federalistično orientirana, večinoma je sprejemala samo okvirne državne zakone, medtem ko je pripravo natančnejše zakonodaje prepuščala deželnim zborom. Nenemškim narodom se je poskušal približati s priznanjem določenih koncesij po upravni poti.⁸ Do začetka leta 1881 je Taaffe iz vlade umaknil liberalne ministre, na njihovo mesto pa imenoval nove iz vrst federalistične desnice (resor pravosodnega ministra je prevzel češki minister dr. Alois Pražák). Še pred zamenjavo nemških liberalnih ministrov je Taaffe začel vračati usluge, saj se je zavedal, da so češki poslanci temelj njegove koalicije. Ti so svoje državnopravne želje izročili cesarju na dan odprtja deželnega zbora 7. oktobra 1879.⁹

Že naslednjega leta, 19. aprila 1880, so izšle Taaffejeve-Stremayrjeve jezikovne odredbe za Češko in Moravsko, ki so v obeh deželah uveljavile češčino kot zunanji uradovalni jezik državnih uradov in sodišč. Nasprotno pa je nemška liberalna opozicija začela javno poudarjati, da je nemščina v nevarnosti. Vlada se je tudi odločila, da bo razdelila starodavno Karlovo univerzo v Pragi na češki in nemški del. Tudi ta odlok je naletel na ostro nasprotovanje nemških liberalcev.¹⁰ Čehom je vlada zagotovila tudi upoštevanje češčine na sodiščih v Šleziji. In navsezadnje jim je bila obljubljena tudi deželnozborna volilna reforma v veleposestniški kuriji, ki je šla na roke češkemu plemstvu.¹¹

Vendar z njegovo politično taktiko »iz rok v usta«, značilno za urejanje nacionalnih težav, ni bil zadovoljen nihče. Pri Nemcih, ki so v skladu s tradicijo in domnevno kulturno premočjo zahtevali zase prioritetni položaj v

⁶ Helmeut RUMPLER, »Parlament und Regierung Cisleithaniens 1867 bis 1914«, v *Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Verfassung und Parlamentarismus*, Helmut Rumpler in Peter Urbanitsch, ur., Zv. VII/1. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2000., 749-750.

⁷ Janez CVIRN, *Dunajski državni zbor in Slovenci (1848-1918)*, Celje, Zgodovinsko društvo Celje, Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2015., 137.

⁸ E. BRUCKMÜLLER, *Avstrijska zgodovina*, 351.

⁹ J. CVIRN, *Dunajski državni zbor*, 137.

¹⁰ Otto URBAN, *Die tschechische Gesellschaft 1848-1948*, Wien—Köln—Weimar, Böhlau Verlag, 1994., 517-522.

¹¹ J. CVIRN, *Dunajski državni zbor*, 137.

državi, se je po prvih koncesijah Čehom in Slovencem začel krepiti nacionalni radikalizem, ki je vse politične in družbene težave presojal iz zornega kota »najvišjih« nacionalnih interesov. Odločno obliko je dobil v vrstah »vsemenske stranke« z Georgom von Schönererjem na čelu, ki si je v skladu z linškim programom¹² iz leta 1882 prizadeval za poseben položaj Galicije in Bukovine v Cislajtaciji, uveljavitev nemškega značaja v deželah, ki so nekoč bile v Nemški zvezi (nemščina naj bi bila državni jezik), za oblikovanje enotnega carinskega področja z nemškim rajhom in za tesno naslonitev na Nemčijo v obliki meddržavne pogodbe.¹³ Prav tako pa z njegovo politiko niso bili zadovoljni njegovi slovanski koalicijski partnerji, ki so pričakovali veliko več, kot jim je bil pripravljen dati. Tako Čehi kot Slovenci so stalno posredovali preko pravosodnega ministra Pražaka in načelnika Kluba desnega centra grofa Hohenwarta, naj vlada uresniči načelo nacionalne enakopravnosti. Taaffe jim jo je stalno obljubljal in uporabljal politiko čakanja in potrpežljivosti.¹⁴

Po letu 1885 je začel »železni obroč« popuščati. Taaffe se je moral zaradi spremenjenih političnih razmer začeti ozirati po novih zaveznikih, ki jih je našel v Združeni nemški levici, ki so bili zaradi neznosne želje po oblasti pripravljeni sklepati kompromise tudi z nacionalnimi sovražniki.¹⁵ Z vlado so bili pripravljeni sodelovati, če bi ta končno izvedla »pravičnejšo« ureditev jezikovnih odredb na Češkem. Od decembra 1886, ko so nemški liberalci zapustili češki deželni zbor, si je vlada prizadevala doseči sporazum glede jezikovnega vprašanja na Češkem, vendar so Čehi vztrajali pri svojih stališčih. Vladna prizadevanja tako niso prinesla uspeha.¹⁶

Državnozborski mir, ki je nastal pod dvajsetletno Taaffejevo vlado, so skalile državnozborske volitve leta 1891. Hohenwart je obnovil svojo državnozborsko skupino pod imenom Klub konservativcev, vendar ga je del Hrvatov kmalu zapustil in se povezal z mladočehi. Železni obroč je razpadel, čeprav ga je poskušal Taaffe rešiti z oblikovanjem velike koalicije Hohenwartovega kluba, Poljakov in nemških liberalcev.¹⁷ Vendar je olje na ogenj

¹² Podrobneje o tem glej, J. CVIRN, *Trdnjavski trikotnik. Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)*, Maribor, Obzorja, 1997., 105–106.

¹³ J. CVIRN, *Trdnjavski trikotnik*, 106.

¹⁴ O. URBAN, *Die tschechische Gesellschaft*, 535.

¹⁵ H. RUMPLER, »Parlament und Regierung Cisleithaniens 1867 bis 1914«, 785–786.

¹⁶ J. CVIRN, *Razvoj ustavnosti in parlamentarizma v Habsburški monarhiji: Dunajski državni zbor in Slovenci (1848–1918)*. Ljubljana, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2006., 176.

¹⁷ H. RUMPLER, »Parlament und Regierung Cisleithaniens 1867 bis 1914«, 812–819.

prilil 10. oktobra 1893, ko je koalicijske stranke osupnil s predlogom volilne reforme. Predlog je sicer še vedno ohranjal kurialni sistem, a je v mestni in kmečki kuriji razširil volilno pravico na vse polnoletne moške državljane.¹⁸ Proti predlogu so odločno nastopili največji parlamentarni klubi (Združena nemška levica, Hohenwartov konservativni klub in poljski klub), ki so Taaffeja prisilili k odstopu.¹⁹

Na mesto ministrskega predsednika je cesar 11. novembra 1893 imenoval kneza Alfreda Windischgrätza.²⁰ Nova vlada si je zadala, da dokler ne pride do spremembe volilne reforme, naj se zamrznejo tudi vsa druga politična vprašanja, torej tudi nacionalno. Vendar je bila tudi ta vlada kratkega roka, saj je padla že junija 1895 po znamenitem boju za slovenske vzporednice na celjski gimnaziji.²¹

Cesar je 30. septembra 1895 za novega ministrskega predsednika imenoval nekdanjega galicijskega namestnika grofa Kazimirja Badenija. Slednji je 14. junija 1896 izvedel volilno reformo, uvedena je bila splošna kurija, v katero so lahko volili vsi moški državljani, stari več kot 24 let; s tem je razširil krog volilnih upravičencev.²² Državnozborna volilna reforma je pomenila kompromis med načelom splošne in enake volilne pravice ter starim sistemom kurij; bila je prvi odločnejši korak k demokratizaciji volilnega in političnega življenja v Avstriji.²³

Badeni je svoje poslanstvo, bolj kot izvedbo volilne reforme, videl v tem, da reši češki problem, zato je 5. aprila 1897 razglasil jezikovne odredbe za Češko in 22. aprila 1897 še za Moravsko. Z jezikovnimi odredbami je poskušal zadovoljiti Čeha in pomiriti nacionalna nasprotja. Bistvo Badenijevih jezikovnih odredb je bila določba, da morata biti tako nemščina kot češčina t. i. »notranja« uradovalna jezika na Češkem in Moravskem. To je pomenilo, da bi morali državni uradniki znati oba deželna jezika.²⁴ Odredbe so bile za Nemce nesprejemljive, saj so jih razumeli kot neupravičen napad na

¹⁸ William A. JENKS, *The Austrian Electoral Reform of 1907*, New York, Columbia University Press, 1950., 20-22; H. RUMPLER, »Parlament und Regierung Cisleithaniens 1867 bis 1914«, 820-823.

¹⁹ Lothar HÖBELT, »Parteien und Fraktionen im cisleithanischen Reichsrat«, v *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, VII., Wien, 2000., 945-946.

²⁰ Andrej PANČUR, »Nacionalni spori«, v *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije*, Neven Borak et al., ur., Ljubljana, Mladinska založba, Inštitut za novejšo zgodovino 2005., 36.

²¹ J. CVIRN, *Trdnjavski trikotnik*, 187-188.

²² A. PANČUR, »Nacionalni spori«, 36.

²³ J. CVIRN, *Trdnjavski trikotnik*, 275.

²⁴ H. RUMPLER, »Parlament und Regierung Cisleithaniens 1867 bis 1914«, 838.

njihove pravice.²⁵ Vsenemški poslanec Karel Hermann Wolf pa jih je označil za »nezaslišan in frivolen atentat na Nemce.«²⁶ V naslednjih mesecih so se nemški poslanci z »vsemi silami« borili proti jezikovnim odredbam, v državnem zboru pa so začeli z obstrukcijo, s katero so povsem ohromili njegovo delovanje.²⁷

Zaostritev nacionalnih nasprotij in obstrukcije so imele za posledico, da je Badeni 28. novembra 1897 cesarju ponudil odstop. Cesar je za novega ministrskega predsednika 1. decembra 1897 imenoval barona Paula Gautscha, ki pa se je že takoj na začetku svojega mandata srečal z zahtevo po takojšnji ukinitvi jezikovnih odredb. To so od njega zahtevale Nemška napredna stranka, Nemška ljudska stranka, ustavoverna veleposest in krščanski socialci.²⁸ Ker so bili nacionalni spori vedno ostrejši, je Gautsch, da bi spore umiril, 24. februarja 1898 spremenil Badenijeve jezikovne odredbe za Češko in Moravsko. Po Gautschevih odredbah je bila Češka glede rabe jezika ponovno razdeljena v češka, nemška in dvojezična območja. Vendar tudi te odredbe niso zadovoljile nobene od sprtih strani.²⁹

V začetku marca 1898 je ministrskega predsednika Gautscha zamenjal grof Franz Anton Thun-Hohenstein, ki se je uspel obdržati le do konca poletja 1899. Tudi pod Thunovo vlado se reševanje problema jezikovnih odredb za Češko in Moravsko ni premaknilo z mrtve točke. Thunovi vladi ni uspelo rešiti češkega vprašanja, zato je cesar za ministrskega predsednika imenoval štajerskega deželnega namestnika Manfreda Clary-Aldringena, ki je češko vprašanje rešil tako, da je oktobra 1899 preklical jezikovne odredbe za Češko in Moravsko.³⁰

Nacionalni spori so bili vedno ostrejši, strank je bilo vedno več in te so bile vedno manj pripravljene sklepati kompromise. Že 18. januarja 1900 je cesar za ministrskega predsednika imenoval Ernesta von Koerberja. Tudi nova vlada si je prizadevala za dosego sporazuma med Nemci in Čehi, prav tako se je zavedala pomembnosti rešitve jezikovnega vprašanja. V ponovno sklicanem državnem zboru 8. maja 1900 je Koerber predložil osnutek zako-

²⁵ P. M. JUDSON, *The Habsburg Empire*, 315.

²⁶ J. CVIRN, »Želimo biti enakopravni in enakovredni državljani: Gregorčev predlog jezikovnega zakona za zaščito nacionalnih manjšin iz leta 1899«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 49 (2009) 1, 63.

²⁷ H. RUMPLER, »Parlament und Regierung Cisleithaniens 1867 bis 1914«, 840.

²⁸ J. CVIRN, »Želimo biti enakopravni in enakovredni državljani«, 66.

²⁹ Prav tam, 66.

³⁰ H. RUMPLER, »Parlament und Regierung Cisleithaniens 1867 bis 1914«, 851.

na o ureditvi jezikovnih razmer na Češkem in Moravskem, a so Čehi ponovili svojo taktiko in državni zbor obstruirali.³¹

Poleti istega leta je izdelal načrt ustavne reforme, ki naj bi s pomočjo demokratizacije volilnega sistema, reforme poslovnika in z ureditvijo jezikovnih razmer v Cislajtaniji prišlo do oblikovanja »vsedržavne stranke«, ki bi težila k vsesplošni posodobitvi države.³² To je nameraval izvesti s pomočjo volilne reforme, ki je bila mešanica splošne moške volilne pravice in novega kurialnega sistema. Predlog ni bil sprejet, a so se zahteve po uvedbi splošne in enake volilne pravice nadaljevale, veliko jih je menilo, da bi demokrati-zacija volilnega sistema iz parlamenta odstranila radikalizem, hkrati pa so bili prepričani, da bi bila s tem odpravljena nacionalna nasprotja v Avstriji.³³ Vendar, ko so se leta 1904 znova zaostriili mednacionalni odnosi, je Koerberjeva vlada odstopila.

Delovanje državnega zbora je ohromila obstrukcija čeških poslancev in Slovanske zveze in cesar je bil naposled prisiljen, da poišče novega ministrskega predsednika. Sedež ministrskega predsednika je ponovno zasedel Gautsch. Leta 1905 je njegova vlada dosegla sporazum med Čehi in Nemci na Moravskem. Moravski sporazum leta 1905 je nekoliko omilil nacionalni spopad na Moravskem in tako moravski deželni zbor razdelil na češke in nemške poslance ter na veleposestnike, kar je v praksi pomenilo, da so Čehi volili češke kandidate, Nemci pa nemške. Moravski kompromis je v zgodovino stopil kot primer uspešnega kompromisa, ki je med seboj pomiril dva različna naroda in je postal nekakšen model za urejanje mednacionalnih odnosov v Cislajtaniji.³⁴

Rok delovanja dunajskih vlad je bil čedalje krajši, saj je bilo vladanje s čedalje manj predvidljivim državnim zborom vedno bolj težko. Kljub temu je uspelo ministrskemu predsedniku von Becku (1906-1908) v času njegove vlade uvesti splošno in enotno volilno pravico za moške. Akcije za splošno volilno pravico so potekale tudi za deželne zборе, vendar so avstrijske vlade še naprej vztrajala na načelu, naj se uvede splošna kurija, nikakor pa ne

³¹ Alfred ABLEITINGER, *Ernst von Koerber und das Verfassungsproblem im Jahre 1900: Österreichische Nationalitäten- und Innenpolitik zwischen Konstitutionalismus, Parlamentarismus und oktroyirtem allgemeinem Wahlrecht*, Wien, Köln, Graz, Hermann Böhlau Nachf., 1973., 122.

³² J. CVIRN, *Dunajski državni zbor*, 164, več o tem glej A. ABLEITINGER, *Ernst von Koerber und das Verfassungsproblem*.

³³ F. ČUČEK, *Svoji k svojim*, 118-119; J. CVIRN, *Dunajski državni zbor*, 242.

³⁴ P. M. JUDSON, *The Habsburg Empire*, 315.

splošna in enaka volilna pravica.³⁵ V času pred prvo svetovno vojno so v avstrijski strankarski politiki prevladovala močne avtoritarne tendence, državni zbor pa je zaradi vse pogostejših obstrukcij izgubljal ugled.³⁶

Reševanje nacionalnih konfliktov s pomočjo kompromisov...

... na Moravskem

Vprašanje državnozborske ureditve monarhije je bilo tesno povezano z nacionalnim vprašanjem, kar je dunajska vlada skušala reševati na različne načine, in sicer se je po vzpostavitvi dualizma nagibala k načrtom za popravek v smeri federalizacije, po utrditvi dualizma in centralizma v Cislajtaniji pa se je ogrela za idejo kompromisov. Prav tako je bila demokratizacija političnega življenja v deželah neizogibna, nacionalna in politična interesna nasprotja pa so bila velika, saj so opozicijske stranke zahtevale več, kot je bila večina pripravljena dopustiti. Vendar je po dolgotrajnih pogajanjih prišlo do kompromisa, pri katerih pa je bila soudeležena vlada kot pomemben ustvarjalec, saj je ohranjala pogovore med stranema v teku in posredovala med nacionalnimi in političnimi nasprotniki. Da bi preprečili nacionalna nasprotja pri volitvah, so v nekaterih deželah pri volilnih reformah poskušali ustvariti nacionalno čim bolj enotne volilne okraje, kar so med drugim dosegli s tem, da so oblikovali nacionalno ločene volilne razrede za vso deželno ozemlje ali za njegove posamezne dele. Volivci vsakega nacionalnega volilnega razreda so imeli lastne volilne okraje in so volili svoje poslance.³⁷ Slednje so leta 1905 uvedli najprej na Moravskem s tako imenovanim moravskim kompromisom.³⁸

V desetletju med letoma 1896 in 1905 je prvič prišlo do pomembnih premikov glede porazdelitve moči v moravskem deželnem zboru kot tudi glede vprašanja volilne reforme. Na deželnozborskih volitvah oktobra 1896 so bili v moravski deželni zbor izvoljeni »novi« politiki, ki niso bili predstavniki starih čeških strank. Češkemu krogu, ki so ga do takrat sestavljali le člani Nacionalne ljudske stranke in Moravske narodne stranke, so se po letu 1896 pridružili poslanci iz vrst Katoliške narodne stranke (*Katolická strana národ-*

³⁵ »Demokratizacija volilnega sistema (1907) in njeni učinki«, v *Slovenci 1848–1918: razprave in članki* / Vasilij Melik, ur., Viktor Vrtnjak, Maribor, Litera, 2002., 662.

³⁶ E. BRUCKMÜLLER, *Avstrijska zgodovina*, 354.

³⁷ Vasilij MELIK, »Sestava in volilno pravo cislajtanskih deželnih zborov«, v *Med srednjo Evropo in Sredozemljem. Vojetov zbornik*, Sašo Jerše, ur., Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006., 518–521.

³⁸ M. P. JUDSON, *The Habsburg Empire*, 315.

ni na Moravě), ki je bila tesno povezana s češko Krščansko-socialno stranko na Moravskem (*Křest'ansko-sociální strana*), ki je bila ustanovljena leta 1899. Po drugi strani so po letu 1896 tesno zaprte vrste nemških naprednjakov dopolnili poslanci Nemške ljudske stranke in po letu 1902 tudi vsenemški poslanci.³⁹

Razumljivo je, da se nemški deželnozborski poslanci leta 1896 niso strinjali s češkimi zahtevami po spremembi volilnega reda in reformi poslovniška deželnega zbora, a so bili pripravljeni na kompromisno rešitev oziroma na delni kompromis. Delna pripravljenost na kompromis nemških poslancev je namreč izvirala iz bojzani, da je njihova dotedanja večina v deželnem zboru ogrožena zaradi poteka dogodkov. Večina je namreč temeljila na nemški prevladi v mestni kuriji, ki pa se je zaradi prehoda uprav mnogih moravskih mest v češke roke začela nevarno zmanjševati. Poskus nemških politikov je zato šel v smeri ohranjanja statusa quo. Nasprotno pa tudi češki poslanci sami niso mogli računati s tem, da jim bo v predvidljivem času brez privolitve nemških poslancev uspelo izpeljati zahtevane spremembe, zato se je odprla pot h kompromisnim pogajanjem.⁴⁰

V naslednjih letih so poslanci v deželnem zboru pretresali različne predloge. Poslanec baron Alois Prážak je med drugim predlagal, naj se predlog glede spremembe »volilnega reda izroči posebnemu odseku, čemur se je kakor povsodi tudi tukaj potrdili«⁴¹, medtem ko se je poslanec Johann Fux v svojem predlogu zavzel za »strogo ločitev narodnostij na upravnem polju.«⁴²

Nemci so 4. februarja prvič predlagali, da naj bi bil deželni zbor sestavljen iz dveh kurij za narodnosti in iz ene za veleposestnike, nato so 9. februarja predlagali nacionalno delitev deželnega šolskega sveta in okrožnih šolskih svetov kot tudi uprave še nekaterih skupnih zadev v dve nacionalni sekciji in odpravo jezikovnih odredb.⁴³ Nasprotno pa so Čehi poleg temeljne volilne reforme zahtevali še vpeljavo okrajnih predstavništev, upoštevanje in izvajanje jezikovne enakopravnosti ter ustanovitev češke univerze in tehnične visoke šole kot tudi manjšinskih šol. V moravskem deželnem zboru je bila izglasovana le resolucija nemškega poslanca Leopolda Götza, ki je

³⁹ Jiří MALÍŘ »Der Mährische Landtag«, v *Die Habsburgermonarchie 1848 bis 1918. Verfassung und Parlamentarismus*, 2093.

⁴⁰ J. MALÍŘ, »Der Mährische Landtag«, 2093-2094.

⁴¹ »Politični pregled, Deželni zbori«, *Slovenec*, 9. 2. 1897.

⁴² »Politični pregled, Deželni zbori«, *Slovenec*, 10. 2. 1897.

⁴³ J. MALÍŘ, »Der Mährische Landtag«, 2094; »Politični pregled; V moravskem deželnem zboru«, *Slovenec*, 13. 1. 1898.

naložila deželnemu odboru, naj do naslednjega zasedanja deželnega zbora pripravi osnutke za obravnavo predlogov.⁴⁴

Leta 1898 se je formiral poseben enaindvajsetčlanski odbor, ki je 14. februarja 1898 predložil osnutek zakona o svojem stalnem imenovanju. S spremembo v stalni organ je tako bila dana organizacijska podlaga za dolgotrajno iskanje poti k nacionalni spravi. V odboru je bilo po sedem poslancev iz vsake deželne kurije in med 21 člani odbora so imele vse deželnozborske stranke svoje predstavnike. Cilj odbora je bilo iskanje soglasja pri vseh spornih političnih in nacionalnih vprašanjih. V praksi je to pomenilo, da so bili nacionalno sporni osnutki iz deželnega zbora glede na vsebino predani v obravnavo posameznim pododborom znotraj stalnega odbora.⁴⁵ Odboru so bili izročeni različni predlogi, med njimi je bil predlog poslanca J. Fuxa, ki je v deželnem zboru utemeljeval svoj predlog glede uvedbe nacionalnih kurij in pravico veta na ključna vprašanja, ločitev deželnega šolskega sveta in preoblikovanje nemškega šolstva. Poslanec je poudaril, da si Nemci želijo pošteno spravo s Čehi.⁴⁶

V naslednjih letih je v pododboru za volilno reformo postopoma prišlo do zblíževanja stališč. Najpomembnejši je bil dogovor o možnostih izpeljave volitev po etničnem principu, po katerem naj bi nastali ločeni volilni seznama oziroma volilne liste po nacionalnosti in bi lahko bilo izvoljenih določeno število poslancev obeh nacionalnosti. Poslanec Heinrich d'Elvert je v imenu Nemcev 27. julija 1901 sporočil pripravljenost, da se za ceno določenih zagotovil odpovejo deželnozborski večini. Razprave o razsežnosti teh zagotovil, še bolj pa bližajoče se deželnozborske volitve leta 1902, ki so bile pred vrati, in jih je opozicija radikalizirala, kot tudi neenotnost čeških poslancev glede vprašanja, ali naj bi dosegli potencialno češko večino v deželnem zboru brez mandatov konservativnih veleposestnikov ali pa z njimi, so v tej fazi kompromisnih pogajanj pripeljale do razpada stalnega odbora. Novembra 1901 so ga zapustili predstavniki Moravske narodne stranke.⁴⁷ Kot razlog izstopa so navedli ustanovitev nemškega narodnega sveta na Moravskem in »*obljuba ministrskega predsednika, da dobe Italijani vseučilišče, mejtem ko nad 2 mil. Čehov na Moravi in v Šleziji nima nade, da bi dobili lastno višjo šolo.*«⁴⁸

Nemška prevlada v moravskem deželnem zboru se je začela postopoma zmanjševati. Po deželnozborskih volitvah leta 1902 je bilo od 100 deže-

⁴⁴ J. MALÍŘ, »Der Mährische Landtag«, 2094

⁴⁵ J. MALÍŘ, »Der Mährische Landtag«, 2094-2095.

⁴⁶ »Telefonična in brzojavna poročila, Brno«, *Slovenec*, 21. 1. 1898.

⁴⁷ J. MALÍŘ, »Der Mährische Landtag«, 2095-2096.

⁴⁸ »Politični pregled; Moravski spravní odsek«, *Slovenec*, 6. 11. 1901.

Inozborskih poslancev samo 49 nemških, medtem ko so se drugi šteli za češke poslance. Prevlado v deželnem zboru so nemški poslanci obdržali v sodelovanju s šestimi nearistokratskimi poslanci. Nemški poslanci v moravskem deželnem zboru so spoznali, da je samo vprašanje časa, kdaj bodo v deželnem zboru v manjšini in preglasovani. Zato so se odločili za pogajanja.⁴⁹ Jeseni leta 1903 je Václav Perek v deželnem zboru na novo oblikoval češke predloge. Njihove smernice so po volitvah v novi stalni odbor 23. oktobra 1903 postale jedro nadaljnjih češko-nemških pogajanj januarja 1904.⁵⁰

V začetku leta 1904 je bil ponovno izvoljen stalni odbor, ki pa se je sestel samo enkrat. Tako so se pogajanja med stranema ponovno prenesla v deželni zbor. V času zasedanja moravskega deželnega zbora, konec septembra in oktobra 1904, so deželnozborski poslanci obravnavali več predlogov glede uvedbe splošne, enake in tajne volilne pravice za deželni zbor, in sicer predlog poslanca Michejda, ki se je zavzel za takojšnjo »*uvedbo pete kurije, pomnožitev deželnozborskih mandatov v kmetskih občinah ob splošni, direktni in tajni volitvi*«. ⁵¹

Nujni predlog Adolfa Stránskýja 27. septembra 1904 o uvedbi splošne, enake, tajne in neposredne volilne pravice za volitve v deželni zbor, vložen v času demonstracij, protestov in peticij za demokratično reformo volilne pravice, je le pokazal prizadevanje, kako bi izrabili ljudsko gibanje in povečano dejavnost čeških poslancev v deželnem zboru za to, da bi od Nemcev izsilili večjo mero popustljivosti. Taktika energičnega delovanja je bila vidna tudi v stopnjevanju pritiska za ustanovitev češke univerze v Brnu po nemških demonstracijah in čeških protidemonstracijah 1. in 2. oktobra v Brnu, ki so zahtevale tudi človeške žrtve.⁵²

Deželnozborski poslanci Fux, d'Elvert in Oberleithner so sredi oktobra vložili nujni predlog, kjer so predlagali, naj se deželnozborski volilni red spremeni tako, da se poslanci kmečkih občin volijo neposredno, vsi drugi poslanci pa po listkih. Predlog je bil enoglasno sprejet, k čemur so v veliki meri pripomogli »*socialni demokrati, ki so zagrozili Nemcem, da bodo povsod glasovali za češkega kandidata, ako Nemci ne dovolijo volilne reforme brez veta*«. ⁵³ Volilni pododbor je naslednjega dne sklenil, »*ustanovi se splošna volilna kurija, pomnoži se število mestnih in kmetijskih poslancev, volit-*

⁴⁹ Börries KUZMANY, »Habsburg Austria: Experiments in Non-Territorial Autonomy«, *Ethnopolitics* 15 (2016) 1, 48.

⁵⁰ J. MALÍŘ, »Der Mährische Landtag«, 2096.

⁵¹ »Deželni zbori«, *Slovenski narod*, 8. 10. 1904.

⁵² J. MALÍŘ, »Der Mährische Landtag«, 2096.

⁵³ »Deželni zbori«, *Slovenski narod*, 14. 10. 1904.

ve se naj vrše po narodnostih, pri volitvah v veleposestvu in trgovskih zbornicah se uvede proporcionalni zistem, vse volitve naj bodo direktne in pis-mene.⁵⁴

Razumevajoč širšo politično dogajanje so nemški poslanci v moravskem deželnem zboru sprejeli taktično rešitev, in sicer so bili pripravljeni sprejeti kompromisno rešitev, s katero bi se prostovoljno odrekli večini v moravskem deželnem zboru, a v zameno za nacionalni veto na ključna vprašanja.⁵⁵ Deželni zbor, ki si je želel rešiti vprašanje glede spremembe volilnega in deželnega reda, je 26. oktobra 1905 izvolil odsek za volilno reformo, ki se je takoj tudi ustanovil.⁵⁶

Odsek za volilno reformo je 15. novembra 1905 v moravskem deželnem zboru pod predsedstvom Skeneta predstavil predlog deželnozborske volilne reforme in deželnozborskega volilnega reda. Predlog je ohranil osnovni kurialni sistem, ki je bil v veljavi od leta 1861, vendar je na novo preoblikoval mestno kurijo in kurijo podeželskih občin in uvedel splošno kurijo s splošno volilno pravico, kakor je bila peta kurija za državni zbor. V teh kurijah so uvedli po en nemški in en češki volilni razred. V mestni in podeželski, kakor tudi v splošni kuriji, so predlagali, naj vsak narod voli ločeno. Moravski deželni zbor naj bi tako sestavljalo 149 izvoljenih poslancev: 30 poslancev iz veleposestniške kurije, 6 poslancev trgovsko-obrtne zbornice, 40 poslancev iz mestne kurije (20 Čehov in 20 Nemcev), 53 poslancev podeželske kurije (39 Čehov in 14 Nemcev), 20 poslancev splošne kurije (14 Čehov in 6 Nemcev) ter dva virilista (nadškof v Olomucu in škof v Brnu).⁵⁷

Mandati Čehov in Nemcev so bili torej točno določeni, in sicer je Čehom pripadalo 73 mandatov, Nemcem 40 oziroma 46, saj so lahko računali na mandate trgovsko-obrtne zbornice, medtem ko je 30 poslancev veleposestniške kurije ostalo nedoločenih, saj ta kurija — tako kot trgovsko-obrtne zbornice — ni bila razdeljena v nacionalne volilne razrede.⁵⁸

Za sklepanje o pomembnih zadevah, kot npr. o spremembi deželnega reda in deželnozborskega volilnega reda, o spremembi zakona, s katerim se je določila raba deželnega jezika pri avtonomnih oblasteh, je bila potrebna

⁵⁴ »Volilna preosnova na Moravskem«, *Slovenec*, 15. 10. 1904.

⁵⁵ B. KUZMANY, »Experiments in Non-Territorial Autonomy«, 48.

⁵⁶ »Deželni zbori«, *Slovenski narod*, 27. 10. 1905.

⁵⁷ V. MELIK, »Sestava in volilno pravo«, 522.

⁵⁸ Alon RACHAMIMOV, »Provincial Compromises and State Patriotism in *fin-de-siècle* Austria-Hungary«, v *Ethnizität, Moderne und Enttraditionalisierung*, Moshe Zuckermann, ur., Göttingen, Wallstein Verlag, 2002., 123.

dvotretjinska večina pri prisotnosti 121 poslancev. Predlog je nadalje predvideval, da deželni odbor sestavlja deželni glavar in 8 odbornikov.⁵⁹

Deželnozbornski poslanci so sprejeli zakonski načrt o spremembi deželnega volilnega reda. Proti predlogu so glasovali štirje nemški in osem čeških poslancev.⁶⁰ Zakonski predlog je dobil cesarjevo sankcijo 27. novembra 1905, v zgodovino pa se je vpisal pod imenom moravski kompromis.⁶¹ Kompromis med Nemci in Čehi je bil kodificiran v štirih deželnih zakonih. Moravski kompromis, ki ga je zasnoval deželni odbor, ni temeljil na teritorialnem, temveč na osebnem načelu.⁶²

Moravski kompromis je, da bi se izognil nacionalnim sporom, razdelil volilno telo dežele na dve nacionalno ločeni volilni enoti, in sicer so v mestni, podeželski in splošni kuriji uvedli po en češki in en nemški volilni razred.⁶³ Kompromis je uvedel nacionalni volilni kataster, s čimer so zagotovili, da je češki volivec vedno glasoval kot Čeh in nemški volivec vedno kot Nемеc.⁶⁴ Delitev v nacionalne volilne razrede se ni dotaknila volitev v kuriji veleposestva in v trgovsko-obrtni zbornici. Tukaj so prvič v avstrijskem volilnem sistemu uvedli proporcionalne volitve. Spremenjeno je bilo tudi razmerje med poslanci fidejkomisne in navadne veleposesti, in sicer od pet proti petindvajset na deset proti dvajset.⁶⁵

Novost, ki jo je kompromis uvedel, je bila tudi, da so izvoljeni poslanci v deželnem zboru oblikovali tri kurije. Češka in nemška kurija sta bili sestavljeni iz poslancev, ki so jih izvolili v mestni, kmečki in splošni kuriji obeh nacionalnih volilnih okrajev, in iz poslancev trgovsko-obrtnih zbornic, ki so se ob začetku deželnozbornskega obdobja morali odločiti za eno izmed obeh nacionalnih kurij. Če se poslanec ni vpisal v noben nacionalni volilni seznam, je izgubil pravico voliti na volitvah, ki so jih pripravile vsakokratne

⁵⁹ »Deželni zbori«, *Slovenski narod*, 16. 11. 1905; V. MELIK, »Sestava in volilno pravo«, 522.

⁶⁰ »Zasedanje deželnih zborov«, *Slovenec*, 17. 11. 1905.

⁶¹ J. MALÍŘ, »Der Mährische Landtag«, 2096.

⁶² Frank WIGGERMANN, *K.u.k. Kriegsmarine und Politik: ein Beitrag zur Geschichte der italienischen Nationalbewegung in Istrien*, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2004., 119.

⁶³ Gerald STOURZH, »Ethnic Attribution in Late Imperial Austria: Good Intentions, Evil Consequences«, v *From Vienna to Chicago and Back: Essays on Intellectual History and Political Thought in Europe and America*, Chicago, University of Chicago Press, 2007., 165.

⁶⁴ A. RACHAMIMOV, »Provincial Compromises and State Patriotism in *fin-de-siècle* Austria-Hungary«, 122-123; G. STOURZH, »Ethnic Attribution in Late Imperial Austria: Good Intentions, Evil Consequences«, 165.

⁶⁵ V. MELIK, »Sestava in volilno pravo«, 522.

poslanske kurije. Kurija veleposestva se je delila v dva razreda, in sicer v razred fidejkomisnega veleposestva, sem sta spadala tudi oba virilista, in v razred »navadnega« veleposestva. Na začetku vsake sesije so se morale kurije in oba volilna razreda veleposestva ustanoviti z izvolitvijo svojih predsednikov in njihovih namestnikov.⁶⁶

Deželnozborski poslanci, ki so se porazdelili v tri kurije, so izvolili deželni odbor, ki ga je sestavljalo osem članov. V tem tripartitnem sistemu je veleposestniška kurija izvolila dva odbornika, prav tako so dva odbornika izvolili nemški poslanci, medtem ko so češki poslanci izvolili štiri odbornike. Poleg imenovanja deželnega odbora in deželnozborskih komisij pa ta tripartitni sistem ni igral večje vloge v zakonodajnem postopku. Poslovník moravskega deželnega zbora je za obravnavo pomembnih vprašanj, kot na primer spremembo volilnega sistema, spremembo jezika v šoli oziroma zaprtje šole, določal prisotnost večine deželnozborskih poslancev.⁶⁷

Določila moravskega kompromisa, ki so se nanašala na deželni zbor, so tako kot določila s področja šolstva, deželne samouprave in jezikovnih pravic imela kompromisni značaj, kajti niti Čehi niti Nemci niso dobili izpolnjenih vseh svojih zahtev. Čehi so sicer imeli 73 od 151 poslancev, toda da bi dobili oziroma dosegli absolutno večino, bi morali na svojo stran pridobiti vsaj tri glasove konservativnih veleposestnikov. Na drugi strani pa Nemci niso dobili pravice do veta, a nacionalne kurije v deželnem zboru — ki so ločeno volile predstavnike v deželni odbor, deželni šolski svet, deželne urade in njihove uprave in nobena izmed njih ni sama razpolagala z vsemi glasovi, tako da bi zagotovile kvalificirano večino v deželnem zboru — so izključile možnost majorizacije nemških poslancev. Število poslancev veleposestniške kurije se je zmanjšalo z ene tretjine na eno petino, vendar so veleposestniki še vedno predstavljali jeziček na tehtnici med obema nacionalnostma. Uvedba splošne volilne kurije po vzoru Badenijeve volilne reforme za državni zbor sicer ni izpolnila takratnih zahtev po vpeljavi splošne in enake volilne pravice, je pa omilila njihovo odločnost. Na nobeni strani ni vladalo splošno zadovoljstvo s kompromisom, je pa med nemškimi poslanci prevladalo nič manj močno prepričanje, »da je tudi najslabši kompromis boljši kot noben kompromis« ter da prednosti, ki naj bi zaradi kompromisa izboljšale prihodnji položaj Nemcev na Moravskem, odtehtajo pomanjkljivosti.⁶⁸

Pomembnost moravskega kompromisa je tudi v tem, da je dežele monarhije razumel kot zgodovinsko-politične dele, medtem ko bi delitev na

⁶⁶ V. MELIK, »Sestava in volilno pravo«, 522-523.

⁶⁷ B. KUZMANY, »Experiments in Non-Territorial Autonomy«, 50.

⁶⁸ J. MALÍŘ, »Der Mährische Landtag«, 2097.

kraljestvi in dežele v skladu z državno zakonodajo in državnimi kriteriji, ki bi upoštevala le teritorialno načelo, ustvarjala nove težave pri narodnostnih vprašanih in bi kot taka že od začetka bila obsojena na propad.⁶⁹ Kompromis je pomenil velik korak v smislu nacionalizacije prebivalstva, saj je pripomogel k zmanjšanju nacionalnih trenj na mnogih področjih. Z uvedbo nacionalnega katastra, kateri je od vsakega volivca zahteval, naj se nacionalno opredeli, je vpeljal veliko močnejšo formulo, kot je bila jezikovna opredelitev oziroma pogovorni jezik, ki je bil do tedaj uporabljen v Cislajtaciji. S tem je prisilil poliglote, med katerimi je bilo več Judov, da se pridružijo nacionalnim taborom, in uzakonil idejo, da je nacionalnost najpomembnejša meja med ljudmi. Kljub temu je moravski kompromis vseboval mehanizme za zmanjševanje napetosti, ki jih do tedaj ni imel še noben drug sporazum, saj je za vsako nacionalnost ustvaril avtonomna območja, ki so bila personalno, ne pa teritorialno določena. Moravski kompromis je tako na neki način prispeval k začetku dobe, v kateri je prevladovalo načelo nacionalne zvestobe, vendar je to storil v skladu s pragmatično neekstremistično formulo.⁷⁰

... in v Istri

Preden predstavimo dogajanje na istrskem polotoku na začetku 20. stoletja, se za trenutek ustavimo pri istrskem deželnem zboru. Cesar je 26. februarja 1861 s posebnim patentom razglasil Temeljni zakon o državnem zastopstvu in nove deželne rede ter deželne volilne rede za 16 avstrijskih dežel.⁷¹ S to ustavo je vsaka dežela dobila za zastopstvo svojih deželnih zadev svoj deželni zbor.⁷² Istra s kvarnerskimi otoki (Krk, Cres in Lošinj) je tako postala avtonomna samostojna dežela, imenovana Mejna grofija Istra (Margraviato d'Istria) z lastnim deželnim zborom.⁷³

Deželni zbor je predstavljal deželno predstavniško telo Mejne grofije Istre. Deželni zbori so bili pomembni nosilci avtonomije, saj so za deželne zadeve in v okviru splošnih državnih zakonov za občine, osnovne šole in ceste sprejemali predloge deželnih zakonov. Te je nato morala potrditi še du-

⁶⁹ F. WIGGERMANN, *K.u.K. Kriegsmarine und Politik*, 121.

⁷⁰ A. RACHAMIMOV, »Provincial Compromises and State Patriotism in *fin-de-siècle* Austria-Hungary«, 123.

⁷¹ J. CVIRN, *Dunajski državni zbor*, 83.

⁷² Deželni zbori so bili vse prej kot demokratično usmerjene zbornice. Bili so ostanki deželnih avtonomij, ki so radi ohranjali nekakšen stanovski tradicionalizem in so vse do propada monarhije obdržali kurialni sistem. F. ČUČEK, *Svoji k svojim*, 42.

⁷³ Vjekoslav BRATULIĆ, *Zapisnici sjednica »Hrvatsko-slovenskog kluba« zastupnika u Istarskom saboru (1884-1901)*, Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu, 11-12 (1966—1968) 1, 123-124; Vasilij MELIK, »Istrski deželni zbor«, *Acta Histriae* 7 (1999) 7, 635.

najska vlada. Deželni zbor je bil zakonodajni in usmerjevalni organ ter je do leta 1873 volil poslance za dunajski državni zbor.⁷⁴ Na čelu deželnega zbora je bil predsednik, po funkciji deželni glavar oziroma kapitan (*capitano provinciale*), ki ga je imenoval cesar, skupaj s podkapitanom iz vrst deželnozborskih poslancev po predlogu c.-kr. namestnika v Trstu za obdobje šestih let. Kapitan je bil hkrati tudi predsednik deželnega odbora.⁷⁵

Deželnozborski volilni red, ki je bil uveden leta 1861 in je v Istri ostal nespremenjen do leta 1908, je temeljil na sistemu volilnih razredov oziroma na kurialnem volilnem sistemu (kurija veleposestva, trgovsko-obrtna zbornica, mestna kurija in kurija podeželskih občin). Ta sistem kurij je dobil naziv »zastopstvo interesov«, saj so volivci, ki so bili razdeljeni v volilne razrede oziroma kurije, volili določeno število poslancev. Na volilno pravico je vplivala višina plačila davka.⁷⁶ V istrskem deželnem zboru so trije mandati pripadali virilistom (istrski škofje, in sicer, tržaško-koprski, poreško-puljski in krški).⁷⁷

Deželnozborski volilni red (*Regolamento elettorale per la Dieta provinciale per il Litorale*) in deželni red (*Regolamento provinciale*) sta za istrski deželni zbor od leta 1861 do 1870 določala 30 poslancev. S spremembo deželnega reda 20. maja 1870 se je število poslancev v deželnem zboru povečalo na 33; povečalo se je tudi število poslancev v mestni kuriji, in sicer se je z 8 dvignilo na 11. Od 30 voljenih poslancev v letih 1870—1908 jih je imela italijanska stran po letu 1889 kar 21, slovanska pa le 9.⁷⁸

Tudi na istrskem polotoku je bilo dogajanje na političnem parketu na začetku 20. stoletja precej pestro, saj so se zaostрила nasprotja med Italijani, ki so želeli ohraniti dominanten položaj nasproti Slovencem in Hrvatom. Italijanska večina v istrskem deželnem zboru je jezikovno enakopravnost v deželnem zboru vztrajno zavračala. Politično-nacionalni spopad med stranema pa ni potekal samo v deželnem zboru, temveč se je prenesel tudi na občinsko raven, kjer sta strani tekmovali v pridobivanju podeželskega ali mestnega volilnega telesa v občinah. Dunajska vlada si je, kljub naelektrenim od-

⁷⁴ V. MELIK, »Istrski deželni zbor«, 633.

⁷⁵ Antoni CETNAROWICZ, *Narodni preporod u Istri (1860—1907)*. Zagreb, Srednja Europa, 2014., 29.

⁷⁶ V. MELIK, *Volitve na Slovenskem: 1861-1918*, Razprave in eseji, 10. Ljubljana, Slovenska matica, 1965., 5.

⁷⁷ Željko KLAJČ, »Nacionalni pokret istarskih Hrvata i Slovenaca na prijelomu XIX. i XX. stoljeća i utemeljenje Političkog društva za Hrvate i Slovence u Istri«, *Histria* 4 (2014) 4, 34.

⁷⁸ Salvator ŽITKO, »Slovensko-hrvaški politični odnosi v Istri v času ustavne dobe 1861—1914«, *Annales* 12 (2002) 1, 32.

nosom med stranema vseeno prizadevala za pomiritev strasti med stranema in je med njima večkrat posredovala.

V istrskem deželnem zboru je italijanska deželnozborska večina vztrajala pri stališču, da je edini razpravljalni jezik v deželnem zboru italijanski, nasprotno pa si je deželnozborska manjšina prizadevala za jezikovno enakopravnost. Vendar ker slednjega ni dosegla, se je odločila, da se sej deželnega zbora ne bo več udeleževala.⁷⁹ Z abstinenco je deželnozborska manjšina nadaljevala tudi leta 1900, kar je poslanska večina izkoristila za protislovansko politiko.

Vlada je spremljala politično dogajanje na istrskem polotoku in je spredvidela, da je delovanje deželnega zbora brez slovanskih⁸⁰ poslancev, ki so bili poslanci večinskega prebivalstva istrskega polotoka, velika politična napaka. Začela je pritiskati na deželnozborsko večino in od nje zahtevati, naj se sporazume z deželnozborsko manjšino glede uporabe jezika v deželnem zboru.⁸¹ Na vladni predlog so se v naslednjih letih večkrat sestali deželnozborski poslanci, vendar neuspešno, saj so italijanski deželnozborski poslanci trdno stali na svojem stališču, in sicer, da je edini razpravljalni jezik v istrskem deželnem zboru italijanski, čemur so slovanski poslanci odločno ugovarjali.

C.-kr. namestnik knez Konrad Hohenlohe-Schillingsfürst je deželnozborske poslance obvestil, da dokler v deželnem zboru ne pride do končnega sporazuma glede razpravljalnega jezika, deželnega zbora ne bo sklical.⁸² Deželnozborska večina je kljub Hohenlohejevim pritiskom in poskusom, da bi strani dosegli sporazum, vztrajala pri svojem stališču. Seveda je bilo dolgoročno težko vztrajati pri takem stališču, saj je po eni stani tako dolgo zavlačevanje deželnozborskega zasedanja kršilo avtonomne pravice dežele, ki jih je nenehno poudarjala deželnozborska večina, na drugi strani pa so bili z zakonodajnim mrtvilom in abstinenco prizadeti interesi istrskega prebivalstva.

Spremembe so se zgodile leta 1907, ko so bili v dunajski državni zbor izvoljeni trije slovensko-hrvaški poslanci (v IV. volilnem okraju je bil izvoljen Matko Mandić, v V. okraju Matko Laginja in v VI. okraju je bil izvoljen

⁷⁹ Janez KRAMAR, *Narodna prebujala istrskih Slovencev*, Koper, Trst, Založba Lipa, Založništvo tržaškega tiska, 1991., 133.

⁸⁰ V besedilu uporabljena besedo slovanski pomeni (slovensko-hrvaški odnos oziroma slovensko-hrvaški poslanci).

⁸¹ Dragovan ŠEPIČ, »Povijest istarskih Hrvata od 1870. do 1914. godine, v: *Hrvatski pokret u Istri u XIX. i na početku XX. stoljeća*, Petar Strčić, ur., Račice, 2004., 76.

⁸² Salvator ŽITKO, »Nacionalni in politični antagonizmi v Istri v času zasedanja istrskega deželnega zbora v Kopru (1899-1910)«, Univerza na Primorskem, 2014., 764.

Vjekoslav Spinčić), medtem ko italijanski kandidati niso dobili absolutne večine, zato je bil potreben drugi krog volitev.⁸³ Državnozborske volitve leta 1907 so torej na istrskem polotoku dale popolnoma drugačno sliko kot na prejšnjih volitvah. Pokazalo se je, da italijanska stran le nima tako močne podpore na istrskem polotoku in obeti za italijansko liberalno stran so bili črni. Benussi meni, da dokler je bila italijanska liberalna stranka na istrskem polotoku enotna in dokler je lahko računala na brezpogojno podporo volivcev, je na volitvah zmagovala. Do prelomnice pa je prišlo, ko so se pojavile nove stranke, krščansko-socialna, ki je liberalni stranki vzela glasove v Koprju, Izoli, Piranu in Rovinju, in socialna stranka, ki je prav tako vzela glasove liberalni stranki v Miljah in Pulju. Slovanskim poslancem je to ustrezalo.⁸⁴

Zmaga na državnozborskih volitvah je pomenila za Hrvaško-slovensko stranko novo upanje. Matko Luginja je uspeh volitev želel čim bolj izkoristiti, zato je 5. julija 1907 na seji državnega zbora v govoru predstavil spremembo volilnega zakona za deželni zbor, predvsem v smislu splošne, enake in tajne volilne pravice.⁸⁵ Deželnozborski volilni spremembi sta bili naklonjeni tudi italijanska in jugoslovanska socialdemokratska stranka ter italijanska krščansko-socialna stranka. Italijanski liberalci so sicer bili naklonjeni spremembi deželnozborske volilne reforme, vendar le do te mere, ki bi jim še vedno zagotavljala premoč.⁸⁶

Med predstavniki obeh poslanskih klubov so ponovno stekli pogovori, ki so privedli do tega, da je bil po več kot dveh letih ponovno sklican istrski deželni zbor. *Edinost* je v članku »Deželni zbor istrski« zapisala, da se je deželni zbor istrski sestal po dveletni nedelavnosti, ki jo ima na vesti deželnozborska večina zaradi svoje nestrpnosti, krivičnosti in nasilnosti. Nadaljevala je, da je deželni glavar Rizzi govoril o nalogah, ki jih mora rešiti deželni zbor v tem zasedanju, med drugim tudi predložiti deželnemu odboru »načrt zakona za reformo volilnega reda za deželni zbor, kateri načrt bo — kakor je upati — v podlago za rešitev problema, vsprejemljivo od vseh. Volilna pravica se razširi, volilni okraji se pomnože, uvede se direktna in tajna volilna pravica. Volilni red da sicer ne bo saniran. Ali deželni odbor bo zadovoljen, ako se uredi to vprašanje na večje zadovoljstvo prebivalstva.«⁸⁷ Av-

⁸³ D. ŠEPIĆ, »Politika 'narodnog mira' u Istri 1908—1913«, v: *Hrvatski pokret u Istri u XIX. i na početku XX. stoljeća*, Petar Strčić, ur., Buzet, Repräsent, 2004., 163.

⁸⁴ Bernardo BENUSSI, *L'Istria nei suoi due millenni di storia*, Trieste, Caprin, 1924., 589-592.

⁸⁵ »Govor«, *Naša sloga*, 18. 7. 1907.

⁸⁶ D. ŠEPIĆ, »Povijest istarskih Hrvata«, 81.

⁸⁷ »Deželni zbor istrski«, *Edinost*, 20. 9. 1907.

tor je članek zaključil z dvomom v resnost Rizzijevih besed. Menil je, da je vablljivo, da bi verjeli v ponujeno roko v mir in spravo, če ne bi poznali italijanske večine in deželnega glavarja. Poudaril je, da bodo potrebna dejanja, preden bo moč verjeti italijanski večini, da je pripravljena za pošteno spravo na podlagi enake svobode. »Posebno pa je težko kaj verjeti sladkim besedam dr. Rizzija, ker ta mož je že na glasu, kako zna biti sladak, kadar je prisiljen v to po kaki višji moči, ali pa kadar ima — kak zavraten namen«. ⁸⁸

Na drugi seji, 21. septembra 1907, je Vjekoslav Spinčić poleg tekočih zadev, načel vprašanje deželnozborske volilne reforme in uvedbe splošne in enake volilne pravice. ⁸⁹ S tem ko je bila sprejeta za državni zbor, je poudaril, se zdi edino pravična tudi njena uvedba za istrski deželni zbor. Če pa se vlada s tem ne bi strinjala, so slovanski poslanci, je nadaljeval Spinčić, sklenili glasovati za spremembo obstoječega reda in za razširitev volilne pravice, za uvedbo pete kurije. Menil je, da bi bil s tem storjen prvi korak k pravi pravega predloga volilnega reda za Istro. ⁹⁰ V govoru je nadalje dejal »mi smo pripravljeni delati za gospodarske načrte in za volilno reformo, toda isto je treba izvesti na pravičen in pošten način. V Istri ne bo mira, dokler se bo tako postopalo z večino prebivalstva in njega zastopniki.« ⁹¹

Obe deželnozborski strani sta menili, da je stari volilni zakon zastarel in da je potrebna nova deželnozborska volilna reforma, zato je deželni zbor naložil deželnemu odboru, naj pripravi predlog reforme. Seveda mu je podal nekaj napotkov, predvsem razširitev volilne pravice z oblikovanjem pete kurije na podlagi splošne in enake volilne pravice pa tudi njeno razširitev na ostale kurije. Zato je bilo predvideno znižanje obstoječega cenzusa. Deželnemu odboru je deželni zbor tudi priporočil, naj se poveča število volivcev veleposesti z upoštevanjem drugih davkov in ne samo zemljiškega. Deželnemu odboru je nadalje priporočil tudi izenačevanje volilnih okrajev in preoblikovanje volilnih seznamov. ⁹²

Deželni odbor je pripravil predlog volilnega reda za istrski deželni zbor ter ga na seji 23. septembra 1907 predložil deželnemu zboru. Predlog je vseboval dve pomembni spremembi, in sicer povečanje števila poslancev s 33 na 42 in spremembe volilnih okrajev. Predlog za spremembo volilnega reda

⁸⁸ »Deželni zbor istrski«, *Edinost*, 20. 9. 1907.

⁸⁹ Državni arhiv u Rijeci, *Zemaljski sabor Markografije Istre (1861—1918)*, Atti della Dieta provinciale del Margraviato dell'Istria, 21. 9. 1907.

⁹⁰ »Govor nar. zast. prof. Vjekoslava Spinčića izrečen u I.sjednici istarskoga sabora dne 21.o.m.«, *Naša sloga*, 3. 10. 1907.

⁹¹ »Istrski deželni zbor«, *Edinost*, 22. 9. 1907.

⁹² Angelo ARA, *Ricerche sugli austro-italiani e l'ultima Austria*, Roma, Elia, 1974., 275.

je bil pripravljen na podlagi popisa prebivalstva 31. decembra 1900 za mejno grofijo Istro. Kljub očitni prevladi slovensko-hrvaškega prebivalstva je deželni odbor pripravil tak predlog, ki je še vedno omogočal prevlado Italijanov v deželnem zboru. Veleposestniška kurija in trgovsko-obrtna zbornica v Rovinju sta ostali v domeni Italijanov. Kljub povečanju števila poslancev v mestni kuriji (13 poslancev) je ta bila še vedno v korist Italijanov. Volilni okraj Pulj je bil razdeljen na tri okraje, za vsak okraj je bil predviden en mandat. Povečanje števila mandatov je bilo tudi v podeželski kuriji (13 mandatov) in v splošni kuriji (6 mandatov).⁹³

Predlog je bil pripravljen premišljeno — volilna geometrija je namreč še vedno bila v korist italijanskega prebivalstva. Na predlog reforme volilnega reda se je odzval časopis *Edinost*, ki je v članku z naslovom »Reforma volilnega reda za deželni zbor istrski — mrtvo rojeno dete!!« predlagal slovensko-hrvaškemu poslancem naj zavrnejo predlog, saj je bil to nov poskus krivice in nasilja. »Če hočejo Italijani imeti boj — pa bodi boj«, vendar naj Italijani in vlada nikar ne špekulirajo, da bi se tudi na istrskem polotoku ponovil goriški slučaj, saj so istrski slovensko-hrvaški poslanci drugačnega kova kot goriški poslanci.⁹⁴

Slovensko-hrvaški poslanci se s predlogom niso strinjali in so to sporočili tudi c.-kr. namestniku Hohenloheju. Do nasprotij je prihajalo pri mestni in podeželski kuriji — Slovenci in Hrvati naj bi pridobili dve novi poslanski mesti — ter v splošni kuriji, ki se je delila v dva volilna okraja in kjer je številčno prevladovalo slovensko-hrvaško volilno telo, a predvideni volilni sedeži so bili v tej kuriji razdeljeni na dva enaka dela. Pripravljavci predloga so že vnaprej »izračunali«, kateri mandati bodo pripadali posamezni narodnosti. Na seji deželnega zbora 25. septembra 1907 je italijanski poslanec Matteo Bartoli predlagal, naj se osnutek volilne reforme za istrski deželni zbor dodeli posebnemu sedemčlanskemu odboru. Ta naj bi reformo preučil in pretresel ter predlagal, na kakšen način naj se uredijo razmere med narodom v Istri. V odbor so bili enoglasno z 22 glasovi izvoljeni Bartoli, Felice Bennati, Giuseppe Bubba, Laginja, Tullio Sbisà, Spinčić in Trinajstić. Odbor se je konstituiral po seji deželnega zbora.⁹⁵

Člani odbora za volilno reformo so se prvič sestali na prvič sestali 27. septembra 1907 v Kopru; seji sta prisostvovala tudi c.-kr. namestnik Hohenlohe in deželni glavar Rizzi. Predsednik odbora, Bubba, je na kratko povzel

⁹³ F. WIGGERMANN, *K.u.K. Kriegsmarine und Politik*, 89.

⁹⁴ »Reforma volilnega reda za deželni zbor istrski — mrtvo rojeno dete!!«, *Edinost*, 25. 9. 1907.

⁹⁵ »Istarski sabor«, *Naša sloga*, 3. 10. 1907.

osnovne značilnosti novega volilnega reda in pozval odbor, naj začne z delom, pri čemer naj ima pred očmi slogo med narodoma na polotoku. Laginja je poudaril, da slovensko-hrvaški poslanci predloga deželnozborskega volilnega reda, ki jim je bil predložen s strani deželnega odbora, ne bodo mogli sprejeti, a bodo o njem razpravljali pod pogojem, da dobijo s strani vlade zagotovilo o razširitvi glasovanja in soglasje glede zmanjšanja volilnega cenzusa v posameznih kurijah. V nadaljevanju so člani izmenjali mnenja glede volilnega reda. Nazadnje so se odločili, da bodo razpravo nadaljevali na seji 2. oktobra 1907.⁹⁶

Člani odbora za volilno reformo so se v naslednjih dneh sestali na več sejah, kjer so pretresali različne predloge glede osnutka volilne reforme. Slovensko-hrvaški poslanci so vztrajali pri stališču, da je treba pripraviti tak osnutek, ki ne bo dopuščal zapostavljanja oziroma majorizacije posamezne narodnosti, nasprotno so italijanski člani odbora vztrajali pri zahtevi nove razdelitve občin. C.-kr. namestnik Hohenlohe, pa je menil, da je potrebno pripraviti tak osnutek reforme, ki bo upošteval pravično razdelitev števila mandatov v posamezni kuriji glede na posamezno narodnost na istrskem polotoku.⁹⁷

Predlog spremembe volilnega reda, ki ga je Matko Laginja predstavil na seji odbora 4. oktobra 1907, je vseboval naslednje predloge, in sicer, naj se deželnozborski manjšini dodeli 12 mandatov v kuriji podeželskih občin, saj večino volilnega telesa predstavljajo Slovenci in Hrvati, medtem ko ima deželnozborska večina absolutno večino v veleposestniški kuriji in trgovsko-obrtni zbornici; za mestno kurijo je predlagal priključitev Opatije in Novigrada volilnemu okraju Volosko, ki je pripadal manjšini. Prav tako je menil, naj manjšina dobi tudi okraj Pazin, Plomin-Labin, ki naj se priključijo davčni občini Buzet. Za Pulj je predlagal samo dva volilna okraja, in sicer enega za Italijane in enega za Slovence in Hrvate. Glede splošne kurije je menil, da je potrebno število mandatov razdeliti sorazmerno med Slovence in Hrvate ter Italijane, in sicer, naj se predvidenih pet mandatov razdeli tako, da bodo trije pripadali Slovencem in Hrvatom in dva Italijanom; tako bi Slovenci in Hrvati imeli 18 mandatov. Za Italijane je predlagal v mestni kuriji oblikovanje novega volilnega okraja Vodnjan-Bale-Fažana-Galižana in ločitev Vodnjana od pazinskega okraja. Italijani bi tako imeli 11 mandatov v mestni kuriji, se-

⁹⁶ Hrvatski državni arhiv u Zagrebu, Inventar Rukopisna ostavščina Vjekoslava Spinčića, *Grada o radu Hrvatsko-slovenskog kluba istarskog sabora (1901.—1914.)*, kutija 23 (v nadaljevanju: HR-DAZG); »O sporazumu med narodi v Istri«, *Slovenski narod*, 2. 10. 1907.

⁹⁷ Prav tam.

dem v kuriji veleposesti in trgovsko-obrtni zbornici in dva mandata v splošni kuriji, vsega skupaj torej 20 mandatov oziroma 21 v primeru oblikovanja novega podeželskega okraja na ozemlju med Piranom in Limom. Poleg reforme volilnega reda je predlagal tudi spremembo deželnega statuta, in sicer, naj bi od štirih prisednikov dva pripadala Slovencem oziroma Hrvatom. Italijanska člana sta predlog zavrnila. Benattiju se je zdela zahteva po dodelitvi podeželskih kurij nasprotni strani nemogoča in ni bil naklonjen spremembi okrajev, medtem ko se Bartoli ni strinjal z zmanjšanjem števila poslancev v splošni kuriji.⁹⁸

Stranema se med seboj ni uspelo dogovoriti, zato ni presenetljivo, da je delo odbora 10. oktobra 1907 zastalo »*gospodje so se jednostavno razšli in so posvetovanja — odložena.*»⁹⁹ Časopis *Naša sloga* je v članku »Pogovori za narodnostni mir — prekinjeni« bralcem 17. oktobra 1907 sporočal, da so člani odbora prenehali s pogovori 14. oktobra. V nadaljevanju je pisal, da so slovensko-hrvaški člani popuščali, kolikor so lahko, vendar kljub temu se italijanski člani s predlogi niso strinjali. Zapisal je »*oni želijo borbo in mi jo z obema rokama sprejemamo. Prihodnost je naša, a Italijani se bodo pokesali, vendar bo prepozno. Narod, stisni svoje vrste, pripravi se na boj, sovražnik se bliža.*»¹⁰⁰

Dogajanje v odboru za volilno reformo je vplivalo tudi na dogajanje v istrskem deželnem zboru. Na seji 15. oktobra 1907 je italijanski poslanec Bartoli popuščanje slovanski strani označil za italijanski politični samomor. Rekel je, da slovanska zahteva, to je zahtevala po manjšinski varovalki, popolnoma paralizira formalno priznano večino Italijanov za 6 mest, ki jo je tudi manjšina priznala. Prav tako je krivdo za prekinitev dela odbora prevlečil na slovensko-hrvaške člane. Temu je odločno nasprotoval Spinčić, saj je menil, da je nacionalni veto *extrema ratio*. Poudaril je, da večina prebivalstva na istrskem polotoku predstavlja slovansko prebivalstvo, prav tako je nasprotoval Bartolljevi trditvi, da je deželnozborska manjšina preprečila vpeljavo volilne reforme in s tem začetek nacionalnega miru.¹⁰¹ V govoru je tudi, preden je deželnozborska manjšina zapustila deželni zbor, ostro protestiral proti delovanju deželnozborske večine in proti vladi, ki je to dopuščala.¹⁰²

⁹⁸ Prav tam.

⁹⁹ »Komisija za narodno sporazumljenje v Istri«, *Edinost*, 12. 10. 1907; HR-DAZG, *Grada o radu Hrvatsko-slovenskog kluba istarskog sabora (1901.—1914.)*, kutija 23.

¹⁰⁰ »Pogovori za narodnostni mir — prekinjeni«, *Naša Sloga*, 17. 10. 1907.

¹⁰¹ F. WIGGERMANN, *K.u.K. Kriegsmarine und Politik*, 90-91.

¹⁰² Državni arhiv u Rijeci, *Zemaljski sabor Markografije Istre (1861—1918)*, Atti della Dieta provinciale del Margraviato dell'Istria; »Istrski deželni zbor«, *Edinost*, 17. 10. 1907.

Dunajska vlada je najprej opazovala dogajanje na istrskem polotoku, ko pa je spoznala, da strani ne bosta dosegli kompromisa, se je odločila posredovati med stranema, da bi se dosegel neki modus vivendi. Zato je, 21. januarja 1908, sklicala konferenco na Dunaju z namenom, da bi dosegli kompromis med slovanskimi in italijanskimi deželnozborskimi poslanci ter da bi končno določili nov deželnozborski volilni red.¹⁰³ Konference so se udeležili predsednik vlade Beck, minister notranjih zadev Bienerth, c.-kr. namestnik Hohenlohe, načelnik ministrstva notranjih zadev Haerdtl, deželni glavar Rizzi, člana deželnega odbora Innocent Chersich in Trinajstić ter poslanci Bartoli, Laginja in Spinčić.¹⁰⁴ Medtem ko so od jeseni dalje že bili jasni bistveni osnutki deželnozborske volilne reforme, so se dunajska kompromisna pogajanja osredotočala na tiste točke, na podlagi katerih so Slovani želeli doseči nacionalni veto v deželnem zboru in deželnem odboru.¹⁰⁵ Italijanski predstavniki so menili, da naj bo število mandatov v deželnem zboru 24 (Italijanov) proti 19 (Slovcem in Hrvatom) in 3 virilisti. Nadalje so poudarili, da imajo Hrvatje zagotovljeno jamstvo v deželnem zboru in zagotovilo vlade, da se jim ne bodo godile krivice. Slovanski predstavniki pa so zahtevali za veljavnost odločitev v deželnem odboru prisotnost vsaj enega člana splošne kurije. Laginja je predlagal morebitni predlog, in sicer uvedbo V. kurije, znižanje cenzusa, neposredno in tajno glasovanje. Proti predlogu je bil Rizzi, saj tako ne bi dosegli bistvenega, tj. miru. Spinčić je nadalje menil, da ponujena zagotovila, ki jih Italijani želijo dati, niso dovolj, prav tako se, po njegovem mnenju, ne morejo zanesti na vlado — čeprav se mu je zdela ta najbolj pravična, kar jih je poznal. Nadalje je menil, da bi Slovcem in Hrvatom morala pripadati večina, saj jih je mnogo več; a so kljub temu privolili v italijansko večino v deželnem zboru pod pogojem, da nobena narodnost druge ne majorizira.¹⁰⁶

Konferenca se je nadaljevala naslednji dan, kjer je bila osrednja tema sprememba nekaterih členov (23., 38. in 42.) deželnega reda. Spremembo členov so želeli predvsem italijanski člani, saj so želeli ohraniti prevlado na istrskem polotoku, medtem ko so bili slovensko-hrvaški člani odločno proti spremembam. Na koncu konference je bilo določeno, naj Haerdtl, Rizzi in Laginja ponovno oblikujejo predlog z upoštevanjem pripomb, predstavljenih na konferenci.¹⁰⁷

¹⁰³ A. ARA, *Ricerche sugli austro-italiani*, 284.

¹⁰⁴ HR-DAZG, *Zabilješke i dnevnic i Vjekoslava Spinčića(1891.—1925.)*, kutija 2.

¹⁰⁵ F. WIGGERMANN, *K.u.K. Kriegsmarine und Politik*, 91.

¹⁰⁶ HR-DAZG, *Zabilješke i dnevnic i Vjekoslava Spinčića(1891.—1925.)*, kutija 2.

¹⁰⁷ Prav tam.

Člani so pripravili naslednji predlog; italijanski strani je pripadalo 25 mandatov, slovanski 19. Italijani so ostali v večini, a so bile slovanski strani v zakonskem načrtu zagotovljene garancije, ki so ji zagotavljalje »svoboden razvoj v gospodarskih in kulturnih stvareh«. Predvidena je bila drugačna oblika in sestava deželnega odbora, ki naj bi ga sestavljalo pet odbornikov, prav tako je bil spremenjen tudi sistem njegove izvolitve. Medtem ko so prej tri člane volile kurije in enega *plenum dell'assemblea*, je bilo zdaj predlagano, da bi bila vnaprej v natančni obliki določena njegova nacionalna sestava. Enega odbornika naj bi izvolili poslanci veleposesti, dva odbornika poslanci trgovske zbornice, kurije mesta in italijanskih volilnih okrajev splošne kurije, dva naj bi izvolili poslanci podeželskih občin in slovanskih volilnih okrajev splošne kurije. S tem bi ugodili slovanski zahtevi po dveh mestih v deželnem odboru.¹⁰⁸

Deželni zbor bi lahko sprejemal končne sklepe samo, če je prisotnih več kot polovica poslancev, za pravno veljavnost pa je potrebna absolutna večina. Za pravno veljavnost sklepov deželnega odbora je potrebna prisotnost treh odbornikov. Pri razdelitvi volilnih okrajev »se je držalo načelo, da se isti kolikor možno zaokrožijo po narodni posesti, da se kolikor možno izogne narodnostnim bojem«.¹⁰⁹

O predlogu volilnega reda je v začetku februarja razpravljalo tudi Politično društvo za Hrvate in Slovence v Istri. In tudi v samem društvu so bili zagovorniki za in proti predlogu. Zagovorniki predloga, Stanger, Janežič, Trinajstić, Laginja, so v njem med drugim videli korak naprej v boju za pravice istrskega prebivalstva, povečalo bi se število poslancev v deželnem zboru, število mandatov bi bilo zagotovljeno z oblikovanjem homogenih volilnih okrajev, ki bi jih oblikovala ad hoc komisija, sestavljena iz poslancev obeh narodnosti. Nasprotniki predloga, Červar, Pošćić, Spinčić, pa so menili, da je predlog v nasprotju s programom stranke, ki je zahtevala popolno enakopravnost Slovencev in Hrvatov z Italijani, in dosego političnih pravic, prav tako so menili, da se ne sme dopustiti, da bi večina istrskega prebivalstva v deželnem zboru imela samo 19 poslancev, medtem ko bi jih manjšina imela 25.¹¹⁰

C. kr. namestnik Hohenlohe je bil z obema stranema stalno v kontaktu in je pri italijanski strani zaznal interes za uresničitev predloga — predlaga-

¹⁰⁸ A. ARA, *Ricerche sugli austro-italiani*, 285.

¹⁰⁹ S. ŽITKO, »Nacionalni in politični antagonizmi«, 283.; »Kompromisna pogajanja za istrsko volilno reformo vspela«, *Edinost*, 26. 2. 1908.

¹¹⁰ HR-DAZG, *Građa o radu Hrvatsko-slovenskog kluba istarskog sabora (1901.—1914.)*, kutija 23.

ni predlog je italijanskemu liberalnemu-nacionalnemu taboru še vedno omogočal ohranitev večine in močnejše pozicije, a na slovensko-hrvaški strani njeno zavlačevanje. Zato je od Hrvaško-slovenskega kluba zahteval, naj svojo odločitev sporoči do 24. februarja. Pri tem pa je namestnik uporabil tudi grožnjo, in sicer, če do sporazuma ne bo prišlo, bo vlada odtegnila gospodarsko pomoč Istri.¹¹¹

Hrvaško-slovenski klub je bil tako pod pritiskom, zato so se člani sestali 23. februarja v Voloskem. Spinčič je bil proti vsakemu predlogu, v katerem ne bi bilo zagotovila, da nobena stran druge v deželnem zboru ne majorizira in v katerem ne bi bilo zagotovila, da italijanska stran ne more odločati brez prisotnosti slovensko-hrvaških poslancev. Laginja je razumel Spinčičevo skrb, a je člane obvestil o odklonitvi finančne pomoči Istri, če do sporazuma ne pride. Člani društva so, razen Spinčiča in Mandiča, sporazum potrdili — potrdili so priključitev Labina k volilnemu okraju Krk-Cres in da je potrebna kvalificirana večina samo tedaj, ko se bo razpravljalo o ključnih vprašanjih.¹¹²

Hrvaški in italijanski poslanci so se sestali 24. februarja 1908 pri c. kr. namestniku Hohenloheju. Po dvodnevni pogovorih, katerih rdeča nit je bila volilna reforma, so dosegli kompromis, ki je temeljil na osnutku, oblikovanem na Dunaju. Ravnanje slovensko-hrvaških članov za podpis kompromisa je v članku »Sporazumljenje v Istri« najbolje pojasnil časopis *Edinost*, ki je med drugim zapisal »*ali oni, ki so videli, preživeli in trpeli v teh borbah, bodo umeli željo njih, ki so sklenili kompromis, da dado ne le izmučenemu narodu oddihljaja, ampak da mu vse one sile, ki jih je doslej skoro popolnoma absorbiral neprestani politični boj, dado na razpolago za delo v kulturno in gospodarsko povzdigo naroda. Stopamo sedaj iz dobe viteštva in romantike političnih bojev za obstanek v dobo intenzivnega dela za povzdiganje in spopolnjevanje naroda.*«¹¹³

Italijansko-slovanski kompromis oziroma *istrski kompromis* je bil parafiran 25. februarja 1908; v katerem so bile dodane spremembe §§ 4B, 6., 12., 13., 23., 38. in 42. deželnega reda za obalno področje, če bi se dotikalo Mejne grofije Istre (zasedanje in sklepčnosti istrskega deželnega zbora in deželnega odbora) in povečanje deželnozborskih mandatov na pet.¹¹⁴ Ara meni, da je bila s sporazumom na eni strani izvedena posodobitev političnih de-

¹¹¹ D. ŠEPIČ, »Politika 'narodnog mira' u Istri 1908.—1913.», 175.

¹¹² HR-DAZG, *Grada o radu Hrvatsko-slovenskog kluba istarskog sabora (1901.—1914.)*, kutija 23.

¹¹³ »Sporazumljenje v Istri«, *Edinost*, 28. 2. 1908.

¹¹⁴ F. WIGGERMANN, *K.u.K. Kriegsmarine und Politik*, 92.

želnih struktur, za kar sta si prizadevali obe strani in je v okviru vladnih predvidevanj izenačevala deželno zakonodajo z zakonodajo na državni ravni. Tudi v okviru zastopstva interesov je bila volilna pravica razširjena na vse državljane in posodobljena v svoji tehnični obliki z uvedbo neposrednega in tajnega glasovanja. Kompromis je bil več kot le volilna reforma, saj je predstavljal nekakšen miljniki v procesu premagovanja nacionalnih sporov, ki so bili od nekdanj prisotni v istrskem političnem življenju in so se v zadnjih osmih letih izrazili v nasilnih in dramatičnih oblikah. Reforma je popravila obstoječe razmerje med nacionalnostma, povečala število deželnozborskih slovanskih mandatov, ustvarila nacionalni mir ter zagotovila ponovno delovanje istrskega deželnega zbora.¹¹⁵

Vladni urad je 26. februarja 1908 izdal noto, kjer je bilo zapisano, da je v Istri med stranema končno dosežen sporazum o reformi volilnega reda, ki naj bi ga v kratkem predložili v potrditev deželnemu zboru.¹¹⁶ Deželni zbor je bil s cesarskim odlokom sklican v Kopru 21. marca 1908. Na deželnozborski seji, 21. marca 1908, je bil predložen predlog novega deželnega reda in nov volilni red za deželni zbor. Za sprejem novega deželnega reda za deželni zbor so glasovali vsi deželnozborski poslanci, proti sta bila le deželnozborska poslanca Spinčić in Mandić.¹¹⁷

Istrska deželnozborska reforma je povečalo število mandatov v deželnem zboru, in sicer je italijanski strani pripadalo 25, slovanski pa 19 mandatov, uvedla je splošno kurijo, uvedeno je bilo tajno glasovanje; v podeželski kuriji so bile uvedene neposredne volitve, volilni cenzus je bil znižan na 8 K. Število mandatov privilegiranih razredov (virilisti, veleposestniška kurija in trgovsko-obrtna zbornica) je ostalo nespremenjeno, vendar je padlo v sorazmerju z mestno, podeželsko in splošno kurijo, kjer se je povečalo število mandatov.¹¹⁸ Po novem volilnem redu za istrski deželni zbor je slovensko-hrvaška stran lahko računala na tri poslance v mestni kuriji, in sicer v volilnih okrajih Volosko, Pazin in Pulj (III. volilni okraj), na 12 poslancev v podeželski kuriji, in sicer po 2 mandata.

Vendar deželnozborska volilna reforma ni spremenila dejstva, da so politično večino v istrskem deželnem zboru še vedno imeli italijanski nacionalno usmerjeni liberalci. Ziller ugotavlja, da kratkotrajni istrski kompromis oz. istrska deželnozborska reforma ni rešila vprašanja enakosti/enakopravnosti narodnostnih komponent v Istri, saj pravice politično manjšinske etnije, npr.

¹¹⁵ A. ARA, *Ricerche sugli austro-italiani*, 288-289.

¹¹⁶ D. ŠEPIĆ, »Politika 'narodnog mira' u Istri 1908.—1913.«, 176.

¹¹⁷ »Istrski deželni zbor«, *Edinost*, 22. 3. 1908, 82.

¹¹⁸ F. WIGGERMANN, *K.u.K. Kriegsmarine und Politik*, 95.

slovanske, v deželnem zboru zaradi volilnih mehanizmov, niso bile dovolj zaščitene po samem principu politične večine. Kljub temu ne gre pozabiti, da so bila na tem področju tako v Istri kot tudi v drugih deželah habsburškega imperija prisotna nemajhna prizadevanja za umestitev cele vrste mehanizmov kolektivne zaščite politično manjšinskih komponent v deželnem zboru.¹¹⁹

Zaključek

V letih pred prvo svetovno vojno je v večini deželnih zborov prišlo do zaostritve med večino in manjšino; deželni zbori so postali prizorišče nacionalnih spopadov. Razlog za zaostritev razmer je mogoče najti v državnozbornski volilni reformi leta 1907, ko se je državni zbor spremenil v pravo ljudsko predstavništvo, medtem ko v deželnih zborih dalje od uvedbe splošne kurije ni prišlo. Kot smo pokazali na prejšnjih straneh, se je poleg uvedbe splošne kurije spremenilo število članov kurij, sestava volilnih okrajev, način volilnega postopka. Z deželnozbornskimi volilnimi reformami so, da bi se izognili nacionalnim sporom pri volitvah, poskušali ustvariti nacionalno čim bolj enotne volilne okraje, pri čemer so uporabili bodisi osebno bodisi teritorialno načelo.

Na Moravskem je leta 1905 prišlo do sporazuma med Čehi in Nemci. Moravski sporazum, ki ga je zasnoval deželni odbor, ni temeljil na teritorialnem, temveč na osebnem načelu in je bil kodificiran v štirih deželnih zakonih. K sporazumu je v veliki meri prispevalo tudi dejstvo, da naroda poseljeno nista bila strogo ločena. Sporazum je volilno telo dežele razdelil v dve nacionalno ločeni volilni enoti, ki sta bili enakovredno vključeni v volilni sistem kurij. Moravski sporazum je torej uvedel nacionalni volilni kataster, s čimer je od vsakega volivca zahteval, naj se nacionalno opredeli. Posebnost moravskega sporazuma je tudi v tem, da je dežele monarhije razumel kot zgodovinsko-politične dele, medtem ko bi delitev na kraljestvi in dežele v skladu z državno zakonodajo in državnimi kriteriji, ki bi upoštevala le teritorialno načelo, ustvarjala nove težave pri narodnostnih vprašanjih in bi kot taka že od začetka bila obsojena na propad.¹²⁰

Moravski kompromis je vseboval mehanizme za zmanjševanje napetosti, ki jih do tedaj ni imel še noben drug sporazum, saj je za vsako nacionalnost ustvaril avtonomna območja, ki so bila personalno, ne pa teritorialno določena. Nasprotno pa je istrski sporazum temeljil na teritorialni razdelitvi volilnih okrajev po principu nacionalne pripadnosti. Sporazum je spremenil obstoječe razmerje med nacionalnostma v deželnem zboru, saj se je poveča-

¹¹⁹ Paolo ZILLER, *Giuliani, Istriani e Trentini dall'impero asburgo al regno d'Italia: società, istituzioni e rapporti etnici*, Udine, Del Bianco, 1997., 47.

¹²⁰ F. WIGGERMANN, *K.u.K. Kriegsmarine und Politik*, 121.

la število slovanskih deželnozborskih mandatov. V istrskem deželnem zboru je tako 25 mandatov pripadalo italijanski in 19 slovanski strani. Nadalje je kompromis zagotovil, da nobena stran ni druge majorizirala. Istrski kompromis je med drugim tudi spremenil sestavo deželnega odbora, saj ga je po novem sestavljalo pet odbornikov. Istrski kompromis je res predstavljal neka-kšen mejnik v procesu premagovanja nacionalnih sporov, ki so bili prisotni v istrskem političnem življenju, vendar je šlo nenazadnje tudi za politični dogovor med stranema, na podlagi katerega so bili volilni okraji oblikovani tako, da so zagotovili zmago bodisi eni bodisi drugi strani.

.....
Breda Zalašček

Diplomatically Solving of National Conflicts in Cisleithania

The Habsburg monarchy was an absolutist monarchy before 1848, and from the Theresian-Josephine period there was a tendency to introduce a centralised unitary state. However, this was resisted by Hungary, which was able to maintain its special position under constitutional law. In 1867, the Habsburg Monarchy accepted the Austro-Hungarian compromise to be organized as a dual monarchy, as a personal and real union of two equal and more or less centralized states. The Monarchy was renamed to Austro-Hungary, however, in both parts of the states, this caused various national groups to experience a sense of discomfort and threat and consequently revoked their historical rights and national law. After the establishment of the Dual monarchy, the Vienna governments first favoured the correctional measures plans leading to federalism, after the affirmation of the dualism and the centralization, however, the idea of compromises became the central focus of solving the national disputes in Cisleithania. In 1905, German and Czech politicians in Moravia managed to reach an agreement on how to regulate the national situation in the country. The Moravian Agreement, which was conceived by the Regional Committee, was not based on territorial but on personal principles and became a model for the regulation of international relations in Cislaitania. The Istrian peninsula was also a focal point of national conflict, where Slavic deputies, especially after 1883, strongly advocated the realisation of linguistic equality in the country. The Italian majority in the Istrian Regional Assembly consistently rejected linguistic equality in the Regional Assembly. The Italian side became more receptive to Slavic demands only after the introduction of universal male suffrage for the National Assembly (1907), when it became clear that the process of political democratisation was working in favour of the emancipation of the majority Slavic population. In 1908, the Istrian Agreement, or the Regional Electoral Reform, was signed. The Slavs on the Istrian peninsula have thus won a victory. The Istria Agreement was based on the territorial division of electoral districts according to the principle of nationality and ensured that neither side majorised the other.

Key words: *Political history, the Moravian compromise, the Istrian Compromise 1908*

Avstro-ogrsko poveljstvo jugozahodne fronte in vprašanja politične države na Hrvaškem med prvo svetovno vojno

Gregor ANTOLIČIČ

Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Ljubljana

Izvorni znanstveni rad
(priljubljeno: 24. svibnja 2021.)
UDK 94(436-89)*1916*
323.17(436-89)*1916*

V članku, ki temelji na analizi posebne študije, ki jo je leta 1916 pripravilo avstro-ogrsko poveljstvo jugozahodne fronte, so predstavljeni pogledi visokega vojaškega poveljstva na politično dogajanje na Hrvaškem v času prve svetovne vojne. Skladno z vsebino omenjene študije bo tudi v pričujočem članku posebna pozornost posvečena italijanskemu iredentizmu in južnoslovanskim težnjam na otokih Kvarnerja, kot tudi delovanju Jugoslovanskega odbora. V sklopu avstro-ogrškega vojnega absolutizma je poveljstvo, ki je nastalo ob vstopu Kraljevine Italije v vojno, ob vodenju vojne proti novemu nasprotniku pridobilo tudi obsežna politična pooblastila. Slednja so vojaškim organom omogočila nadzor nad v očeh oblasti nevernimi in cesarju ter državi nezvestimi skupinami in posamezniki.

Ključne besede: prva svetovna vojna, poveljstvo jugozahodne fronte, politični nadzor, iredentizem, južnoslovanska agitacija, Jugoslovanski odbor

Uvod

V pričujočem članku bodo predstavljeni pogledi poveljstva jugozahodne fronte na politično dogajanje v Istri in Kvarnerju ter njegova kritična stališča do delovanja Jugoslovanskega odbora v času prve svetovne vojne.¹ Ob tem naj bo opozorjeno, da v članku predstavljeni pogledi in interpretacije odražajo vsebino posebne študije, ki jo je poveljstvo jugozahodne fronte izdalo marca 1916. Študija z naslovom *Staatsfeindliche Bewegungen in Fiume und Kroatien sowie auf den Inseln im Quarnero* (Protidržavna gibanja na območju Reke, Hrvaške in kvarnerskih otokov) v prvi vrsti odraža avstro-centrične poglede, ki so vsakršno gibanje, ki je v očeh oblasti ogrožalo stabilnost dr-

¹ Raziskava je bila opravljena v okviru raziskovalnega programa št. P6-0052 in raziskovalnega projekta št. Z6-2662, ki ju sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost iz državnega proračuna.

žave, ocenjevali izjemno kritično. K temu je kot posebno zanimivost treba dodati, da so mnogi posamezniki in gibanja, ki jih je poveljstvo marca 1916 označilo za »politično nezanesljive«, v času razpada monarhije imeli ključno vlogo pri nastajanju novih političnih tvorb. Prav zato je vsebino omenjene študije treba postaviti v širši kontekst tako italijanskega iredentizma kot tudi južnoslovanske agitacije. Hkrati nam podrobna analiza študije daje izjemno zanimiv vpogled v razsežnosti političnega nadzora, ki so ga v obdobju t. i. vojnega absolutizma izvajale tako politične oblasti kot tudi vojaški organi. Iz te analize bo postalo razvidno, kako dobro je bila država obveščena o dogajanju na njenih »problematičnih« območjih. Študija namreč ne govori zgolj o splošni situaciji in drži inteligence ter prebivalstva, ampak navaja tudi imena posameznikov in organizacij, ki so tvorili državi nevarna jedra. Na tej podlagi lahko postavimo tezo, da je Avstro-Ogrska v času prve svetovne vojne kot »veliki brat« izoblikovala sistem nadzora in zbiranja podatkov, ki je državi omogočal vpogled v razmišljanje prebivalstva in iz tega izvirajočo kontrolo nad vsemi nevarnimi skupinami. Toda na koncu zbiranje podatkov, njihova analiza, pa tudi priprava posebnih študij, kot je npr. osrednji vir pričujočega članka, države niso obvarovali pred njenim kolapsom.

Izbruh prve svetovne vojne in avstrijski nadzor nad »politično nezanesljivimi« subjekti

Prva svetovna vojna je od prvega dne v svoj uničujoči vrtinec ob vojakih potegnila tudi civilno prebivalstvo vojskujočih se držav. Medtem ko je moralo prebivalstvo, ki je živelo neposredno ob bojnih linijah, npr. na območju Galicije poleti 1914 ali pa v letu 1915 ob Soči, zaradi vojnega divjanja zapustiti svoje domove, je preostali del države prve mesece vojne, ko lakota še ni zajela zaledja, živel v prepričanju, da se z vojno ni nič spremenilo. Predvsem na Dunaju, kot središču moči dvojne monarhije, je še sredi leta 1915 vladal vakuum, ki je precejšnjemu delu prebivalstva sugeriral, da vojna ni nič strašnega. Na nerazumevanje centra za vse težave preostalega dela civilnega prebivalstva je ob ustanovitvi *Pomožnega odbora za begunce z juga* (*Hilfskomitee für die Flüchtlinge aus dem Süden*) v svojem govoru opozoril dr. Maks Vladimir Beck. Slednji je bil med letoma 1906 in 1908 avstrijski ministrski predsednik, junija 1915 pa je postal predsednik zgoraj omenjenega pomožnega odbora. V govoru je med drugim poudaril, da dokler so se lahko Dunajčani sprehajali po Ringstraße in odhajali na »Sommerfrische«, toliko časa niso vedeli, kaj vojna v resnici pomeni.² Nerazumevanje »centra« do tegob in težav »periferije« se je odražalo v pospešenem nadzoru nad vsemi tistimi po-

² »Hilfskomitee für die Flüchtlinge aus dem Süden«, *Wiener Zeitung*, št. 159, 13. 7. 1915, 8.

samezniki in gibanji, ki bi lahko ogrozili mir in stabilnost države. Dlje kot je vojna trajala, bolj je rasel strah oblasti, da bi lahko nemiri in vstaje na obrobju države ogrozili politično stabilnost vlade. Na podlagi tega je država že v letu 1914 pričela izvajati pospešen nadzor nad lojalnim prebivalstvom, da bi na tak način sondirali vse neloyalne in državi nevarne celice.³

Začetek vojne je Avstro-Ogrski ob vojaškem dogajanju na fronti prinesel tudi precejšnje politične spremembe. Izjemno uradniško urejena država je v izbruhu vojne videla možnost, da lahko z obširnimi nadzorom nad mišljenjem, ravnanjem in čutenjem civilnega prebivalstva utrdi svoj položaj in oblast. Na tej podlagi se je Avstro-Ogrska ob bojevanju na frontah odločila tudi za »boj« na t. i. notranji fronti. V civilnem prebivalstvu, predvsem nenemškem, je osrednja oblast videla potencial za hujskaštvo oziroma državno nepokorščino, ki bi lahko ogrozila celotni obstoj države. S tem pa se je za avstro-ogrsko civilno prebivalstvo začelo obdobje vojnega absolutizma. Slednji je imel svoje temelje že v predvojnem času, ko si je država s sprejetjem posebne zakonodaje v primeru izrednih razmer zagotovila pravno podlago za uporabo izrednih ukrepov. Z izbruhom vojne je tako v mirnem času skrbno pripravljena zakonodaja omogočila, da je lahko tudi vojska pričela izvajati nadzor nad vsemi »sumljivimi« subjekti v državi. Že 25. julija 1914, torej še pred uradno vojno napovedjo Kraljevini Srbiji, je bil izdan posebni cesarski ukaz, ki je na območju vojaških teritorialnih oblasti, kjer je prišlo do izvedbe mobilizacije, pod vojaško sodno oblast postavil vse civilne osebe. Z začetkom vojne in mobilizacijo velikega dela razpoložljivih sil se je območje pristojnosti vojaških sodišč razširilo na celotno monarhijo. Država je tako na eni strani krepila politične pristojnosti vojske, hkrati pa spodbujala svoje politične organe, da iščejo tiste subjekte, ki bi lahko ogrozili stabilnost države. Iskanje vsega »nevarnega« je spodbudil tudi avstrijski ministrski predsednik Karl grof Stürgkh, ki je pozival državi podrejene strukture, da iščejo vse veleizdajniške, do cesarske hiše žaljive, sumljive in državi nevarne osebe. Znotraj slednjih je oblast posebno pozornost namenjala t. i. rusofilom in srbofilom, torej tistemu delu prebivalstva, ki naj bi posebej izrazito podpiral oziroma simpatiziral z glavnima vojaškima nasprotnikoma države. Za boljši nadzor nad vsem »nevarnim« je bil ustvarjen tudi posebni vojaški urad *Kriegsüberwachungsamt*, ki je predvsem v avstrijskem delu monarhije skrbno bdel nad mišljenjem državljanov in vojakov.⁴

³ Janez KRAMAR, *Narodna prebujala istrskih Slovencev*, Ljubljana, Založništvo tržaškega tiska, 1991, 69.

⁴ Petra SVOLJŠAK in Gregor ANTOLIČIČ, *Leta strahote. Slovenci in prva svetovna vojna*, Ljubljana, Cankarjeva založba, 2018, 247.

Uvedba vojnega absolutizma je izjemno močno vplivala na vsakdanje življenje prebivalstva, predvsem pa omejevala njegovo svobodo. Javne kritike niso bile dovoljene, če pa je oblast zanje izvedela, so bili »prestopniki« izjemno strogo kaznovani. Pregarjalo se je tako moške kot ženske vseh starosti in veroizpovedi. Tako med aretiranci najdemo npr. 15-letnika iz Zagorja ob Savi, ki je bil zaradi protinemške izjave zaprt eno leto, nato pa še za dva meseca interniran.⁵ Posebno pozornost je država, skladno z navodili Stürgkha, posvečala iskanju tistih, ki bi si drznili žaliti cesarsko hišo. Antonija Zavodnik je bila npr. zaradi izjave: »Avstrija seronja, cesar pa trotl, ker vodi vojno« oktobra 1915 obsojena na petnajst mesecev težke ječe.⁶ Pospešenega pregona domnevnih srbofilov je bilo deležno predvsem slovensko prebivalstvo Spodnje Štajerske. Nemški del tamkajšnjega prebivalstva je namreč nove razmere izkoristil za obračun s svojimi nasprotniki, med obsojenci in interniranci pa se je znašlo tudi precejšnje število zavednih slovenskih duhovnikov. Kot bomo spoznali v nadaljevanju, so bili nekateri duhovniki in visoki cerkveni dostojanstveniki, ki so delovali na otokih Kvarnerja, prav tako obtoženi srbofilstva oziroma južnoslovanske agitacije.⁷ Ob kontroli in preganjanju civilnega prebivalstva so se državni in vojaški organi posebej posvečali nadzoru intelektualcev in politikov. Tudi v tem primeru je država spremljala predvsem delovanje nenemških strank, na katere so se v primeru Slovenije in Hrvaške zaradi (domnevnega) južnoslovanskega povezovanja osredotočali že pred začetkom vojne. Po vstopu Kraljevine Italije v vojno se je v primeru nadzora nad slovenskim, hrvaškim in italijanskim prebivalstvom ter inteligenco začelo novo obdobje, v sklopu katerega je poveljstvo jugozahodne fronte pričelo s pospešenim zbiranjem podatkov. Iskanju srbofilov in rusofilov se je tedaj priključilo še iskanje iredentističnih celic.

Nastanek poveljstva jugozahodne fronte

Za potrebe vodenja vojne proti novemu nasprotniku je bilo maja 1915 ustanovljeno poveljstvo jugozahodne fronte s sedežem v Mariboru. Slednje je ob svoji ustanovitvi ob vojaških pridobilo tudi obsežne politične pristojnosti. Tako kot v času izbruha vojne so tudi te pristojnosti dobile pravno podlago v

⁵ Dragan MATIĆ, »Prispevek k vprašanju političnega preganjanja Slovencev med I. svetovno vojno«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 32 (1992) 1/2, 201-219, tu 203-204.

⁶ Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv (KA), Feldakten (FA), Neue Feldakten (NFA), Kmdo. Balkan, AŠ 145.

⁷ Prim. Martin MOLL, »Erster Weltkrieg und politische Justiz in Österreich-Ungarn: Empirische Befunde aus der slowenischen und deutschsprachigen Steiermark, v: *Zbornik Janka Pleterskega*, Oto Luthar in Jurij Perovšek, ur., Ljubljana, Založba ZRC, 2003, 253-283.

posebnem cesarskem ukazu, izdanem 23. maja 1915, v katerem je med drugim pisalo: »Vrhovnemu poveljniku za vojne operacije zoper Italijo določenih delov oborožene moči se daje oblast, v pokneženi grofiji tirolski, deželi predarelski, vojvodini salzburški, štajerski, koroški in kranjski, pokneženi grofiji istrski ter v neposrednje državnem mestu tržaškem z okolico v varstvo vojaških interesov v obsegu politične uprave, v mejah uradnega področja, ki gre političnemu deželnemu poglavarju, izdajati ukaze, dajati povelja in dati tiste, ki jih veže dolžnost, prisiliti, da se ravnajo po njih. Vrhovni poveljnik mora, če se posluži te oblasti, zaukazati, ki jih je ukrenil, nemudoma naznaniti političnemu deželnemu poglavarju. Politični deželni poglavarji, njim podrejena politična in policijska oblastva ter občinski predstojniki so dolžni take ukaze in taka povelja vrhovnega poveljnika natančno izpolnjevati in izvrševati. Cesarski ukaz dobi moč z dnem razglasitve. Izvršiti ga je naročeno vsemu ministrstvu.«⁸ Kot je razvidno iz cesarskega ukaza, je v primeru hrvaškega ozemlja poveljstvo pridobilo pristojnosti zgolj na območju Istre. Toda kot bomo spoznali v nadaljevanju, je poveljstvo nadziralo tudi politično delovanje večjega dela hrvaških politikov, tako tistih, ki so ostali doma, predvsem pa tistih, ki so odšli v emigracijo.

Italijanski iredentizem v Istri v luči političnega delovanja poveljstva jugozahodne fronte

Nemudoma po vzpostavitvi poveljstva in njegovi nastanitvi v Mariboru se je del njegovih uslužbencev lotil zbiranja podatkov in analize političnega stanja na območju pod nadzorom poveljstva. Pri tem so mu pomagale tudi nižje vojaške strukture, neposredno podrejene poveljstvu, ki so bile prav tako vpete v sistem vojnega absolutizma. K slednjim so se priključili tudi državni organi, kot npr. policijske direkcije, ki so na poveljstvo pošiljale podatke glede države prebivalstva in inteligence. S tem se je znotraj vojnega absolutizma ustvarila mreža obveščanja in analiziranja podatkov, s pomočjo katere je država želela vedeti, kaj se na posameznem območju dogaja in kdo so tisti »nepridipravi«, ki bi lahko ogrozili stabilnost monarhije. Na podlagi enoletnega zbiranja podatkov je poveljstvo jugozahodne fronte marca 1916 izdalo tri knjižice, v katerih je analiziralo državo slovenske, hrvaške in italijanske inteligence, pa tudi civilnega prebivalstva. V pričujočem članku bo v nadaljevanju analizirana vsebina že omenjene študije z naslovom *Staatsfeindliche Bewegungen in Fiume und Kroatien sowie auf den Inseln im Quarnero* (Proti-

⁸ »Cesarski ukaz z dne 23. maja 1915 l. o izročitvi oblasti politične uprave«, *Državni zakonik za kraljevino in dežele, zastopane v državnem zboru*, letnik 1915, zaporedna številka 133, 221.

državna gibanja na območju Reke, Hrvaške in kvarnerskih otokov). Na to študijo sem naletel v sklopu svojega raziskovanja v dunajskem vojaškem arhivu. Kot zanimivost velja k temu dodati, da sem študijo našel v zapuščini Alfreda Kraussa, ki je bil v času nastanka študije načelnik generalštaba poveljstva jugozahodne fronte. Čeprav Krauss ni bil avtor študije, je njena vsebina verjetno odražala tudi njegova stališča, saj je bil izrazito nemško nacionalno usmerjen, kar dokazuje tudi dejstvo, da je v njegovi zapuščini moč najti fotografijo iz leta 1938, na kateri nosi uniformo nemškega Wehrmachta.⁹ Za boljšo predstavo samega delovanja poveljstva in njegovega političnega nadzora naj samo omenimo naslova obeh drugih knjžic. Študija, ki se je nanašala na slovensko prebivalstvo, nosi naslov *Die politischen Ziele der slowenischen Intelligenz* (Politični cilji slovenske inteligence), medtem ko je študija, v kateri je bila analizirana drža italijanskega prebivalstva Južne Tirolske, naslovljena *Abwehrmaßnahmen gegen den Irredentismus in Südtirol* (Obrambni ukrepi pred iredentizmom na Južnem Tirolskem).¹⁰

Medtem ko je bila študija o drži slovenska prebivalstva že deležna analize s strani avtorja pričujočega članka kot tudi dr. Roka Stergarja¹¹, tako knjižica o drži prebivalstva Južne Tirolske, kot tudi študija *Staatsfeindliche Bewegungen in Fiume und Kroatien sowie auf den Inseln im Quarnero* do sedaj nista bili podrobneje analizirani. Tako npr. Frank Wiggermann v svoji knjigi *K.u.K. Kriegsmarine und Politik* zgolj omenja obstoj študije *Staatsfeindliche Bewegungen in Fiume und Kroatien sowie auf den Inseln im Quarnero*, medtem ko npr. Mateja Meglič v svoji diplomski nalogi »Čuvar s Jadrana«: *Škof Anton Mahnič med prvo svetovno vojno* analizira samo tisti del študije poveljstva, ki govori o Antonu Mahniču. Na tej podlagi pričujoči članek predstavlja prvo celovito analizo študije poveljstva jugozahodne fronte o drži prebivalstva kvarnerskih otokov, Istre, Hrvaške in pogledov poveljstva na delovanje Jugoslovanskega odbora.¹²

⁹ G. ANTOLIČIČ, *Maribor in poveljstvo jugozahodne fronte med prvo svetovno vojno*, doktorska disertacija, Maribor, Filozofska fakulteta, 2018, 211; Rainer EGGGER, »Krauss, Alfred«, v: *Neue Deutsche Biographie*, 12. knjiga, Berlin, Historische Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1980, 711.

¹⁰ KA, *Militärische Nachlässe* (NL), Krauss, Beilage 1, K. Nr. 11.862, *Staatsfeindliche Bewegungen in Fiume und Kroatien sowie auf den Inseln im Quarnero*; K. Nr. 11.186, *Die politischen Ziele der slowenischen Intelligenz*; K. Nr. 5.082, *Abwehrmaßnahmen gegen den Irredentismus in Südtirol*.

¹¹ Prim. Rok STERGAR, »Politični cilji slovenske inteligence. Nekaj drobcev o vohunih in vojakih«, *Zgodovina za vse* 5 (1998) 1, 21-29.

¹² Frank WIGGERMANN, *K.u.K. Kriegsmarine und Politik. Ein Beitrag zur Geschichte der italienischen Nationalbewegung in Istrien*, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 339; Mateja MEGLIČ, »Čuvar s Jadrana«: *Škof Anton Mahnič*

V študiji *Staatsfeindliche Bewegungen in Fiume und Kroatien sowie auf den Inseln im Quarnero* je poveljstvo jugozahodne fronte v ospredje postavilo dve gibanji, ki sta v Istri delovali proti osrednji oblasti. V prvem delu se tako knjižica posveča italijanskemu iredentizmu, v drugem pa »srbo-hrvaškemu« iredentizmu. Znotraj slednjega študija posebno pozornost namenja delovanju Jugoslovanskega odbora in dogajanju na otoku Krku, kjer naj bi jedro »srbo-hrvaškega« iredentizma predstavljala katoliška duhovščina s škofom Anonom Mahničem na čelu. Preden se posvetimo analizi »srbo-hrvaškega« iredentizma, pa se najprej seznanimo s pogledi poveljstva jugozahodne fronte glede italijanskega iredentizma. Kot središče slednjega je v knjižici izpostavljena Reka, kjer naj bi italijanski strani naklonjeno časopisje, uradništvo pa tudi kulturni delavci podpirali iredentizem.¹³ Hkrati knjižica kot ključni problem za širjenje iredentizma navaja italijanski strani naklonjeno držo lokalnih politikov, na drugi strani pa pomanjkanje povečane prisotnosti državne policije in pomanjkljivosti šolskega sistema. Znotraj slednjega naj bi težave povzročalo predvsem učiteljstvo, ki je prav tako podpiralo iredentizem in le-tega »vcepljalo« v glave otrok. Zaradi podpore lokalne politike naj bi se tako jasni znaki pospešenega iredentizma kazali vse od začetka 20. stoletja, ko je na Reki prihajalo do preimenovanja ulic in trgov po italijanskih pisateljih, pesnikih, politikih, umetnikih itd. Tudi reško gledališče je v očeh poveljstva uprizarjalo izključno dela italijanskih avtorjev, bolj kot to pa je avstrijske organe motilo, da so gledališke predstave tudi vsebinsko podpirale italijanske nacionalistične ideje. Poveljstvo je kritično ovrednotilo tudi delovanje lokalnih godb, ki so z nenehnim igranjem italijanske himne, Marcie Reale, prebivalstvu sugerirale, da ta del Istre oziroma monarhije pripada Kraljevini Italiji.¹⁴

Študija poveljstva se pri obravnavi iredentizma ni omejila zgolj na splošne probleme in kroge, ki naj bi to gibanje podpirali, ampak je izpostavila tudi 19 posameznikov, ki so na Reki v letih 1915/1916 tvorili jedro iredentističnega gibanja. Kot takšni so s strani poveljstva dobili oznako »politično nezanesljive osebe«. Z navedbo oziroma pripravo natančnega popisa nezanesljivih subjektov je poveljstvo v primeru nemirov in vstaj želelo vedeti, komu je treba najprej onemogočiti delovanje. Kot nezanesljive je poveljstvo oz-

med prvo svetovno vojno, diplomatska naloga, Ljubljana, Filozofska fakulteta, 2007, 55-56, 58.

¹³ Več o italijanskem iredentizmu na koncu 19. in v začetku 20. stoletja beri v: Angelo VIVANTE, *Irredentismo adriatico — contributo alla discussione sui rapporti austro-italiani*, Firenze, Pubblicato dalla libreria della voce, 1912.

¹⁴ KA, NL, Krauss, Beilage 1, K. Nr. 11.862, *Staatsfeindliche Bewegungen in Fiume und Kroatien sowie auf den Inseln im Quarnero*, 3-5.

načilo naslednje osebe, ob njihovih imenih pa jasno zapisalo, zakaj so bili ti posamezniki pomembni znotraj iredentističnega gibanja:

dr. Antonio Grossich	glavni zdravnik reške bolnišnice	čepprav ni javno nastopal kot iredentist, je v svojih izjavah pogosto nakazoval naklonjenost Kraljevini Italiji
dr. Isidor Garaffolo	predsednik »Circolo literario«	radikalni Italijan in iredentist
Alois/Luigi Cussar ¹⁵	odvetniški kandidat in tajnik kluba »Eneo«	v času priprave študije že interniran
Ferdinand Kuscher	državni tožilec v pokoju; član društva »Filarmonico-dramatico«	izjemno italofilsko usmerjen; zaradi visoke starosti ni bil interniran
Karl Conighi	inženir in predsednik reške trgovske in obrtne zbornice	izjemno italofilsko usmerjen; v zadnjem času nekoliko zadržan
dr. Silvino Gigante ¹⁶	direktor reške realke	/
dr. Gino Sirola	učitelj; član društva »Circolo literario«	izjemno italofilsko usmerjen
Johann Cappellari	učitelj; član društva »Circolo literario«	izjemno italofilsko usmerjen
Eduard Susmel	učitelj; član društva »Circolo literario«	izjemno italofilsko usmerjen
Riccardo Gigante	član društva »Circolo literario«	/
Basilius Dardi	direktor reškega mestnega magistrata	se je od izbruha vojne naprej kazal izjemno lojalnega monarhiji, čepprav je bil pred tem iredentistično usmerjen
dr. Gino Antoni	tajnik na mestnem magistratu; nekdanji italijanski državljan; član društva »La Giovine Fiume«	pod psevdonimom je v časopisu <i>Giovine Fiume</i> kritiziral monarhijo

¹⁵ Alois/Luigi Cussar je bil med ustanovitelji gibanja »La Giovine Fiume« in leta 1913 izvedel bombni napad na reško guvernersko palačo, sedež namestnika krone sv. Štefana. V času vojne je bil Cussar nato interniran in poslan na Madžarsko v taborišče Tapiosuly, kjer je leta 1917 umrl za posledicami kolere in tifusa. Ervin DUBROVIĆ, *Francesco Drenig. Contatti culturali italo-croati a Fiume dal 1900 al 1950*, Rovigno, Unione Italiana in Università popolare, 2015, 27, 41.

¹⁶ Silvino Gigante je bil član iredentističnega gibanja Circolo »La Giovine Fiume« in eden od ustanoviteljev društva za raziskovanje zgodovine Reke (Deputazione fiumana di storia patria). Leta 1918 je bil izbran v upravo italijanskega Narodnega sveta. Očitno poveljstvo jugozahodne fronte v času priprave študije ni imelo podatka, da je bil tudi Gigante član gibanja »La Giovine Fiume«, saj je bilo pri njegovem imenu, kot je razvidno iz zgomnje tabele, zapisano zgolj, da je bil vodja reške realke. Gigante, Silvino. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslava Krležaa, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=21966> (pridobljeno: 16. 3. 2021.).

Anton Antoni	uradnik	pobegnil v Kraljevino Italijo
dr. Elpido Springhet	referent za sirote	/
dr. Mario Blasich ¹⁷	predsednik kluba »Eneo«, tesni sodelavec Riccarda Zanella ¹⁸	na železniški postaji se je osebno poslovil od vseh, ki so morali v internacijo; v vojni z Zanellom padel v rusko ujetništvo, od koder je skušal priti v Kraljevino Italijo
Felix Derencin	uslužbenec reškega davčnega urada in podpredsednik društva »La Giovine Fiume«	/
Josef Giordano	vodja mestnih obratov; nekdanji italijanski državljani	/
Armin Mattersdorfer	vodja vojaške sekcije	dejavni član stranke Partito Autonomista di Fiume
Remigius Matkovich	vodja gasilcev	svak Riccarda Zanella

Kot je razvidno iz zgornjega seznama, je bilo pri nekaterih osebah, glede na njihovo delovanje, jasno, da so jih avstrijske oblasti opazovale z veliko mero skepse.¹⁹ To je npr. očitno v primeru Maria Blasicha, ki je po koncu prve svetovne vojne, ko je na podlagi Londonskega memoranduma velik del Istre pripadel Kraljevini Italiji, v okviru Reške države imel pomembno politično vlogo. S seznama je prav tako razvidno, da so se avstrijske oblasti še posebej osredotočile na tiste iredentiste, ki so bili povezani z delovanjem Riccarda Zanella. Slednjega cesar Franc Jožef leta 1914 ni želel potrditi za župana Reke, kar je njegovo pro-italijansko držo samo še podkrepilo.²⁰ Enako lahko ovrednotimo tudi dejstvo, da se je na seznamu znašel dr. Antonio Grossich. Čeprav je poveljstvo ocenjevalo, da leta 1915/1916 ni javno nastopal kot iredentist, je podobno kot Blasich po koncu vojne postal vidna osebnost iredentističnega gibanja. Grossich je namreč ob razpadanju monarhije

¹⁷ Pomemben član stranke Partito Autonomista di Fiume. V Reški državi zasedel mesto notranjega ministra. Prim. Amleto BALLARINI, *L'antidannunzio a Fiume. Riccardo Zanella*, Trieste, Edizione Italo Svevo, 1995.

¹⁸ Po koncu prve svetovne vojne prvi in edini predsednik Reške države (1921–1922). Prim. Mimmo FRANZINELLI in Paolo CAVASSINI, *Fiume. L'ultima impresa di D'Annunzio*, Milano, Mondadori, 2009; Marina CATTARUZZA, *L'Italia e il confine orientale*, Bologna, Il Mulino, 2007.

¹⁹ KA, NL, Krauss, Beilage 1, K. Nr. 11.862, *Staatsfeindliche Bewegungen in Fiume und Kroatien sowie auf den Inseln im Quamero*, 5-6.

²⁰ Prim. Mimmo FRANZINELLI in Paolo CAVASSINI, *Fiume. L'ultima impresa di D'Annunzio*, Milano, Mondadori, 2009; Marina CATTARUZZA, *L'Italia e il confine orientale*, Bologna, Il Mulino, 2007.

leta 1918 postal predsednik Consiglia Nazionale, ki je 30. oktobra 1918 razglasil priključitev Reke Kraljevini Italiji.²¹ Grossich je nato sredi decembra 1918 na Reki sprejel celo Benita Mussolinija, ki se je v sklopu komemoracij v spomin na šestintrideseto obletnico usmrtnitve Wilhelma (Guglielmo) Oberdanka (Oberdan) mudil na kratkem obisku mesta. Oberdank je namreč veljal za vidni simbol iredentističnega boja proti avstrijski nadoblasti, saj je leta 1882 v Trstu izvedel sicer neuspešni atentat na cesarja Franca Jožefa in bil 20. decembra istega leta obešen.²² V sklopu obiska Reke je imel Mussolini govor v *Teatro Verdi*, v katerem je v iredentističnem slogu jasno izpostavil, da je bila Reka od nekdaj italijansko mesto. Zaradi tega je tudi nasprotoval tendencam po ustanovitvi svobodne Reške države, saj je menil, da bi morala Reka pripasti Kraljevini Italiji.²³

Ob opisu iredentističnega gibanja na Reki študija poveljstva jugozahodne fronte obravnava tudi dogajanja na kvarnerskih otokih Lošinj, Pag, Unije, Susak in Cres. Medtem ko je za Pag, Lošinj in Cres poveljstvo pripravilo podrobnejši opis stanja iredentističnega gibanja, je bilo za Unije in Susak navedeno zgolj, da podrobnejših informacij ni bilo mogoče zbrati, da pa se na teh dveh otokih situacija ni bistveno razlikovala od drugih kvarnerskih otokov. Na Pagu naj bi tako jasne iredentistične težnje kazal veleposestnik Josef Palcich, ki naj bi pred začetkom vojne v javnosti nosil znak iredentističnega gibanja, v svoji hiši pa je imel obešeno sliko italijanskega narodnega buditelja Giuseppeja Garibaldija. V poročilu poveljstva se kot potencialni iredentist omenja tudi zadrski okrajni glavar Simonelli, ki naj bi bil tesni prijatelj Palcicha. Poveljstvo je Simonelliju očitalo, da naj bi kot okrajni glavar preprečil, da bi prišlo do ukinitve društva Societa Dalmata, ki je delovalo na Pagu in tam širilo iredentistične ideje.²⁴

Poveljstvo jugozahodne fronte je večino podatkov, objavljenih v knjižici, tako v primeru iredentizma kot tudi južnoslovske agitacije, zbralo na podlagi pridobivanja različnih zaupnih poročil in analize časopisnih člankov.

²¹ Daniel PATAFTA, »Privreme vlade u Rijeci (listopad 1918. siječanj 1924.)«, *Časopis za suvremenu povijest* 38 (2006) 1, 197-222, tu 202-203.

²² Branko MARUŠIČ in Franc ROZMAN, *Stockholmska spomenica Henrika Tume. Izjava delegacije Jugoslovske socialdemokratske stranke za razprave na mirovnem kongresu v Stockholmu*, Ljubljana, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 95.

²³ Ljubinka TOŠEVA KARPOWICZ, »The State of Rijeka« of the Italian National Council (23 November 1918 — 12 September 1919)«, v: Blick ins Ungewisse. Visionen und Utopien im Donau-Karpaten-Raum 1917 und danach, Angela Ilić, Florian Kühner-Wielach, Irena Samide in Tanja Žigon, ur., Regensburg, Verlag Friedrich Pustet, 2019, 19-32, tu 24-25.

²⁴ KA, NL, Krauss, Beilage 1, K. Nr. 11.862, *Staatsfeindliche Bewegungen in Fiume und Kroatien sowie auf den Inseln im Quarnero*, 10.

Mnogi podatki so bili zaradi tega izjemno subjektivni, česar se je delno zavedalo tudi poveljstvo. Slednje je npr. v svoji študiji objavilo, vendar hkrati podvomilo o poročanju dr. Franza Coglievine, ki je avstrijskim oblastem poslal daljše poročilo o stanju iredentističnega gibanja na otokih Cresu in Lošinj. Njegove navedbe so pri poveljstvu vzbudile sum zato, ker je Coglievina pred leti sam sodeloval v iredentističnih krogih, vendar se je po sporu s somišljeniki postavil na avstrijsko stran.²⁵

Kljub pomislekom glede točnosti poročanja Franza Coglievine je poveljstvo na podlagi njegovih podatkov posebno kritično ocenilo delovanje mestnega magistrata na Cresu. V študiji je bilo tako zapisano, da je bilo tedaj od 8000 prebivalcev na otoku zgolj 2300 Italijanov, ki pa so si zaradi ekonomskega položaja zagotovili politično nadvlado nad 5700 Hrvati.²⁶ Kot posebno problematično je poveljstvo jugozahodne fronte ocenilo delovanje naslednjih društev in organizacij na Cresu:

»Il casino Francesco patrizio«	Združenje, v krogu katerega so se po mnenju poveljstva sprejemale glavne odločitve političnega življenja (kandidate za mestni svet; kandidata za župana) na Cresu. Vodilna sila v organizaciji naj bi bil odvetnik Justus Petris von Plauno (Blavnik).
»La societa democratica«	Za razliko od »Il casino Francesco patrizio«, v kateri so delovali politiki in intelektualci, je ta organizacija povezovala trgovce, obrtnike, kapitane itd. Organizacija naj bi med ljudmi razdeljevala italijansko trikoloro, slike italijanskega kralja itd.
»Il circolo popolare«	Društvo je organiziralo srečanja, na katerih so brali italijansko poezijo, prirejali pa so tudi predstave gostujočih italijanskih skupin.
Italijanska šola	Utrjevala iredentistični duh med mladino. Kot posebno problematično je poveljstvo ocenjevalo, da je šola širila svoj vpliv tudi med hrvaškimi otroki.
Societa operaia	Delavsko društvo, ki je imelo italofilsko vodstvo.
Prostovoljno gasilsko društvo	Imenovali so se »Vigili«, nosili pa so uniforme po vzoru italijanskih gasilskih uniform.
Cassa rurale	Bančna ustanova je podpirala predvsem iredentistično usmerjene posameznike.
Consorzio agrario	Podpiralo iredentistično usmerjene veleposestnike. ²⁷

Podobno kot pri analizi stanja iredentizma na Cresu se je poveljstvo tudi pri predstavitvi stanja na Lošinj v prvi vrsti oprlo na poročilo Franza Co-

²⁵ Prav tam, 10-11.

²⁶ Prav tam.

²⁷ Prav tam, 11.

glievine. Na tej podlagi je poveljstvo menilo, da je bil iredentizem na Lošinj zakoreninjen predvsem med kapitani, trgovci in mestnimi uradniki. Poveljstvo je nadalje ocenjevalo, da se je z začetkom vojne proti Kraljevini Italiji do tedaj precej javno izražanje iredentističnih tendenc premaknilo v zasebno življenje pripadnikov tega gibanja. Kot glavno gonilo iredentizma na Malem Lošinj je poveljstvo izpostavilo občinskega uslužbenca Ottavia Martinolicha, medtem ko je v Nerezinah gonilo iredentističnega gibanja predstavljal Elio Bracco. Pregled stanja na otoku Lošinj je poveljstvo nato zaključilo z daljšim seznamom »nezanesljivih« oseb.²⁸

Stališča poveljstva jugozahodne fronte do južnoslovenske agitacije na Hrvaškem

Ob predstavitvi italijanskega iredentizma se študija poveljstva v drugem delu posveča vprašanju drže slovenskega dela prebivalstva Istre in Kvarnerja, kot tudi delovanju Jugoslovenskega odbora. V tem kontekstu knjižica govori o t. i. »srbo-hrvaškem« iredentizmu. Verjetno je bil ta pojem za opis južnoslovenske agitacije vpeljan zato, ker je bil v očeh avstrijskih oblasti glavni cilj južnoslovenskega gibanja združitev s Kraljevino Srbijo. Na podlagi tega ne preseneča, da študija v ospredje postavlja prav delovanje Jugoslovenskega odbora,²⁹ v katerem so bili po mnenju poveljstva jugozahodne fronte združeni vsi tisti politiki, ki so že na predvečer prve svetovne vojne agitirali za južnoslovensko združevanje izven okvirov habsburške monarhije. Prav zaradi tega knjižica posebno pozornost posveča relativno podrobni obravnavi posameznih članov odbora.³⁰ Ob tem velja poudariti, da je bilo poveljstvo jugozahodne fronte že 3. junija 1915 obveščeno o ustanovitvi Jugoslovenskega odbora.³¹

Kot prvemu se študija poveljstva posveča dr. Anteju Trumbiću, predsedniku Jugoslovenskega odbora, in njegovemu delovanju v Rimu, Peterburgu, Parizu in Londonu. Zaradi njegovih prizadevanj po združitvi južnih Slovanov

²⁸ Prav tam, 12.

²⁹ Več o delovanju Jugoslovenskega odbora in podrobnejši predstavitvi njegovih najpomembnejših članov beri v: Vaso Bogdanov, Ferdo Čulinović in Marko Kostrenčić, ur., *Jugoslavenski odbor u Londonu. U povodu 50-godišnjice osnivanja*, Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1966; Milada PAULOVA, *Jugoslavenski odbor. Povijest jugoslavenske emigracije za svjetskog rata od 1914—1918*, Zagreb, Prosvjetna Nakladna zadruga, 1924.

³⁰ KA, NL, Krauss, Beilage 1, K. Nr. 11.862, *Staatsfeindliche Bewegungen in Fiume und Kroatien sowie auf den Inseln im Quarnero*, 13.

³¹ KA, FA, NFA, Kmdo. Balkan, AŠ 253, K. Nr. 791, dopis zagrebskega vojaškega poveljstva 26. 5. 1915.

je poveljstvo jugozahodne fronte Trumbića ocenilo kot enega izmed glavnih agitatorjev velikosrbskih idej. Kot dokaz za te teze študija v nadaljevanju citira vsebino jugoslovanskega manifesta, ki je nastal 8. junija 1915. V njem so se člani Jugoslovanskega odbora zavzemali za združitev južnih Slovanov in nastanek Jugoslavije. Manifest je poudarjal krvno, jezikovno in ozemeljsko enotnost južnoslovanskih narodov ter Jugoslavijo predstavil kot dejavnik reda in miru. Vsebino manifesta je poveljstvo povzelo po objavah v slovenskih izseljenskih časopisih *Clevelandska Amerika* in *Glas svobode* ter poljskem časopisu *Gazeta Warszawska*. Nadalje so bili v knjižici predstavljeni tedanji člani Jugoslovanskega odbora: Ante Biankini, Hinko Hinković,³² Ivan Meštrović, Nikola Stojanović,³³ Fran Supilo,³⁴ Mihajlo Pupin, Milan Marjanović, Lujo Bakotić, Ivan De Giulli, don Niko Gršković, Miće Mičić, Josip Jedlowski, Dušan Vasiljević, Niko Zupančić, Bogumil Vošnjak,³⁵ Dinko Trinajstić, Josip Mandić, Julius Gazzari. Poveljstvo je ob članih odbora navedlo tudi nekatere podpornike, ki formalno niso pripadali »Trumbićevi« ekipi. Med slednjimi sta se omenjala hrvaški pesnik Rikard Katalinić Jeretov in hrvaški izseljenec v ZDA Josip Marohnić.³⁶ Slednji je bil v Pittsburgu predsednik Narodne hrvatske zajednice, ki je v času prve svetovne vojne z zbiranjem denarja finančno podpirala delovanje Jugoslovanskega odbora. Kot predsednik Narodne hrvatske zajednice je Marohnić organiziral tudi zbiranje denarja za hrvaške vojne sirote. Tako je bilo skupno zbranih ok. 65.000 dolarjev.³⁷

Podobno kot Trumbić je bil tudi dr. Grga Andjelović (Andelinović) v študiji označen kot velikosrbski agitator, saj je bil zaradi propagandnega govora v Kninu obsojen veleizdaje in žalitve cesarja. Andjelović je v času razpadanja habsburške monarhije zasedel mesto tajnika Narodnega sveta in kasneje v južnoslovanski državi postal celo minister.³⁸ Ker je študija v veliki

³² Prim. Hinko HINKOVIĆ, *Iz velikog doba. Moj rad i moji doživljaji za vrijeme svjetskog rata*, Zagreb, Komisionalna naklada Ćirilo-Methodske nakladne knjižare d.d., 1927.

³³ Prim. Nikola STOJANOVIĆ, *Jugoslovenski odbor. Članci i dokumenti*, Zagreb, Izdaje »Nove Evrope«, 1927.

³⁴ Prim. Dragovan ŠEPIĆ, *Supilo diplomat. Rad Frana Supila u emigraciji 1914—1917. godine*, Zagreb, Naprijed, 1961.

³⁵ Več o življenju in delu Bogumila Vošnjaka beri v: Aleksandra GAČIĆ, *Bogumil Vošnjak, politik in diplomat*, Ljubljana, Jutro, 2017.

³⁶ KA, NL, Krauss, Beilage 1, K. Nr. 11.862, *Staatsfeindliche Bewegungen in Fiume und Kroatien sowie auf den Inseln im Quarnero*, 14-15; Bogumil Vošnjak, Jugoslovanski odbor, Ljubljana, Sreska organizacija Saveza ratnih dobrovoljca Kraljevine Jugoslavije, 1940, 9-10.

³⁷ Matjaž KLEMENČIČ, *Marohnić, Josip (1866—1921)*, v: *Making it in America. A Sourcebook on Eminent Ethnic Americans*, Elliott Robert Barkan, ur., Santa Barbara, Denver, Oxford, ABC CLIO, 219.

meri temeljila na analizi časopisnih člankov, je do vsebine slednjih zastopala izjemno kritične poglede oziroma mnenje, da je tuje časopisje glede stanja v monarhiji poročalo pristransko. Tako je npr. poveljstvo kritiziralo, da je Vladislav Fabjančič 16. aprila 1915 objavil članek v časniku *Glas naroda* (Chicago), v katerem je v smislu južnoslovanske propagande očrnil habsburško monarhijo. V članku je Fabjančič namreč poročal o neenakopravnem položaju Slovencev znotraj monarhije in o germanizacijskih pritiskih, kar je poveljstvo jugozahodne fronte strogo zavrnilo.³⁹ Čeprav študija tega podatka ne navaja, je bil Fabjančič, kot npr. Katalinić in Marohnić, sodelavec in podpornik Jugoslovanskega odbora. V začetku julija 1914 je namreč pobegnil na srbsko stran, se kot dobrovoljec vključil v srbsko vojsko in bil ranjen v bitki na planini Cer. Nato se je aprila 1915 odpravil v Rim, kjer je deloval v propagandnem oddelku Jugoslovanskega odbora. Fabjančič si je nato vse do konca prve svetovne vojne prizadeval za vzpostavitev južnoslovanske države in na to temo napisal tudi več brošur, kot npr. »*L'Unité Yougoslave, manifeste de la Jeunesse Serbe, Croate e Slovène réunie*«. Slednjo je napisal skupaj s Petrom Slijepčevićem in Ljubom Leontićem, uvod h knjigi pa je spisal Tomáš Masaryk.⁴⁰

Kot pomembno srečanje predstavnikov južnoslovanskega gibanja je poveljstvo jugozahodne fronte izpostavilo kongres, ki je 9. maja 1915 potekal v Nišu. Na njem sta bila prisotna tudi Ante Trumbić in Franjo Supilo. Prav slednji je v svojem govoru izpostavil, da je ob morebitnem vstopu Kraljevine Italije v vojno grozila nevarnost južnoslovanskemu združevanju, zato je rojake iz Dalmacije, Istre, Hrvaške in Kranjske pozival k še tesnejšemu sodelovanju. Na splošno je študija poveljstva jugozahodne fronte ocenjevala, da je Jugoslovanski odbor zelo vneto deloval in s propagando, organiziranjem kongresov in pripravo različnih memorandumov agitiral za južnoslovansko združitev. Čeprav se je pri vprašanju južnoslovanske agitacije študija večinoma osredotočila na delovanje Jugoslovanskega odbora, je vsaj delno kritizirala tudi držo posameznih vodilnih hrvaških politikov, ki niso emigrirali. V tem kontekstu je poveljstvo kritiziralo predvsem delovanje Bogdana Medakovića, predsednika hrvaškega sabora. Poveljstvo je namreč presodilo, da so bile velikosrbske ideje zakoreninjene prav v stranki oziroma koaliciji, ki jo je

³⁸ Smilja AMON, *Tisk in politika v Jugoslaviji (1918—1941)*, Ljubljana, Fakulteta za družbene vede, 1996, 88.

³⁹ KA, NL, Krauss, Beilage 1, K. Nr. 11.862, *Staatsfeindliche Bewegungen in Fiume und Kroatien sowie auf den Inseln im Quarnero*, 15-16.

⁴⁰ Fabjančič, Vladislav, v: *Slovenski biografski leksikon*, 2. zvezek, Izidor Cankar, ur., Ljubljana, Zadržna banka, 1926.

kot predsednik sabora vodil Medaković. Svoje teze je poveljstvo podkrepilo z dejstvom, da je bilo veliko članov Hrvaško-srbske koalicije obtoženih veleizdaje, spet drugi člani te stranke pa so ob začetku vojne pobegnili v tujino in tam delovali v okviru Jugoslovanskega odbora (npr. Fran Supilo, Hinko Hinković idr.). Nadalje je bil kritično ocenjen tudi ponovni sklic sabora, do katerega je prišlo ob vstopu Kraljevine Italije v prvo svetovno vojno. V študiji je bilo namreč zapisano, da je sabor javno sicer izražal lojalnost monarhiji, kar so npr. kritizirali predstavniki južnoslovanske emigracije, toda za vsem tem naj bi bil zgolj politični pragmatizem. Poveljstvo je tako sklepalo, da bi sabor, če bi imel možnost izraziti svoje resnično mnenje, takoj izjavil, da si Hrvatje v duhu bratskega povezovanja s Slovenci in Srbi želijo razpada monarhije in južnoslovanskega zedinjenja v samostojno in neodvisno državo. Poveljstvo jugozahodne fronte je torej že v začetku leta 1916 ocenjevalo, da je bilo povezovanje južnih Slovanov izven okvirov monarhije zgolj še vprašanje časa. Na podlagi takšne domneve je poveljstvo kot visok vojaški organ še večjo pozornost namenjalo zmagi avstro-ogrške vojske na bojnem polju. Le-ta bi namreč v očeh mnogih preprečila razkroj države, saj bi tistim, ki so vedno glasneje zagovarjali odcepitev od matice, jasno pokazala, da je monarhija vojaško in politično močna država.⁴¹

V letu 1915, prav v času nastanka poveljstva jugozahodne fronte in priprav na izdajo študije *Staatsfeindliche Bewegungen in Fiume und Kroatien sowie auf den Inseln im Quarnero*, je izšla knjiga *Svjetski rat i Hrvati. Pokušaj orijentacije hrvatskoga naroda još prije svršetka rata*, ki jo je napisal hrvaški zgodovinar, publicist in politik dr. Ivo Pilar. V njej je med drugim poudaril, da je bilo za razvoj Hrvaške izjemnega pomena, da bi monarhija preživela vojno, pri tem pa opozoril tudi na nujne notranjepolitične reforme države.⁴²

Istega leta se je Pilar lotil pisanja študije z naslovom *Južnoslovansko pitanje*. Čeprav je ta izšla šele marca 1917, nudi zanimivo primerjavo s študijo poveljstva jugozahodne fronte.⁴³ Slednja namreč ves čas govori o južnoslovanskem povezovanju, katerega cilj je bil razpad monarhije in nastanek južnoslovanske državne tvorbe. Kljub vsem kritikam na račun delovanja tuje emigracije, pa tudi hrvaškega sabora, študija poveljstva ne omenja druge možnosti, ki je glede reševanja južnoslovanskega vprašanja visela v zraku. Pri

⁴¹ KA, NL, Krauss, Beilage 1, K. Nr. 11.862, *Staatsfeindliche Bewegungen in Fiume und Kroatien sowie auf den Inseln im Quarnero*, 17, 19.

⁴² Ivo PILAR, »Svjetski rat i Hrvati. Pokušaj orijentacije hrvatskoga naroda još prije svršetka rata«, *Pilar* 3 (2008) 5(1), 63-124.

⁴³ Srečko LIPOVČAN, »Pilar's Work The South Slav Question: on the Origin of the Manuscript and the Fate of the first (Viennese) Edition«, *Pilar* 1 (2006) 2, 43-56, tu 46.

tem je šlo za »staro« idejo trialistične preureditve monarhije, ki je ponovno »oživila« po smrti cesarja Franca Jožefa novembra 1916. Pilarjeva študija *Južnoslovansko pitanje*, ki je izšla tik pred ponovnim sklicem dunajskega državnega zbora in predstavitvijo Majniške deklaracije, govori prav o tej notranje-politični reformi monarhije.

Pilar je namreč v svoji študiji zastopal pogled, da je bilo južnoslovansko vprašanje mogoče rešiti zgolj na podlagi združitve južnoslovanskih območij v enotno administrativno telo, ki bi bilo sestavljeno iz: Hrvaške, Slavonije, Dalmacije, Bosne, Hercegovine, Istre, Kranjske, Spodnje Štajerske, Gorice in Gradiške. Hkrati je Pilar v svoji študiji jasno nakazal, da so Srbi v južnoslovanskem povezovanju videli predvsem možnost za doseg lastnih interesov. Čeprav je Pilar že avgusta 1917 nekoliko spremenil svoje poglede in v memorandumu cesarju Karlu predlagal zgolj združitev Hrvaške, Slavonije, Dalmacije ter Bosne in Hercegovine v enotno administrativno območje, medtem ko bi slovensko ozemlje administrativno ostalo v avstrijski polovici monarhije, je s svojimi idejami predstavljal protiutež delovanju Jugoslovanskega odbora. Kljub temu da je Pilar svoja stališča predstavil že leta 1915, pa se je analiza poveljstva jugozahodne fronte osredotočila izključno na kritiko tendenc južnoslovanskega povezovanja izven okvirov monarhije, medtem ko se ideje o notranji reformi države, na podlagi katere bi prišlo do pravičnejše razdelitve moči, sploh ni dotaknila. Poveljstvo jugozahodne fronte je tako pri analizi južnoslovanske agitacije popolnoma prezrlo izjemno pomemben del političnega delovanja južnoslovanskih politikov, ki niso emigrirali. Toda bolj kot so bile ideje o rešitvi južnoslovanskega vprašanja znotraj okvirov monarhije »ignorirane«, tem bolj je rasel vpliv in krog tistih, ki so rešitev tega vprašanja videli v povezovanju s Kraljevino Srbijo in odhodu iz nadvlade Habsburžanov.⁴⁴

Škof Anton Mahnič in južnoslovanska agitacija na Krku

V zadnjem delu se študija poveljstva jugozahodne fronte ponovno vrne na kvarnerske otoke in posebno pozornost posveti delovanju škofa Antona Mahniča, ki ga označuje kot gonilno silo »srbo-hrvaškega« iredentizma na otoku Krku.⁴⁵ Mahnič, ki je mesto škofa zasedel leta 1896, se je v dveh desetletjih delovanja na Krku hitro asimiliral v novo okolje, se naučil hrvaško in se od tedaj podpisoval celo kot Antun Mahnič.⁴⁶ Kot hrvaški škof sloven-

⁴⁴ Zlatko MATIJEVIĆ, The Political Activities of Dr. Ivo Pilar on the Eve of the Demise of the Habsburg Monarchy (1915—1918), *Pilar* 1 (2006) 2, 69-88, tu 73-74.

⁴⁵ KA, NL, Krauss, Beilage 1, K. Nr. 11.862, *Staatsfeindliche Bewegungen in Fiume und Kroatien sowie auf den Inseln im Quarnero*, 22.

skega rodu se je zavzemal tudi za sodelovanje med Slovenci in Hrvati ter tako leta 1906 organiziral prvi počitniški sestanek slovenskih in hrvaških študentov na Trsatu, leta 1913 pa je v Ljubljani sodeloval na 1. hrvaško-slovenskem katoliškem shodu. Očitno pa je prav zaradi svojega delovanja oziroma podpore južnoslovanskemu povezovanju v očeh poveljstva jugozahodne fronte predstavljal politično »nevarno« osebo.⁴⁷ Mahničovo južnoslovansko držo je študija argumentirala tudi na podlagi njegovega poglobljenega zanimanja za staroslovansko liturgijo. Nadalje je bilo škofu očitano, da je na svojem domu po izpustu iz zaporu sprejemal posameznike, ki so bili ob izbruhu vojne zaprti zaradi svoje vprašljive politične držbe, Mahnič pa jih je označeval kot žrtve nemštva in imperializma. Posebno negativno je poveljstvo ocenilo tudi Mahničovo držo po atentatu v Sarajevu. Tedaj se namreč škof ni vrnil na Krk in tudi ni organiziral slavnostnega rekviema, ampak je za vodnje spominske maše zadolžil duhovnika dr. Antuna Orlića (župnik in dekan na Krku).⁴⁸ Ob tem pa je bilo v študiji zapisano, da je Mahnič povsem drugače ravnal v času smrti papeža Pija X., avgusta 1914. Takrat se je škof nemudoma vrnil na Krk, kjer je v slavnostno okrašeni cerkvi vodil žalno mašo za umrlega papeža. Mahničovo ravnanje po atentatu v Sarajevu je poveljstvo tako očitno jemalo kot dodatni dokaz, da je bil škof pripadnik južnoslovanskega gibanja, ki je v atentatu na prestolonaslednika Franca Ferdinanda videlo upor proti habsburški nadvladi. Ob Mahniču je študija poveljstva jugozahodne fronte kritično ovrednotila delovanje nekaterih drugih duhovnikov, kot npr. Antuna Orlića, čeprav je slednji na Krku vodil spominsko mašo po atentatu v Sarajevu.⁴⁹

Ob poveljstvu jugozahodne fronte so tudi drugi vojaški in politični organi natančno proučili škofovo delovanje na Krku. Tako je npr. poveljstvo 5. armade pod vodstvom Svetozarja Borojevića leta 1915 in 1916 zahtevalo konfinacijo več duhovnikov s Krka. Slednjim je poveljstvo 5. armade očitalo, da so nasprotovali zbiranju sredstev za Rdeči križ, medtem ko so v času balkanskih vojn pospešeno zbirali denar za delovanje srbskega Rdečega križa. Mahnič je svoje duhovnike nato v več pismih zagovarjal, nacionalno zavest hrvaškega prebivalstva njegove škofije pa označil kot izraz odpora pro-

⁴⁶ Prim. Antun TOLJANIĆ, *Antun Mahnič, biskup krčki. O 50. godišnjici smrti*, Rijeka, Župni ured u Malom Lošinjju, 1970.

⁴⁷ M. MEGLIĆ, »Čuvar s Jadrana«: *Škof Anton Mahnič med prvo svetovno vojno*, 15-16.

⁴⁸ Prim. Petar STRČIĆ, *Otok Krk 1918. Grada o narodnim vijećima SHS i talijanskoj okupaciji 1918. godine*, Rijeka, Historijski arhivi Rijeka i Pazin, 1968.

⁴⁹ KA, NL, Krauss, Beilage 1, K. Nr. 11.862, *Staatsfeindliche Bewegungen in Fiume und Kroatien sowie auf den Inseln im Quarnero*, 22-23.

ti italijanski propagandi, ki se je na kvarnerskih otokih širila od druge polovice 19. stoletja. V pismu ministrskemu predsedniku Hussareku je Mahnič aprila 1917 celo zapisal, da je bilo zanj najpomembnejše načelo enakopravnosti narodov, ki pa je bilo na Primorskem že dolgo neupoštevano. Prav zaradi tega je zastopal mnenje, da je bila naloga duhovščine, da pomaga ljudstvu in se v njegovem imenu bori zoper neupoštevanje narodnostnih pravic. Ob tem je Mahnič, za razliko od obtožb s strani poveljstva jugozahodne fronte, narodno enakopravnost iskal oziroma zagovarjal znotraj okvirov habsburške monarhije.⁵⁰

Zaključek

Kljub temu da je poveljstvo jugozahodne fronte o verodostojnosti nekaterih podatkov, na katerih je temeljila vsebina študije *Staatsfeindliche Bewegungen in Fiume und Kroatien sowie auf den Inseln im Quarnero*, podvomilo, je zastopalo jasno stališče, da sta se na območju Istre izoblikovali dve iredentistični gibanji, italijansko in »srbo-hrvaško«, ki sta ogrozili stabilnost te regije in posledično tudi države.⁵¹ Analizirana študija tako predstavlja tipični primer delovanja avstrijskega vojnega absolutizma, ki je pospešeno pozornost namenjal nadzoru nad vsemi nevarnimi skupinami doma, v primeru analize delovanja Jugoslovanskega odbora, pa tudi v tujini. Na podlagi tega predstavitev študije poveljstva jugozahodne fronte potrди na začetku postavljeno tezo, da je Avstro-Ogrska v času prve svetovne vojne doživela politično transformacijo, v sklopu katere je država pričela izvajati pospešen nadzor nad vsem, kar bi lahko ogrozilo njen obstoj. Pri tem so se osredotočili tako na vidne predstavnike političnih strank in cerkvenih dostojanstvenikov kot tudi na lokalne politike, izobražence, gospodarstvenike itd. Študija poveljstva jugozahodne fronte predstavlja tudi enega izmed mozaikov političnega nadzora države, ki je v strahu pred vojaškim porazom in iz njega izvirajočim notranjim razkrojem želela za vsako ceno ohraniti politično stabilnost. Toda na koncu, v času postopnega vojaškega poraza, so mnogi izmed tistih, ki jih je država ocenjevala kot »nezanesljive« in »nevarne«, postali glavna gonilna sila političnih sprememb, ki so pripeljale do razpada habsburške monarhije.

⁵⁰ M. MEGLIČ, »Čuvar s Jadrana«: Škof Anton Mahnič med prvo svetovno vojno, 58-59.

⁵¹ KA, NL, Krauss, Beilage 1, K. Nr. 11.862, *Staatsfeindliche Bewegungen in Fiume und Kroatien sowie auf den Inseln im Quarnero*, 24

Gregor Antoličič

The Austro-Hungarian Command of the Southwestern Front and Questions concerning the Political Mood in Croatia during the First World War

The outbreak of the First World War Apart presented Austria-Hungary not only with military questions but also with major political issues. The very existence of the state now crucially rested on the attitude of civilian population, with any possible unrest in the rear threatening the stability of the entire country. In this regard, the onset of the war ushered in the period of the so-called "war absolutism", with which the state boosted its surveillance of what it considered "dangerous" individuals and groups. The state surveillance apparatus incorporated numerous state and provincial bodies, including military structures. This article aims to analyze a special study that the Austro-Hungarian Command of the Southwestern Front issued in 1916, with a particular focus on analyzing the political attitude among the Italian and Croatian population of Istria, and the activities of the Southern Slav Committee. The said command also prepared similar studies evaluating the disposition of the Slovenian and Italian inhabitants of Southern Tyrol. The study of the developments in Istria is titled *Staatsfeindliche Bewegungen in Fiume und Kroatien sowie auf den Inseln im Quarnero* (Anti-State Movements in Rijeka, Croatia, and the Kvarner Islands). In the first part, the Austro-Hungarian Command of the Southwestern Front analyzed local irredentism and provided a detailed description of organizations and individuals at the heart of the movement. Surveillance of irredentist cells grew in its importance especially after the Kingdom of Italy declared war on Austria-Hungary in May 1915. The empire and its army began to perceive irredentism as a serious threat, deeming that organized resistance, diversion operations, and political disobedience in the rear might aggravate the military situation on the front.

The second part of the study, more interesting from the Croatian point of view, centers on activities of the Southern Slav Committee and the Southern Slav movement on Krk Island. Regarding the latter, it is especially noteworthy that the Austro-Hungarian Command of the Southwestern Front declared Anton Mahnič, Bishop of Krk, as its central figure. Although most views presented are based on the analysis of various newspaper articles and individual reports, the booklet offers an interesting insight into the dimensions of state surveillance both at home and abroad. More specifically, an association of the Southern Slav emigration, the Southern Slav Committee was regarded by the Austro-Hungarian Command of the Southwestern Front and the state leadership as a dangerous organization embodying, through its desire to unify the Austro-Hungarian Southern Slavs with the Kingdom of Serbia, a destabilizing force undermining the Habsburg unity. Accordingly, the study focused more closely on the prominent members of the Southern Slav Committee, such as its president Ante Trumbić, as well as Franjo Supilo, and Bogumil Vošnjak. Although the study clearly established that many data contained therein were of questionable credibility, its authors nevertheless maintained that this did not diminish its significance or the significance of the views regarding all

“dangerous” individuals and associations within and beyond the state borders.

The study presented in the article offers an extremely interesting insight into the dimensions of the Austro-Hungarian state and military surveillance during the First World War. Such examples not only further substantiate the existing knowledge about “war absolutism” but above all testify to the diligence with which the state addressed the threat of war by exerting surveillance of all “dangerous” structures. In the event of an unrest, the state and the army could use detailed inventories, many also listing names, to persecute and imprison individuals and associations. Moreover, in light of the events that unfolded towards the end of the First World War, both in relation to the Southern Slav integrations and Italian territorial aspirations in Istria and the Bay of Kvarner, it is safe to conclude that the study conducted by the Austro-Hungarian Command of the Southwestern Front accurately evaluated individual “dangerous” cells, which in late October and early November 1918 played a notable role in the destruction of the Habsburg state and the creation of new political entities.

Key words: Keywords: First World War, Command of the Southwestern Front, political control, irredentism, Southern Slav agitation, Southern Slav Committee

Ponovo o Svibanjskoj deklaraciji: između lojalnosti i prevrata¹

Stjepan MATKOVIĆ

Hrvatski institut za povijest, Zagreb

Prethodno priopćenje
(primljeno: 15. lipnja 2021.)
UDK 94(436-89)"1917"
323.1(436-89)"1917"
930(497.5)"19"

Autor se u ovome članku bavi rezultatima dosadašnjih istraživanja o Svibanjskoj deklaraciji (30. 5. 1917.), pritom uzimajući u obzir radove objavljujane od 1990-ih nadalje. Usto, širu pozornost daje iskazima sudionika ratnih događanja koji su manje poznati u dosadašnjoj historiografiji a bacaju više svjetla na proturječna mjesta. Na temelju propitivanja navedenih izvora iznosi ocjenu o Svibanjskoj deklaraciji u kontekstu utjecaja Prvoga svjetskog rata, ranijih stajališta pojedinih stranaka i naknadnih tumačenja.

Ključne riječi: Svibanjska deklaracija, Prvi svjetski rat, jugoslavenstvo, hrvatsko državno pravo, hrvatsko-slovenski odnosi, Starčevićeva stranka prava, Hrvatsko-srpska koalicija

Uvod

Nedavno obilježavanje stogodišnjice početka a zatim i završetka Prvoga svjetskog rata pružilo je priliku povjesničarima da iznova razmotre neke od tema koje su u ranijim razdobljima već obrađivane u historiografiji, ali je jasno da postoji još dovoljno prostora za njihovu reinterpretaciju s otkrivanjem nepoznatih podataka. Promjene društvene klime i pojave novih istraživačkih pristupa u proteklim desetljećima također su utjecale na promjenu starih i iznošenje svježih pogleda. Među predmetima proučavanja osobito su važni oni koji su vezani uz klasična pitanja s područja političke povijesti, napose sagledani u kontekstu poznavanja tradicionalnih slojeva u političkim kretanjima, izbijanja rata, oscilacija na bojištima, promjenama u sastavima ratnih strana, procesa raspada Austro-Ugarske Monarhije i stvaranja prve jugoslavenske države. Međutim, čini se da su se u godinama obljetnica povjesničari nastojali više posvetiti manje istraženim ili neistraženim temama, ne ulazeći

¹ Ovaj je članak nastao u sklopu projekta IP-2019-04-5148 koji financira Hrvatska zaklada za znanost, te projekta Odabrane teme iz političke povijesti (1890.—1929.): stranke, osobe, događaji, koji podupire Hrvatski institut za povijest.

pritom previše u kritičku raščlambu poznatih predmeta.² Osobito je vidljiv trend fokusiranja na lokalne teme koje su u prvi plan stavile proučavanje tzv. mikrorazine, na istraživanje slabije poznatih dijelova vojne povijesti i raznih tema s područja kulturne povijesti. Na taj su način ključne teme s političkoga područja uglavnom ostale zabilježene u preglednim i sintetičkim radovima, ostavljajući tako povjesničarima dosta prostora da se iznova s njima suočavaju.³

S gledišta proučavanja političke povijesti Prvoga svjetskog rata dosad su u znatnoj mjeri bila provedena istraživanja o parlamentarnom djelovanju Sabora Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (dalje: Hrvatskoga sabora) u Zagrebu i Carevinskoga vijeća u Beču, pojedinih stranaka i istaknutih pojedinaca te Jugoslavenskoga odbora u emigraciji. Oni su shvaćeni kao simboli političkih moći u domovini i inozemstvu tijekom ratnoga vremena koji su ključni za razumijevanje političkih strujanja. O njima je hrvatska historiografija u širem vremenskom intervalu podrobno pisala do 1990-ih (Ferdo Čulinović, Vaso Bogdanov, Bogdan Krizman, Bernard Stulli, Konstantin Bastaić, Dragovan Šepić, Ivan Beuc, Franjo Tuđman, Hrvoje Matković i dr.). Vrijedne priloge ostavili su i publicisti, uglavnom protagonisti i svjedoci vremena (Milan Marjanović, Ljubo Leontić, Josip Horvat i dr.). U djelima o razdoblju obnovljenog parlamentarizma pod vladavinom Karla I.(IV.) zamjetna je bila pozornost posvećena i utjecaju Svibanjske deklaracije Jugoslavenskoga kluba koju su navedeni autori obradili u posebnim poglavljima svojih analiza Prvoga svjetskog rata, nastojeći je sagledati u širem sklopu južnoslavenske politike u Austro-Ugarskoj i uvrstiti je među temeljne dokumente koji su popločili put prema stvaranju jugoslavenske države.⁴ Upada u oči da je fokusiraniji bio pristup slovenskih povjesničara, koji su se cijelo vrijeme sustavni-je i kontinuirano bavili Svibanjskom deklaracijom iz razloga koji pokazuju da je ta izjava imala osjetniji utjecaj na Slovence nego na Hrvate (Lojze Ude, Jan-ko Pleterski, Janko Prunk, Peter Vodopivec, Walter Lukan, Feliks Bister, Andrej Rahten, Vlasta Stavbar i dr.).⁵ Razlika je bila očita u činjenici da su slo-

² Za pregled suvremene historiografije u Hrvatskoj vidi: Vijoleta HERMAN KAURIĆ, «Bibliografija izdanja o Prvom svjetskom ratu 1999—2019.», *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 52 (2020) 2, 347–392.

³ Vidjeti tekst: Zlatko MATIJEVIĆ «Godina 1918.» u katalogu izložbe *1918. Prijelomna godina u Hrvatskoj* koji je izdao Hrvatski povijesni muzej, Zagreb 2018.

⁴ Svibanjska deklaracija se još u njeno doba nazivala: bečka deklaracija, bečka rezolucija, bečka proklamacija majska deklaracija, izjava od 30. svibnja, državnopravna izjava, jugoslavenska i južnoslavenska deklaracija.

⁵ Vrijedne analize Svibanjske deklaracije iznijela su i dva srbijanska povjesničara; Dragoslav JANKOVIĆ, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917*, Beograd, Savreme-

venska etnička područja bila okupljena u austrijskoj polovici Monarhije a hrvatska su se rascjepkano nalazila u objema polovicama Monarhije, u većoj zastupljenosti slovenskih predstavnika u donošenju izjave u bečkom Parlamentu, čelnoj ulozi Antona Korošeca, koji se prometnuo u prvo ime tzv. južnoslavenske politike u austrijskom dijelu Monarhije te masovnosti deklaracijskoga pokreta u slovenskim zemljama. Zadnje istraživanje koja je provela Vlasta Stavbar pokazuje da je više od 327.000 potpisnika poduprlo Deklaraciju, dok su potpisivanja na hrvatskoj strani bila znatno skromnija pojava.⁶ Otuda je evidentno da je u javnoj memoriji riječ o izjavi i posljedičnom gibanju koji su imali znatno veću težinu za slovensku stranu za vrijeme rata i kasnije. Može se zaključiti, kako je to utvrdio sudionik događaja Vladimir Ravnihar, da je Deklaracija bila dobar taktički potez koji je podržao najveći dio slovenskih političkih predstavnika.⁷ S druge strane, na hrvatskoj je sceni došlo do podijeljenih reakcija: od sudjelovanja političara iz Dalmacije i Istre koji su sudjelovali u stvaranju Svibanjske deklaracije i javne potpore kod dijela stranaka u banskoj Hrvatskoj do onih koji su je ignorirali ili je otvoreno napadali.

Novе recepcije i stara značenja

Pogledajmo prvo kako neka od relevantnijih djela novijega datuma pišu o Svibanjskoj deklaraciji. *Hrvatska enciklopedija* definira ju na sljedeći način:

»Svibanjska deklaracija, programska izjava zastupnika iz Slovenije, Istre i Dalmacije okupljenih u Jugoslavenskom klubu, koju je 30. V. 1917. u Carvinskom vijeću pročitao predsjednik kluba A. Korošec. U deklaraciji se zahtijevalo ujedinjenje svih zemalja Monarhije u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi u jedno, samostalno državno tijelo unutar Austro-Ugarske Monarhije i pod vladavinom habsburške dinastije. Deklaracija je potaknula političku djelatnost i daljnje rasprave o ujedinjenju, pa je u sljedećih godinu i pol većina potpisnika evoluirala u stajalištu te se zauzimala za zajednicu južnoslavenskih zemalja Austro-Ugarske s kraljevinom Srbijom.«⁸

na administracija, 1967. i Momčilo ZEČEVIĆ, *Slovenska ljudska stranka i jugoslovensko ujedinjenje 1917—1921*, Beograd, Institut za savremenu istoriju, 1973., a u literaturi je dosta citirano i djelo češke povjesničarke Milade PAULOVE, *Jugoslavenski odbor*, Zagreb, Prosvjetna nakladna zaklada, 1925.

⁶ Vidi: Vlasta STAVBAR, *Majniška deklaracija in deklaracijsko gibanje. Slovenska politika v habsburški monarhiji od volilne reforme do nove države (1906—1918)*, Maribor, Založba Pivec, 2017.

⁷ Vladimir RAVNIHAR, 3. majnika 1917., *Slovenski narod*, br. 121, 53 (1920), 3. 5., 1.

⁸ »Svibanjska deklaracija«, *Hrvatska enciklopedija*, sv. 10, Sl—To, Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2008., 381.

Definicija je korektna u opisu izvornoga teksta Svibanjske deklaracije, ali iz nepoznatih razloga sadržajno reducirana tako da ne spominje jedan od njenih ključnih pojmova — hrvatsko državno pravo. Pojam je bitan jer je određivao tradicionalni odnos znatnoga dijela hrvatskih političkih stranaka prema glavnim političkim pitanjima u Austro-Ugarskoj. Upravo će ispuštanje hrvatskoga državnog prava iz sadržaja niza nadolazećih izjava i prijenos borbe u smjeru stvaranja zamišljene jugoslavenske zajednice bez oslanjanja na dotadašnje temeljne zakone svjedočiti o zaokretima u postupanju nekih od ključnih čimbenika hrvatske politike.

U reprezentativnim katalozima izložbi koji sadrže studije sa stručnim pretenzijama nalazimo i neka dodatna tumačenja. Tako se tvrdi da je bitnu »inicijativu« u donošenju Svibanjske deklaracije odigrala Starčevićeva stranka prava (SSP) »rativši se izvornom načelu pravaštva o rješenju hrvatskog pitanja izvan okvira Habsburške Monarhije«. S obzirom na to da SSP, piše dalje, nije dobio potporu Hrvatsko-srpske koalicije (HSK) za prijedlog svoje saborske adrese, prethodno dogovorene s »dalmatinskim, istarskim i slovenskim zastupnicima« iz Carevinskoga vijeća, u kojoj se tražilo da se »Hrvatska, slovenske zemlje i Bosna i Hercegovina na osnovi prirodnog i hrvatskoga povijesnog prava ujedine u samostalnu državu pod žezlom Habsburgovaca«, dolazi do nove akcije:

»Stoga su takvu izjavu 30. svibnja u bečkom Carevinskom vijeću iznijeli dalmatinski, istarski i slovenski zastupnici. Ta je deklaracija, poznata pod nazivom Svibanjska deklaracija, imala elemente austroslavističke koncepcije preuređenja Monarhije i u njoj se navodi (...) Takav je zahtjev u suštini ponavljao predratne zahtjeve pristaša trijalističkog preuređenja Monarhije.«⁹

Nesporno je stajalište o sve istaknutijem značenju SSP-a u hrvatskoj politici tijekom Prvoga svjetskog rata. Doista je riječ o stranci koja se počela nametati u Hrvatskom saboru i na druge načine kao predvodnica promjena koje je obilježavao duh priklanjanja pobjedničkoj Antanti. Evolutivna uloga SSP-a više je puta naglašena u historiografiji s time da je manje zapaženo i protumačeno da je promjena ubrzana nakon smrti predsjednika stranke Mile Starčevića u ožujku 1917. i dolaska novoga vodstva koje se pokazalo spremnijim za razvijanje suradnje sa širim spektrom stranaka i političara. Formalno je na čelu SSP-a bio Matko Laginja, koji se tijekom rata preselio iz Istre u Zagreb, ali je glavne konce vukao Ante Pavelić zubar. Ostalo je otvoreno pitanje je li baš ta stranka bila vodeći čimbenik s obzirom na oporbe-

⁹ Jelena BOROŠAK MARIJANOVIĆ, »Prvi svjetski rat u zbirkama Hrvatskog povijesnog muzeja«, u: *Katalog Dadoh zlato za željezo*, Jelena Borošak Marijanović, ur., Hrvatski povijesni muzej, Zagreb, 2011., 22.

ni status u Hrvatskom saboru, koliko je njen program u praktičnom smislu bio vezan uz tzv. izvorno pravaštvo i je li Svibanjska deklaracija zrcalila zahtjeve za uvođenjem trijalizma u Monarhiji koji su bili poznati iz vremena prije izbijanja Prvoga svjetskog rata.¹⁰ Drugim riječima, možemo li u porijeklu i korijenima Deklaracije tražiti autentičan izraz pravaške ideologije i kontinuitet političke misli tvoraca pravaštva? Je li jedna od integracijskih koncepcija poput trijalizma, koja se osobito aktualizirala još uoči aneksije Bosne i Hercegovine i vezivala uz dolazak prijestolonasljednika Franje Ferdinanda na vladarsku stolicu, bila bitan element Svibanjske deklaracije? Iz ponašanja vodstva SSP-a može se ustanoviti da je njihov cilj bio pripremiti se za trenutak sloma Austro-Ugarske i pokušati djelovati u sprječavanju ostvarivanja prijetnje teritorijalne dezintegracije. Na tom je putu splasnuo entuzijazam prema starim pravaškim tradicijama i započelo je taktiziranje u kojemu je solidan broj prvaka te stranke prihvatio jugoslavensku ideologiju i ostao joj dugo lojalan kako će to pokazati tijekom događaja u međuraću. Istini za volju bilo je i onih koji će upravo zbog razočaranja jugoslavenskim državotvorstvom naknadno krenuti putem hrvatskoga nacionalizma u raznim oblicima.

Trijalizam u kontekstu Svibanjske deklaracije spominju i neki drugi autori. Primjerice, Ludwig Steindorff u svojem pregledu hrvatske povijesti piše da su južnoslavenski zastupnici zahtijevali »die Umgestaltung der Monarchie auf der Grundlage des Trialismus«. ¹¹ Međutim, trijalistička je nakana upitna iz određenih razloga. Prvo, trijalizam se ne spominje u tekstu deklaracije Jugoslavenskoga kluba. Ispušta se katkada iz vida činjenicu da je bečka izjava objavljena u Carevinskom vijeću istoga dana kada i tzv. Češka deklaracija koju je iznio František Staněk, pozivajući pritom na ujedinjenje Čeha i Slovačka.¹² Iz zapisa mnogih sudionika događaja jasno je da su članovi dvaju parlamentarnih klubova tada stupili u čvršću međusobnu vezu i nastojali razviti zajedničke akcije u skladu sa zadanim okolnostima. Zbog toga je jasno da nisu imali za plan provedbu trijalizma, nego im je pred očima bila suradnja određenih zemalja prema etničkim i povijesnim kriterijima koja bi dovela do

¹⁰ O pitanju izvornih načela odgovor je dala meritorna poznavateljica te problematike Mirjana Gross koja je utvrdila da »nicanje struja koje su iz Stranke prava vodile neposredno u jugoslavensku ideologiju nije bilo u duhu starčevićanaca«. Mirjana GROSS; »Nacionalno-integracijske ideologije u Hrvata od kraja ilirizma do stvaranja Jugoslavije«, u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća)*, M. Gross, ur., Zagreb, SNL, 1981., 305.

¹¹ Ludwig STEINDORFF, *Kroatien. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Regensburg, Verlag Friedrich Pustet, 2001., 153.

¹² Istodobno su objavljene parlamentarne izjave Poljaka i Ukrajinaca, ali nisu dosad ustanovljene dublje veze pripadnika Jugoslavenskoga kluba sa zastupnicima iz redova tih dvaju naroda.

šire preobrazbe Austro-Ugarske. U tom smislu trijalizam nije mogao obuhvatiti interese svih naroda koji su tražili promjene.

U novijim sintezama kao što su *Povijest Hrvata i Temelji moderne Hrvatske. Hrvatske zemlje u »dugom« 19. stoljeću* Svibanjska je deklaracija ovlašteno spomenuta i lapidarno protumačena u kontekstu dramatičnosti zbivanja tijekom Prvoga svjetskog rata.¹³ Ivo Perić je jezgrovito sagledavao kao zapažen akt nastao u tokovima parlamentarnim zbivanja. Dinko Šokčević s pravom uočava kako je donošenje Svibanjske deklaracije u prvi mah gotovo jedno-dušno pozdravljeno, ali je ubrzo dio sudionika političkoga života u njoj prepoznao podlogu za akciju rušenja Habsburške Monarhije koja sve znatnijem broju političara više nije bila prihvatljiva zbog predviđanja nepovoljnih posljedica s ratnim ishodom i preuređenjem jugoistočne Europe.

Spomenimo još jedan brojčani problem koji se povlači do danas. Ni u suvremenoj historiografiji nije bila posve raščišćena situacija oko potpisnika Svibanjske deklaracije. Glavni izvornik donosi 32 imena koja su potpisala tekst pročitana na sjednici Carevinskoga vijeća.¹⁴ Uglavnom je kod hrvatskih povjesničara izvor za određivanje broja potpisnika bio Ferdo Šišić koji je neposredno poslije rata objavio zbirku dokumenata o stvaranju jugoslavenske države, karakterističnu po tome što je slijedom selektivnoga izbora tekstova vezanih uz niz događaja trebao dokazati opravdanost državne promjene na kraju rata i ustoj legitimirati vladavinu dinastije Karađorđević nad područjima koja su dotad bila u Austro-Ugarskoj. Prema njemu je Deklaraciju izvorno potpisao 31 zastupnik, a naknadno još četvorica.¹⁵ U odnosu na glavni izvornik nije imao upisano ime Dušana Baljka. Među naknadne potpisnike naveo je još četvoricu zastupnika Carevinskoga vijeća: trojicu slovenskih zastupnika (Povše, Grafenauer i Gregorin) i Hrvata iz Istre Mandića. Međutim, jedini hrvatski zastupnik u Carevinskom vijeću s tim prezimenom, izabran na posljednjim izborima 1911. uoči rata, bio je Matko Mandić, ali on je umro 13. svibnja 1915. u Trstu. Štoviše, Franc Povše je umro 6. siječnja 1916. u Ljubljani, dok je Gustav Gregorin otišao u emigraciju, gdje se priključio Jugoslavenskom odboru. Šišić je bilježio slovenska prezimena na hrvatski način tako da su sva završavala na -ić, umjesto na -ič (Brenčić, Gregorčić, Jankovič, Šusteršič, Benkovič, Jaklič). Pritom je prezime Brenčić pogrešno napisao kao

¹³ Ivo PERIĆ u: *Povijest Hrvata. Od kraja 15. stoljeća do kraja Prvoga svjetskog rata*, Mirko Valentić i Lovorka Čoralić, ur., Zagreb, Školska knjiga, 2005., 612 i Dinko ŠOKČEVIĆ, »Hrvatska u toku mađarsko-hrvatsko-austrijskih odnosa od 1790. do 1918.», u: *Temelji moderne Hrvatske. Hrvatske zemlje u »dugom« 19. stoljeću*, Vlasta Švooger i Jasna Turkalj, ur., Zagreb, Matica hrvatska, 2016., 613.

¹⁴ *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates im Jahre 1917*, 22. sjednica, 34.

Brečić. U Hrvatskom je saboru popis potpisnika pročitao 20. srpnja 1917. Živko Petričić, zastupnik iz redova SSP-a. Prema njemu je deklaraciju potpisalo također 33 zastupnika. Za razliku od Šišića kod njega se pak pojavljuju imena Baljka i Bože Vukotića.¹⁶ Tijekom saborskih rasprava izjavio je zastupnik HSK-a Dušan Popović: »Ni jedan ni drugi od Srba članova jugoslavenskog kluba nije bio u Beču za konstituiranja kluba. Jugoslavenska deklaracija prihvaćena je od Slovenaca i Hrvata prije nego što je dr. Baljak još i stigao u Beč, a dr. Vukotić bio je u vojsci interniran, pa su ga tek oni morali spašavati. Hrvati i Slovenci sami su sebe nazvali jugoslavenskim klubom.«¹⁷ Kasnije je Evgen Jarc, jedan od potpisnika Deklaracije, pojasnio da su odmah potpis stavili svi koji su potkraj svibnja 1917. bili u Beču, a među njima je bio i Baljak, dok Vukotić još nije bio otpušten iz vojske i stoga nije mogao biti u prijestolnici Monarhije prigodom zasjedanja Carevinskoga vijeća.¹⁸ Sve u svemu, među potpisnicima je bilo jedanaest zastupnika Hrvata iz Istre i Dalmacije (Matko Laginja, Vjekoslav Spinčić, Ivo Prodan, Melko Čingrija, Ante Sesardić, Ante Dulibić, Juraj Biankini, Vicko Ivčević, Ante Tresić Pavičić¹⁹, Josip Virgil Perić i Josip Smodlaka), dvadeset Slovenaca iz raznih slovenskih zemalja i dva Srbina iz Dalmacije.

Suvremena historiografija

Nekoliko je hrvatskih povjesničara napisalo od 1990-ih članke koji su bacili više svjetla na Svibanjsku deklaraciju i njen odjek među pojedinim hrvatskim političarima. Branka Boban je u članku »Odnos hrvatske političke elite prema Svibanjskoj deklaraciji Jugoslavenskog kluba od 30. svibnja 1917. godine« nastojala ukazati kako su se prema toj programskoj izjavi odredile »pojedine političke stranke i skupine u Hrvatskoj«.²⁰ U biti, članak je obuhvatio

¹⁵ Ferdo Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1914—1919*, Zagreb, Matica hrvatska, 1920., 94. Poredak zapisanih prezimena kod Šišića nije identičan onome koji se javlja u stenografskim bilješkama Carevinskoga vijeća.

¹⁶ *Stenografski zapisnici sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, petogodište 1913—1918, knj. V (dalje: SZ, V), Zagreb, 1917., 230.

¹⁷ SZ, V, 670.

¹⁸ Evgen JARC, »Iz zgodovine Majske deklaracije«, *Čas* 21 (1926—27) 5, 251. *Grazer Tagblatt* (br. 129 od 12. 5. 1917, 7) objavio je 10. svibnja 1917. da su češki i jugoslavenski klubovi zatražili otpuštanje iz vojske zastupnika Klofača i Vukotića kako bi mogli doći na sjednicu zastupničke kuće.

¹⁹ Kolebljivi Tresić Pavičić je nakon pada Clamove vlade istupio iz Jugoslavenskoga kluba da bi se u siječnju 1918. ponovo vratio u njegove redove. Vidi: Peter VODOPIVEC, »Parlamentarna dejavnost Jugoslovanskoga kluba od septembra 1917 do marca 1918 in nastanek januarskega memoranduma«, *Zgodovinski časopis*, 27 (1973) 1-2, 56.

²⁰ Članak je objavljen u: *Dijalog povjesničara — istoričara* 4, Hans-Georg Fleck i Igor Graovac, prir., Zagreb, Friedrich Naumann Stiftung, 2001., 309-325. Boban je kasnije

već poznate spoznaje o držanju HSK-a i SSP-a, a ponajviše su razloženi stavovi Stjepana Radića koji se nalazio u fokusu autoričnih dugogodišnjih istraživanja. Glavno je obilježje članka ocjena da je Radić vrlo brzo prihvatio Svibanjsku deklaraciju. U tom je smislu bitan pokazatelj da je prvak Hrvatske pučke seljačke stranke (HPSS) na sjednici 18. srpnja 1917. podnio jednu od interpelacija banu. U njoj je postavio tri pitanja, od kojih je jedno glasilo: »priznaje li g. ban, da je tu historijsku i međunarodnu važnost hrvatstva u monarkiji najbolje shvatio jugoslavenski klub, te je u svojoj izjavi od 30. lipnja [svibnja, op. S. M.] najpotpunije i najsretnije formulirao sveopći zahtjev hrvatskoga naroda, da se Slovenci Hrvati i Srbi monarkije temeljem hrvatskoga državnoga prava i na osnovu opće priznatoga prava o samoodredjenju svih naroda u granicama ove monarkije ujedine u jednu jedinstvenu hrvatsku državu sa svojom narodnom vladom i sa svojom demokratskom upravom?»²¹ B. Boban je, očitujući u toj interpelaciji nepobitnu potporu izjavi zastupnika Jugoslavenskoga kluba u Carevinskom vijeću, posegnula za kritikom Franje Tuđmana koji je pak napisao da se Radićev HPSS nije izjasnio za Svibanjsku deklaraciju i da je Radić u interpelaciji od 18. srpnja 1917., između ostaloga, tražio »da se izvrši sjedinjenje sviju južnih Slavena u Monarhiji u 'jednu samostalnu državnu tvorbu Kraljevinu Hrvatsku'«. ²² Pritom autorica opaža čitanjem saborskih materijala i stranačkih novina da je Tuđman prešutio dio interpelacije u kojem Radić podupire Svibanjsku deklaraciju i tvrdi da se njegova stranka nije o njoj izjasnila. Upada u oči da je Radiću trebalo više od mjesec dana da reagira na Svibanjsku deklaraciju i njenu prvu afirmaciju u Saboru koju je iznio SSP. Drugim riječima, on je tijekom lipnja iznio niz drugih interpelacija prije nego što je postavio pitanje o izjavi Jugoslavenskoga kluba. Njegov je istup išao u prilog Svibanjske deklaracije, ali nema potvrde da ju je HPSS službeno prihvatio na nekoj od svojih sjednica glavnoga odbora. Iz okolnosti saborskih rasprava vidi se da je Radić nastupao u parlamentarnom bloku zajedno s frankovcima i da mu je Deklaracija

objavila opsežnu knjigu *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata* (Zagreb, Alinea, 2006.) u kojoj se nalazi poglavlje »Radić o Svibanjskoj deklaraciji« (str. 244-250).

²¹ Bogdan KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu: hrvatsko-srpski politički odnosi*, Zagreb, Globus, 1989., 115. U izvorniku interpelacije uočava se da je Radić još 14. srpnja potpisao njen tekst koji je naslovljen »Interpelacija nar. zastup. Stjepana Radića o saslušanju predstavnika svih hrvatskih stranaka po Njegovu Veličanstvu o ujedinenju sviju južnih Slavena u monarkiji kao velikom koraku k trajnomu svjetskomu miru«. Vidi izvornik u: HDA-HR-65, kut. 186, dok. br. 1748.

²² Franjo TUDMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji: 1918.—1941.*, knj. 1, Zagreb, Hrvatska sveučilišna zaklada, 1993., 165 i 206.

bila prihvatljiva, pod uvjetom da se njeni tvorci drže hrvatskoga državnog prava.

Kako na Radića gledaju drugi povjesničari? Mark Biondich, također vrstan poznavatelj Radićeva opusa, iznio je pak sljedeće mišljenje: »What was unclear to Radić was whether the politicians of the Yugoslav Club wanted this autonomous South Slavic unit to be called Croatia, on the basis of Croat state right, or 'Yugoslavism' on the basis of narodno jedinstvo. That is why, in spite of his initial favourable reaction, Radić did not wholeheartedly support the manifesto.«²³ Drugim riječima, Biondichevo mišljenje ide »srednjim putem« jer potvrđuje Radićevo načelno slaganje sa Svibanjskom deklaracijom koje je zapravo uvjetovano i tumačeno kroz prizmu djelovanja njegove stranke. Naime, Radić u svom saborskom izlaganju utvrđuje da su Svibanjsku deklaraciju osmislila »slovenska braća« i da ju on prihvaća jer joj je »državni temelj hrvatski«. Odmah zatim tumači kakva rješenja mogu biti u slučaju opstanka Habsburške Monarhije ili njenoga raspada. U drugome slučaju, koji se odnosi na predviđanja vezana uz ishod rata, Radić spominje »ričet, koji bi se zvao Jugoslavija«, smatrajući da bi to bila »besmislica i nepravda sa hrvatskoga gledišta, to bi bila nemogućnost, bilo bi izdajstvo«. Usto dodaje: »Članovi sabora, koji su u izjavi svojoj priznali srpski narod na hrvatskom državnom teritoriju, a od toga bi bila konzekvenca, da bi od toga bila jedna bezimena država, etnografska i geografska, pokvarili su time izjavu jugoslavenskoga kluba.« Govor vezan uz taj dio interpelacije dovršava tvrdnjom da za njega nema »druge tvorbe, nego kraljevina Hrvatska.« Stenografske bilješke za tu sjednicu bilježe da su Radićevu završnicu govora odobrili članovi Stranke prava (frankovci). Ako uzmemo u obzir da frankovci i vrhbosanski nadbiskup Stadler, kasniji ljuti protivnici Svibanjske deklaracije, u prvi čas nisu negativno reagirali na njenu objavu, onda je jasno da je riječ o kompleksnoj situaciji u kojoj su ratne okolnosti uvjetovale ponašanje pojedinih aktera.

Drugi povjesničari su također obratili pozornost na Radićev govor u Saboru. Bogdan Krizman ga obilno prepričava, ne upuštajući se u davanje ocjena.²⁴ S jednom Krizmanovom intervencijom jasno se potvrđuje jedinstveno Radićevo stajalište koje odražava njegovo zauzimanje za »samostalnu hrvatsko-slovensku državu«.²⁵ Nadalje, Hrvoje Matković je ukazao na Radićev

²³ Mark BIONDICH, *Stjepan Radić, the Croat Peasant Party, and the Politics of Mass Mobilization, 1904–1928*, Toronto—Buffalo—London, University of Toronto Press, 2000., 125.

²⁴ Bogdan KRIZMAN, »Stjepan Radić i Hrvatska pučka seljačka stranka u prvom svjetskom ratu«, *Časopis za suvremenu povijest* 2 (1970) 2, 136 i ISTI, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, Zagreb, Globus, 1989., 116-117.

²⁵ B. KRIZMAN, »Stjepan Radić«, 136.

članak iz stranačkog lista *Dom* iz polovice siječnja 1918. iz kojega se stječu dodatne obavijesti. Radić je u sagledavanju Svibanjske i Krfske deklaracije zaključio da je prva kraća i »najmanje jasna«. ²⁶ Nejasnoća mu je posebno došla do izražaja u nazivu imaginarne države: hoće li ona na temelju hrvatskoga državnog prava biti Kraljevina Hrvatska ili će se primjenom narodnoga jedinstva prozvati skupnim imenom Jugoslavije, odnosno troimenim nazivom prema imenima konstituirajućih naroda. Radić je zaključio da je program njegove stranke »širi i potpuniji« i od Svibanjske i od Krfske deklaracije. Na taj se način pokazalo da su svi navedeni povjesničari ukazali na zapaženu Radićevu ulogu u Saboru, ali su isticali razne nijanse njegova fleksibilna djelovanja koje su ukazivale na osebjnost političkog istupa i poseban način prilagođavanja realnim okolnostima. Ostaje nepobitna činjenica da je Radić unatoč višeslojnim tumačenjima postupno izranjao iz redova marginalnih političara prema prvom imenu hrvatske politike.

Najviše je napora i originalnosti u sagledavanju Svibanjske deklaracije s aspekta propitivanja dviju bitnih komponenti tadašnje političke scene iznio Zlatko Matijević. U više je članaka minuciozno pokazao kako su pripadnici dviju bitnih struja javnoga života — Hrvatskoga katoličkog seniorata kao središta odlučivanja smjera Hrvatskoga katoličkog pokreta (HKP) i Stranke prava (frankovci) — gledali na bečku izjavu. ²⁷ Pritom je do izražaja došlo rasvjetljavanje povjesničarima dotad nepoznatih pojedinosti vezanih uz djelovanje solidnoga broja katoličkih svećenika među Hrvatima koji su se priklonili jugoslavenskom pokretu. U tom je sklopu osobita pozornost usmjerena na razne oblike uključivanja i održavanja veza sa slovenskim predstavnicima raznih političkih uvjerenja. Kroz sagledavanje više sastanaka hrvatskih i slovenskih seniora na kojima je potvrđena strategija njihova koncentracijskoga djelovanja potvrđene su zajedničke akcije nakon donošenja Svibanjske deklaracije. Matijević je u tom smislu proniknuo u oblik »onodobnih ekumenskih nastojanja oko jedinstva kršćanskih crkva na Istoku i na Zapadu«. ²⁸ Osim toga, u više članaka koji su se bavili vrhbosanskim nadbiskupom Josi-

²⁶ Hrvoje MATKOVIĆ, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, Zagreb, Naklada Pavičić, 1999., 55.

²⁷ Z. MATIJEVIĆ, »Od 'Svibanjske deklaracije' do 'Izjave' nadbiskupa Stadlera — dva viđenja rješenja 'južnoslavenskog pitanja' (1917.)«, *Zbornik radova Josip Stadler — život i djelo*, Sarajevo, Vrhbosanska katolička teologija, 1999., 273-283, »Neki aspekti hrvatsko-slovenskih političnih veza od »svibanjske deklaracije« do prvoprosinacškog akta (1917—1918)«, *Annales. Series historia et sociologia* 12 (2002) 1, 21-28 i »Reakcije frankovačkih pravaša na Svibanjsku deklaraciju i njezine promicatelje (1917.—1918.)«, u njegovoj knjizi: *Između sna i jave: Rasprave o hrvatskoj političkoj povijesti 20. stoljeća*, Zagreb, Golden marketing-Tehnička knjiga, 2016., 79-106.

²⁸ Z. MATIJEVIĆ, Neki aspekti hrvatsko-slovenskih političkih veza, 26.

pom Stadlerom i utjecajnim političarem Ivom Pilarom ukazao je na njihove interpretacije Svibanjske deklaracije.²⁹ One su ukazale na odnos prema poziciji bečkih zastupnika iz perspektive onih koji su kritički predviđali posljedice južnoslavenske integracije mimo legitimnoga sustava i u suradnji s Kraljevinom Srbijom. Matijević se osvrnuo i na Stjepana Radića, nazvavši njegov istup izrazom »osebujnoga stajališta prema Svibanjskoj deklaraciji« zbog toga što je ovaj tvrdio da je ona sa svojim sadržajem nazočna i u programu Hrvatske pučke seljačke stranke.³⁰ Nije propustio upozoriti da je Radić slijedom svoga savezništva u Hrvatskom saboru potkraj 1917. godine podržao s još dvojicom svojih stranačkih kolega tzv. Stadlerovu izjavu čime je na sebi svojstven način doveo u pitanje raniju potporu Svibanjskoj deklaraciji.³¹

Na Matijevićeve rezultate u znatnoj se mjeri oslonio Jure Krišto.³² Potaknut najviše zanimanjem za Hrvatski katolički seniorat i uopće snalaženjem višega svećenstva u viorima ratne politike Krišto je slijedio Matijevića u ocjeni da je Svibanjska deklaracija bila »pitijska«. Ustanovio je brzu potporu Seniorata Jugoslavenskom klubu, ali i nepobitnu činjenicu da katoličko svećenstvo nije u cjelini bilo jedinstveno. Osobitu je pozornost usmjerio na polemiku između krčkoga biskupa Antuna Mahnića i frankovačkog zastupnika u Saboru popa Stipe Vučetića koji su mu poslužili kao simboli dviju političkih struja u sukobu klera oko tumačenja Svibanjske deklaracije. Pritom je odbacio ocjene »jugoslavenske historiografije o Deklaraciji kao 'klerikalnome dokumentu'«. Za razliku od Matijevića, koji je zaključio da je »za sudbinu Deklaracije bilo odlučujuće to što ju je prihvatio Hrvatski katolički seniorat, kao

²⁹ Z. MATIJEVIĆ, »Izjava' nadbiskupa Stadlera iz studenog 1917. godine«, *Časopis za suvremenu povijest* 31 (1999) 1, 51-71 i »Državno-pravne koncepcije dr. Ive Pilara i vrhbosanskoga nadbiskupa dr. Josipa Stadlera. Od Promemorije do izjave klerikalne grupe bosansko-hercegovačkih katolika (kolovoz—prosinac 1917. godine)«, *Godišnjak Pilar. Prinosi za proučavanje života i djela dra. Ive Pilara* 1 (2001) 1, 117-131 i »Državno-pravni položaj Bosne i Hercegovine u političkim koncepcijama dr. Ive Pilara (1917.—1918.)«, *Prilozi* 31 (2002) 1, 137-154.

³⁰ Z. MATIJEVIĆ, »Odjeci Svibanjske deklaracije Jugoslavenskog kluba u Hrvatskoj, te Bosni i Hercegovini (1917.—1918. godine)«, *Spomenica Ljube Bobana 1933.—1994.*, Mira Kolar-Dimitrijević, ur., Zagreb, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta 1996., 245-255, ovdje 246.

³¹ Z. MATIJEVIĆ, *Lučonoše ili herostrati? Prilog poznavanju crkveno-nacionalne povijesti Hrvata početkom XX. stoljeća*, Zagreb, Erasmus naklada, 2006., 63.

³² Jure KRIŠTO, »Slušanje dobrog ili zlog anđela: Svibanjska deklaracija 1917. i propast srednjoeuropske Monarhije«, *Godina 1918. Prethodnice, zbivanja, posljedice*, Z. Matijević, ur., Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2010., 73-87. Članak je prvi put objavljen na engleskom jeziku, »Heeding a Good or an Evil Angel: The May Declaration of 1917 and the Collapse of the Middle-European Monarchy«, *Review of Croatian History* 4 (2008) 1, 39-50.

svoj politički program«, Krišto je ponudio nešto drugačije tumačenje tvrdeći da se »veći dio sljedbenika« HKP-a »dao nagovoriti« na prihvaćanje jugosla-venstva, ne ulazeći pritom u analizu postupka »furtimaškoga« nagovaranja i preuzimanja obveze borbe za jugoslavensku državu koje je još uvijek teško dokučiti.³³

Zoran Grijak obradio je Svibanjsku deklaraciju u kontekstu njenoga utjecaja na politička kretanja u Bosni i Hercegovini.³⁴ Analizirajući korespondenciju zemaljskog poglavara Stjepana Sarkotića i zajedničkoga ministra financija Istvana Buriána iz 1917., koja se čuva u Arhivu Bosne i Hercegovine, ustanovio je kako su se visoki politički čimbenici protivili primjeni zahtjeva iz Svibanjske deklaracije. Osobito je upozorio na njihovo komentiranje dolaska Antona Korošeca u Sarajevo (31. kolovoza 1917.) iz kojega je bilo razvidno da su Sarkotić i Burián prepoznali tip južnoslavenske agitacije koji je zaprijetio tadašnjem poretku Austro-Ugarske. U tim je okolnostima osobito važno Sarkotićevo ponašanje. On je nastojao uzeti u obzir nezadovoljstvo hrvatske sastavnice postojećom situacijom. Slijedom toga je predložio rješenje u sklopu djelomične reforme nagodbe kojom bi se istodobno postiglo zadovoljavanje dijela zahtjeva zagovornika hrvatske državopravne koncepcije i poboljšanje hrvatsko-ugarskih odnosa. Pritom je oštro kritizirao pokret koji se oblikovao nakon objave Svibanjske deklaracije, smatrajući da su Slovenci kao njegovi predvodnici nedovoljno poznavali »Hrvate, Bosance i Srbe« zbog čega nisu mogli pravilno odgovoriti na izazove južnoslavenskoga pitanja.³⁵ S druge je strane Sarkotićeva lojalnost dinastiji i vladajućim strukturama Monarhije značila rezerviranost prema idejama koje je tada promovirao vrhbosanski nadbiskup Stadler. Prije toga je Grijak u svojoj monografiji o Stadleru podrobno pojasnio situaciju sa sarajevskim nadbiskupom i tzv. protudeklaracijskom izjavom. Osobito je vrijedan prilog u njegovu istraživanju izvješće policijske uprave u Sarajevu od 11. srpnja 1917. iz kojega se vidi na koji su način vodeći politički krugovi u Bosni i Hercegovini promatrali južnoslavensko pitanje.³⁶ Pritom je apostrofirana podjela na skupinu koju su predvodili Da-

³³ Vidi: J. KRIŠTO, *Slušanje dobrog ili zlog anđela*, 82.

³⁴ Zoran GRIJAK, »Svibanjska deklaracija Južnoslavenskog kluba u bečkom Carevin-skom vijeću (1917.) u svjetlu korespondencije Stjepana Sarkotića i Istvana Buriána«, *Prekretnice u suživotu Hrvata i Mađara. Ustanove, društvo, gospodarstvo i kultura*, Pál Fodor i Dinko Šokčević, ur., Budimpešta, MTA BTK Töténnettudományi Intézet i Hrvat-ski institut za povijest, 2015., 104-111.

³⁵ Dinko ČUTURA, *Stjepan Sarkotić posljednji zemaljski poglavar Bosne i Hercegovine*, Zagreb, AGM, 2019., 240-244.

³⁶ Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Zagreb, Hr-vatski institut za povijest, 2001., 540.

nilo Dimović i Jozo Sunarić s jedne, odnosno Stadlerov »politički krug« s druge strane. Prvi su obilježeni kao zastupnici južnoslavenske opcije u kojoj se prelazi preko načela hrvatskoga državnog prava, a drugi je zrcalio pravaški program iz 1894. godine koji je vidljiv i po poznatoj klauzuli o Slovencima po kojoj bi oni neovisno odlučili žele li se priključiti hrvatskoj državi ili ne. U istome je izvješću očitovano i nedorečeno držanje političkih predstavnika bosanskohercegovačkih muslimana jer su s jedne strane oni bili »zadovoljni« Svibanjskom deklaracijom, a s druge su je ipak odbacili zalažući se za autonomiju Bosne i Hercegovine unutar Monarhije.

Voluminozna studija Tomislava Jonjića o Ivi Pilaru nezaobilazna je u svjetlu novijih promatranja suodnosa političkih zbivanja u Bosni i Hercegovini s onima u banskoj Hrvatskoj i ostalim dijelovima Austro-Ugarske. U toj je političkoj biografiji ukazano da je Svibanjska deklaracija bila ključan poticatelj Pilarova sve izraženijeg angažmana u visokoj politici.³⁷ Za Pilara nije bilo dileme na koju se stranu odrediti. U svome je dnevniku zapisao: »Bečka rezolucija jugosl. Kluba od 30. maja 1917., koja je bila povodom moje audiencije na 16. VIII. 917 potakla me je da sastavimo na 14. rujna protuizjavu.«³⁸ Iz tog je dokumenta Jonjić zaključio da je Pilar bio stvarni autor tzv. Stadlerove izjave, da je u svojoj političkoj misiji bio u prigodi izvijestiti o svojim promišljanjima habsburškoga vladara i da je pokušavao surađivati s dijelom istaknutijih političara iz Austrije nudeći vlastita rješenja. U svakom slučaju, Pilarova kritika Svibanjske deklaracije izazivala je gnjev u znatnom dijelu slovenske javnosti, koja ga je prozvala »tajnom silom« koja je glavni pokretač akcije protiv južnoslavenskog okupljanja.³⁹ Radilo se o tome da je Pilar, kao i neki drugi protagonisti hrvatske politike, prognozirao da vrh austrijske politike neće prihvatiti hrvatsko-slovensko zbližavanje, a isto će stajalište zauzimati i mađarski državnici. Stoga je iz realpolitičkih pobuda tražio da se vodi borba isključivo za hrvatske interese. Premda je prognoza o austrijskom zanemarivanju slovenskih zahtjeva bila točna, ona je u konačnici Prvoga svjetskog rata bila promašena jer nije uzela u obzir skorašnji slom i nestanak Austro-Ugarske. Novo političko preslagivanje išlo je u prilog zagovornicima Svibanjske deklaracije.

³⁷ Tomislav JONJIĆ, *Ivo Pilar. Pisac, političar, ideolog (1898.—1918.)*, Zagreb, AGM, 2020., 34.

³⁸ Nacionalna i sveučilišna knjižnica, R 7983, Ostavština Ive Pilara, *Dnevnik 1914—1918*, ručno pribilježena paginacija 25. Vidi i: Exposé glede pitanja izlaska Hrvata iz Kraljevine S.H.S., Zlatko Matijević Tomislav Jonjić i Zlatko Hasanbegović, prir., *Pilar: časopis za društvene i humanističke studije* 5 (2010) 9(1) 103.

³⁹ »Iza kulis spletkarij proti Jugoslovanom«, *Straža*, Maribor, br. 96, 3. 12. 1917., 2.

Radovi Jonjića, Matijevića i Grijaka vrlo su vrijedan prinos potpunijem razumijevanju političke situacije jer su utvrdili kakva je bila reakcija Ive Pilara na pojavu Svibanjske deklaracije i kako se on prometnuo u jednog od njezinih angažiranijih protivnika. Pokazali su da je bila riječ o zasebnoj političkoj koncepciji koju se ne može simplificirano poistovjetiti s nekim drugim akterima javne scene poput frankovačkih pravaša čije se djelovanje ipak ograničavalo na područje banske Hrvatske. U tom je smislu Pilarovo djelovanje sagledivo kao odraz nastojanja da se hrvatsko pitanje isključivo rješava u sklopu Austro-Ugarske, bez obzira na njene unutarnje i vanjske slabosti.

Više svjetla na držanje dalmatinskih pravaša vezano uz Svibanjsku deklaraciju bacio je u svojim istraživanjima Marjan Diklić.⁴⁰ Pretežito je na temelju analize zadarskog lista *Hrvatska kruna* pokazao da su tamošnji pravaši pod vodstvom don Ive Prodana prepustili zastupnicima iz Hrvatsko-slovenskoga kluba u Carevinskom vijeću da zastupaju njihove interese. Utvrdio je da je na sjednici uprave dalmatinske Stranke prava, održanoj 18. kolovoza 1917. u Zadru, odobren rad zastupnika u Carevinskom vijeću i preporučeno da se Deklaracija zagovara na javnim skupovima po Dalmaciji. Istodobno je Prodan kritizirao aktivnosti Jugoslavenskog odbora i Krfsku deklaraciju iz čega se uočavala rezerviranost prema ideji udruživanja sa Srbijom.⁴¹

Sjećanja dijela protagonista

Poratne reminiscencije na politička kretanja tijekom Prvoga svjetskog rata pokazale su da ni u glavama nekih od vodećih političara koji su se zalagali za stvaranje jugoslavenske države nije bilo suglasnosti u interpretaciji ratnih događaja. Nakon približavanja desete godišnjice Svibanjske deklaracije pružila se prilika da se iznova preispita njeno značenje i da se uopće odredi kako su tekli događaji u drugoj polovici Prvoga svjetskog rata koji su vodili prema stvaranju Prve Jugoslavije. Dakako, polemike su odražavale i aktualnu situaciju u Kraljevini SHS, obilježenu dinamičnim borbama za stjecanje ili održavanje političke moći. Neki od aktera, koji su se čvrsto odredili za jugoslavensku državu, uspijevali su kraće ili duže biti miljenici kraljeva dvora.

Nakon što su utihnuli »ratni bubnjevi i trube« među prvima su značajnu polemiku povelili Svetozar Pribičević i Ante Pavelić, predratni prvaci Srpske samostalne stranke odnosno Starčevićeve stranke prava, potpredsjednici Narodnoga vijeća SHS. Povod za tu debatu bio je Pribičevićev javni govor u Bi-

⁴⁰ Marjan DIKLIĆ, *Pravaštvo u Dalmaciji do kraja Prvoga svjetskog rata*, Zadar, Matica hrvatska i Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 1998.

⁴¹ Isto, 445.

jeljini, održan početkom studenoga 1926., iz kojeg je proizlazilo da je on bio glavni izvođač raskida veza Narodnoga vijeća SHS s Austro-Ugarskom. Pribičević je na tome zboru izjavio: »Kad se 29 oktobra 1918. g. sastao hrvatski sabor ja sam bio taj koji sam u hrvatskom saboru podneo predlog da se sve jugoslovenske zemlje ujedine u jednu državu i da se prekinu sve veze sa Bečom i Peštom. Naposljetku ja sam bio taj koji sam doveo Narodno Veće u Beograd i dana 1 decembra 1918. g. proveo narodno ujedinjenje sa ostalim državicima našeg naroda.«⁴² Pavelić se suprotstavio ocjeni o Pribičeвиćevoj ključnoj ulozi, utvrdivši u izjavi koju je objavila beogradska *Politika* da su pokretači promjena mnogo ranije stupili u akciju: »Da je hrvatski narod želio i čeznuo za ujedinjenjem naroda na čitavom etnografskom području, i da se u drugoj polovini rata bio u tom pravcu potpuno orijentisan, dokazuje politika koju su vodili njegovi istinski predstavnici kako u Hrvatskom Saboru tako u carevinskom vijeću, politika na koju g. Pribičević ne samo da nije imao uticaja, nego koja je često puta bila u protivnosti s politikom Hrvatsko-Srpske Koalicije, a osobito s njenim oportunističkim krilom koje je vodio g. Pribičević.«⁴³ Pavelić je želio upoznati širu javnost s činjenicom da je Pribičević kao čelnik Hrvatsko-srpske koalicije vodio politiku bezuvjetnog oslanjanja na nagodbenu politiku i vjernog služenja ugarskom ministru predsjedniku Istvanu Tiszi o kojemu je ovisio sastav zemaljske vlade u banskoj Hrvatskoj. U formalnom je smislu Pavelić imao pravo. Hrvatsko-srpska koalicija nije bila sklona iskakanju iz uobičajene političke prakse. O njenome držanju dovoljno govori činjenica da je tek 5. listopada 1918. pristupila Narodnom vijeću SHS, kad je sudbina Austro-Ugarske postala svima jasna. Za razliku od koalicije, Pavelićev SSP pokrenuo je življe političke aktivnosti radi promjena u zemlji i zbog toga se upustio u agitaciju koja je izazivala reagiranje zemaljskih vlasti cenzurom i zabranom okupljanja. Pribičević je odgovorio već sutradan u istim novinama. U prvome je dijelu primijenio taktiku omalovažavanja suparnika. Za Pavelića je napisao da »nije nikakva politički važna i utjecajna ličnost, da bi trebao odgovarati na njegove izjave.«⁴⁴ Usporedio je povijesno značenje HSK-a i SSP-a, navodeći da ne smije pasti sjena na »sjajnu prošlost« koalicije čiji kapital nije htio odbaciti ni u okviru Kraljevine SHS. Za koaliciju, kojoj je pripadao, napisao je da je imala »evropski glas« i da je bila »opšte poznata« u Srbiji, dok je Pavelićeva stranka nepoznanica, k tomu »mu-

⁴² »G. Pribičević u Bosni«, *Politika*, Beograd, br. 6661, god. 23, 9. 11. 1926., 4.

⁴³ »G. dr. A. Pavelić odgovara g. Sv. Pribičeviću«, *Politika*, br. 6681, 29. 11. 1926., god. 23, 3.

⁴⁴ »S. Pribičević, Istorijska istina o Narodnom Veću i hrvatsko-srpskoj koaliciji«, br. 6682, *Politika*, 30. 11. 1926., 4.

zealna, legitimistička, austrijsko-okviraška«. Čitatelje *Politike* upozorio je na Pavelićevu evoluciju od nekadašnjeg ljutoga pravaša prema zagovorniku jugoslavenskog ujedinjenja, držeći ga time dvoličnim političarem kojemu se ne treba vjerovati. Dodao je i podatak da je još na početku 1917. bio interniran u Budimpešti, dok je Pavelić slobodno šetao Zagrebom. U tom je kontekstu Pribićević zabilježio svoje stajalište o ključnim političkim kretanjima toga vremena: »Ja sam uvek bio protiv t. zv. bečke deklaracije, kojom se traži ujedinjenje našeg naroda u okviru Austro-Ugarske, ali sam smatrao kao napredak već to, što je g. Pavelić potpisivanjem te deklaracije bar priznao Srbe.« Drugim riječima, Svibanjska deklaracija mu je bila odbojna zbog spominjanja habsburškoga okvira, ali dijelom i prihvatljiva zbog toga što je dio pravaša prihvatio srpski čimbenik kao sastavni dio budućih državnopravnih rješenja.

Ne želeći ni u čemu priznati Pribićevićeve argumente u tumačenju nedavne povijesti Pavelić je žurno napisao novi članak za *Politiku*. Nakon što je u uvodnom dijelu odbio prozivanje na račun svoje ranije političke prošlosti i obrazložio svoje viđenje ideologije Ante Starčevića, okrenuo se Svibanjskoj deklaraciji. Prvo je naglasio da je SSP svojim potezima išao na ruku emigrantskoj politici Jugoslavenskoga odbora i stvarao jugoslavensko raspoloženje među hrvatskim vojnicima iz austrougarske vojske koji su bili zarobljeni u Rusiji. Po njemu je bilo bitno shvatiti da je u proljeće 1917. vladala »depresija i apatija« koju se moglo razbiti samo akcijom za priklanjanje naroda ideji šireg ujedinjenja.⁴⁵ Stoga je SSP na vrijeme prepoznao povijesni trenutak promjena i prvi u Saboru otvoreno stao uz Svibanjsku deklaraciju. Prema Paveliću je bilo ključno pozvati se na moderno narodno načelo i historijsko državno pravo na temelju kojim bi se sjedinili svi Hrvati, Slovenci i Srbi u monarhiji. Istodobno je upućen poziv i Srbima, »državljanima kraljevine Hrvatske«, da se slijedom Svibanjske deklaracije priključe »sjedinenju svega slavenskoga juga monarhije Habsburga u posebno državno tijelo«. Rezultat je bilo razbijanje mrtvila i poticanje sve masovnijeg uključivanja stanovništva Kraljevine Hrvatske i Slavonije u politička kretanja. Suprotno tomu, Pavelić je optužio upravo Pribićevića da je nastojao suzbiti »skupštinski pokret«, čime je poticao depresiju u stanovništvu. Razlog je vidio u Pribićevićevoj taktici očuvanja Sabora, odnosno izbjegavanju njegova raspuštanja jer bi se na taj način HSK-u osigurala prednost u odlučujućim trenucima na kraju rata. U preostalom dijelu članka Pavelić se bavio pitanjem autorstva adrese Narodnoga vijeća SHS i verbalnom potporom koju je njegova stranka dobila od regenta Aleksandara Karađorđevića. Pavelić je smatrao da je prvak hrvatskih

⁴⁵ A. PAVELIĆ, »Istorijska istina o Narodnom Veću i radu g. Pribićevića u njemu«, br. 6688, *Politika*, 6. 12. 1926., 4.

Srba svojim potezima nepovoljno utjecao na povijesna kretanja. Tu je osobito ciljao na vrijeme prekida veza s Austro-Ugarskom i uspostavi državne tvorine s Kraljevinom Srbijom i Crnom Gorom, prozivajući Pribičevića da je otad »propagirao nasilje nad Hrvatima« i »pogazio sva ona načela, zaključke i ideje s kojima smo pošli u Beograd«. Kao nesmotrenost mu je pripisao pogrešan odnos prema Stjepanu Radiću kojega nije znao privući na suradnju, nego ga je pretvorio u motor zamašnjak »potkapanja države i razdora u narodu«. Polemika tu još nije stala. Pribičević je imao potrebu za nastavkom debate. Podsjetio je Pavelića da je je *magna charta* pravaštva bio program iz 1894. kojim se tražilo ujedinjenje svih hrvatskih zemalja pod žezlom Habsburga i u sklopu Monarhije.⁴⁶ Iz toga je Pribičević smatrao naravnim da su Pavelićevi pravaši bili oduševljeni za Svibanjsku deklaraciju jer je »u njoj bio austro-ugarski okvir, koji odgovara starom strankinom programu«. Dokaz za neispravnost Pavelićeva odnosa prema jugoslavenstvu vidio je u tome što je nekadašnji pravaš kasnije pristao uz Ženevsku deklaraciju, težeći postignuću nagodbe između »prečanske Jugoslavije i Srbije« što je očito po Pribičeviću bilo neprihvatljivo iz perspektive srpskih nacionalnih interesa i pozicije ratnoga pobjednika. Pribičević je odbacio Pavelićeve optužbe da je propagirao nasilje nad Hrvatima. Nastojao je dokazati da su svi njegovi potezi bili dio smišljenoga plana koji je provodila Hrvatsko-srpska koalicija. Tako je i disidentstvo brata Valerijana Pribičevića i Srđana Budisavljevića protumačio kao davanje slobodne ruke dvojici zapravo i dalje lojalnih suradnika koalicije koji su na taj način mogli istupiti ondje gdje to njihovo staro okruženje nije moglo učiniti iz oportunih razloga. Možemo zaključiti da je polemika reflektirala ne samo borbu za tumačenje prošlosti, nego i nastojanja da se ojačaju pozicije na šarolikoj sceni jugoslavenske politike. Vremena su se mijenjala tako da su obojica zamijenila mjesta u hijerarhiji sustava. Pribičeviću je polako istjecao rok nezaobilaznoga člana beogradskih vlada. Padom u nemilost u kraljevim očima započet će postupno revidirati svoje dotadašnje stavove. S druge strane, Pavelić je doživio vrhunac afirmacije za vrijeme diktature, kad će biti postavljen za predsjednika Senata. U duhu tadašnje prevladavajuće matice »dobar se Hrvat pokazao dobrim Jugoslavenom«.

Da polemika Pavelić — Pribičević nije bila prolazna epizoda pobrinuli su se i neki drugi svjedoci vremena koji su iz vlastitoga kuta gledanja iznijeli stavove o spornim pitanjima iz nedavne prošlosti. Tako je početkom 1927. reagirao Šćepan Grđić, još prije rata istaknut političar iz Bosne i Hercegovine

⁴⁶ S. PRIBIČEVIĆ, »Moja uloga u Narodnom Veću (Odgovor g.d-ru A. Paveliću)«, br. 6689, *Politika*, 7. 12. 1926., 3.

ne, koji se zauzeo za »rasvjetljenje povijesnih činjenica.«⁴⁷ Prema Grđiću je Svibanjska deklaracija bila prva ozbiljna akcija u kojoj se istaknulo načelo ujedinjenja. Grđić je obrazložio svoje glediše na sljedeći način: »Istina je, ovdje se nije tražilo (s)jedinjenje svih Srba, Hrvata i Slovenaca, nego samo: 'svih zemalja u monarhiji, u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi', i, sem toga, ujedinjenje je traženo 'pod žezlom Habsburško-lorenske dinastije'. Pa ipak svako je u ono doba osećao, a to su u punoj meri potvrdili i kasniji događaji, da je težište ove deklaracije bilo u 'ujedinjenju' a da su 'monarhija' i 'žezlo' spomenuti za nevolju. Zbog toga nema prava g. Pribičević da se Starčevićeva Stranka pod vodstvom dr. Pavelića oduševila za deklaraciju samo zbog toga, jer je u njoj bio austro-ugarski okvir'. Ali usprkos toga, što se osećalo, da je težište Deklaracije na 'ujedinjenju' ni jedan Srbin nije se izjavio za tu Deklaraciju, i ako se to tražilo i od ljudi od politike, i od pojedinih korporacija, koje se i nisu bavile politikom. Srbima je smetala 'monarhija' i 'žezlo' i nisu mogli preko toga da pređu i da to smatraju kao 'smokvin list' kao što kaže g. Pavelić.«⁴⁸ Grđić je još pridodao izjavu prvaka srpskih narodnih radikala iz Austro-Ugarske Đorđa Krasojevića, koju je vrijedno prenijeti zbog upoznavanja s obazrivim stavom o Svibanjskoj deklaraciji: »Srpska Narodna Radikalna Stranka ne smatra pomenutu deklaraciju kao alfa i omega celoga ovoga pitanja, a to s tim manje, što mnoge pojedinosti nisu dovoljni precizirane.« U nastavku povijesnih reminiscencija Grđić je naglasio da se prvo u vremenima raspletanja krize krajem rata nije htio kao jedan od predstavnika predratne oporbe iz Bosanskohercegovačkoga sabora odazvati pozivu iz Zagreba radi iznošenja stajališta o budućoj politici i formaciji zajedničke države. U tom mu je kontekstu bila neprihvatljiva »akcija Hrvata i Slovenaca bazirana na Majskoj deklaraciji«. Grđića je prije svega zanimalo rješenje koje bi sjedinilo sve Srbe, što je podrazumijevalo spajanje s Kraljevinama Srbijom i Crnom Gorom. U skladu s tim načelom nije bilo prihvatljivo ni habsburško žezlo. Stoga je, Grđić tako navodi, postavljen uvjet za suradnju u napuštanju Svibanjske deklaracije i postavljanju »na drugu bazu za rad«. S obzirom to da se i dalje neprestano izjavljivalo za Svibanjsku deklaraciju Grđić se kao eksponent bosanskohercegovačkih Srba oglušio na poziv za sudjelovanje na za-

⁴⁷ Uoči Prvoga svjetskog rata Grđić je bio zastupnik bijeljinskog izbornog kotara u Bosansko-hercegovačkom saboru. Na početku rata je interniran, od veljače 1918. otpušten je iz vojske, a zatim je u danima raspadanja Austro-Ugarske imenovan delegatom Narodnoga vijeća SHS. Sudjelovao je u prvoprosinačkom proglašenju Kraljevstva SHS u Beogradu. Sažeto o njegovoj karijeri vidi natuknicu »Grđić, Šćepan«, u: *Srpski biografski rečnik*, 1, Novi Sad, Matica srpska, 2004., 799-800.

⁴⁸ Š. GRĐIĆ, »Ko je doveo Srbe i Hrvate u Beograd?«, br. 6758, *Politika*, god. 24, 18. 2. 1927., 1-2.

grebačkom sastanku u ožujku 1918. koji je okončan iznošenjem Ožujске rezolucije. S tim se događajem Grđić zapravo izravno uključio u polemiku Pavelić—Pribičević. Utvrdio je netočnim Pribičevićovo tumačenje da je Ožujška rezolucija reflektirala federalističko rješenje. Za Grđića je ta rezolucija bila »druga baza od Majske deklaracije«, korak dalje koji je proširio akciju i izmijenio izvornu bit. On svjedoči da su tada u austrijskom i mađarskom tisku uslijedili napadi na »Hrvate i Slovence« zbog izdaje monarhije i hrvatskoga državnog prava. To je ustvari bio indikator raspoloženja znatnoga dijela hrvatskih i slovenskih političara koji su se okrenuli jugoslavenskoj politici s osloncem na srpski faktor. Prema Grđiću su pravaši iz redova SSP-a izdržali provjeru iskrenosti. Štoviše, oni su početkom lipnja 1918. usvojili politiku koncentracije »neovisnih i nekompromitovanih narodnih elemenata«. Tu se radilo o rezoluciji u kojoj se tvrdilo da su Slovenci, Hrvati i Srbi tri imena jednog te istog naroda čiji je interes stvaranje jedinstvene države. Grđić je svjedočio zadovoljstvu Srba takvom formulacijom i unatoč tomu što je u rezoluciji stavljeno i hrvatsko državno pravo kojim se po njemu branio »državno-pravni kontinuitet historijsko-političkih teritorija«. S tog je aspekta Grđić dao za pravo Paveliću u njegovoj obrani vrijednosti Ožujске rezolucije i odbacio Pribičevićeve prigovore na raniju Pavelićevu prošlost vezanu uz starčevićanstvo. Prema Grđiću je SSP »išla dalje od Hrvatsko srpske koalicije«, čime je napustila ranija, ekskluzivno hrvatska stajališta i time stekla naziv »pravog predstavnika narodnih želja«. Grđić je u *Politici* objavio još tri članka u nizu u kojima je razmotrio svoju ulogu u danima stvaranja prve jugoslavenske države.⁴⁹ U njima je iznio niz dopunskih svjedočanstava. Ukazao je na suradnju s predstavnicima bosanskohercegovačkih Hrvata (Jozo Sunarić), svojevrsno Pribičevićevo kunktatorstvo u akciji zagovaranja zajedničke države još tijekom sredine listopada 1918. (čekalo se kakav će stav zauzeti američki predsjednik Wilson prema sudbini Habsburške Monarhije), srbofilsko raspoloženje po zagrebačkim gostionicama (pjevanje srpskih prigodnica) i preuzimanju vlasti u Sarajevu (susret sa Sarkotićem). Grđić je kritizirao Pribičevića zbog izjave da je adresa od 1. prosinca bila »smeo prevrat« i da je on kao potpredsjednik Narodnog vijeća SHS »odveo Srbe i Hrvate u Beograd«. Drugim riječima, Grđiću je polazište bilo da bi jugoslavenska država bila »suviše veštački sklopljen organizam i počivala bi na veoma slabim temeljima da je jedan Pribičević mogao dovesti Hrvate i Srbe u Beograd«. U tom je smislu odbacio ocjenu koja bi išla u prilog tezi o jugoslavenskoj državi kao umjet-

⁴⁹ *Politika*, II. dio u br. 6760, 19. 2. 1927., 1-2, III. dio u br. 6761, 20. 2. 1927., 1-2 i IV. dio u br. 6762, 21. 2., 1-2.

noj tvorevini: »Što se tiče Srba i posljednji čobanin u planini, koji svoga veka nije ni u varoš sišao, imao je Srbiju i Beograd u srcu, i u duši, i u svesti, i u mozgu. Nitko nije trebao da ga vodi. Čak i Srbi vladinovi su to osjećali, ali nisu imali vere. Kod Hrvata je bila vera u Beograd nesrazmerno manja, a po nekim krajevima i nikakva. Treba znati i to, da Hrvatima pod Austro-Ugarskom nije bilo onako loše, kao Srbima, pa nisu imali potrebe, da se obraćaju na Beograd u istoj meri kao Srbi.«⁵⁰ Prema Grđiću je došlo do preokreta u hrvatsko-srpskim odnosima i uopće u stavovima prema jugoslavenstvu od vremena Balkanskih ratova. Otad je sazrijevala misao o jednom narodu. Ipak, zaključio je da su »nedostatak vere i podvojenost koje su stvarale tuđe carevine ometale ujedinjenje.«

Pribičević nije ostao dužan Grđiću. Ubrzo mu je odgovorio na stranicama *Politike* iznova odbacujući napad da je bio »posljednji koji se javno izjasnio za državu Srba, Hrvata i Slovenaca«.⁵¹ Prema Pribičeviću je Grđić ustvari priznao da je Svibanjska deklaracija bila za austrougarski okvir, da je SSP kao inicijator Ožujске rezolucije iznova naglasio ideju »državno-pravnog kontinuiteta istorijsko-političkih teritorija« što je u naravi bila ideja »čisto federalistička« i da je zastupnik SSP-a Živko Petričić tražio od njega da primi tu ideju kod stvaranja Narodnoga vijeća SHS, a on ju je kao dosljedni zagovornik »narodnoga jedinstva« odbio. Pribičević je svoj odgovor gradio na ocjeni da Grđić kao stanovnik Bosne i Hercegovine zapravo nije imao »pojma o tadašnjim prilikama u Hrvatskoj«. U tom je smislu navodio primjer većeg broja pobjeda HSK-a u odnosu na SSP na dopunskim izborima za Hrvatski sabor koji su se provodili tijekom rata. U prilog odbijanju optužbe o »gouvernementalnosti« tvrdio je da su i prvaci češkoga političkog pokreta poručivali preko posrednika vodstvu HSK-a da čuva vodeći položaj u Saboru.

Iz redova SSP-a potekla su još neka sjećanja. Među njima su i ona koja je iznio njegov tajnik Kerubin Šegvić. On je još tijekom Prvoga svjetskog rata zabilježio kako se ta stranka razvijala od 1911. godine. Prepričao je situaciju koja je nastala nakon smrti kralja Franje Josipa. U tom trenutku došlo je, govorio je Šegvić, do dolaska Kreka i Korošeca u Zagrebu koji su tražili podršku i suradnju vodećih hrvatskih stranaka. Šegvić je tvrdio da vodstvo HSK-a nije htjelo spomenuti Slovence u svojoj saborskoj adresi. Uslijedio je dogovor slovenskih prvaka sa SSP-om. Šegvić je zabilježio: »Zapušteni od prve svoje braće, sami se pobrinuše pronaći u zajedništvu s nama putove, da svoju dalju sudbinu vežu sa sudbinom Srba i Hrvata. Tada je došlo do poznate

⁵⁰ Ko je doveo Srbe i Hrvate u Beograd? IV, 1.

⁵¹ S. PRIBIČEVIĆ, »Ko je doveo Srbe i Hrvate u Beograd?«, br. 6770, *Politika*, god. 24, 1. 3. 1927., 1-2.

bečke deklaracije. Ta deklaracija zamišljena ovdje u Zagrebu, izradjena u jugoslavenskom klubu, dala je povod izjavi naše stranke od 5. lipnja 1917.⁵² Iz toga je proizlazilo da je SSP preuzeo inicijativu na hrvatskoj sceni. Pokrenuo je svoj dnevnik *Hrvatska Država* i zatim započeo raditi na stvaranju širega kruga političara iz raznih južnoslavenskih krajeva. Okupljanje je obuhvatilo predstavnike Jugoslavenskog kluba — slovenske i hrvatske političare iz austrijskog dijela Monarhije — a uz njih i dio drugih političkih stranaka i skupina iz banske Hrvatske — socijaldemokrate, skupinu oko lista *Novine* i disidente iz redova Hrvatsko-srpske koalicije. Tajnikovo izvješće potvrđuje i ranije spomenute Grđičeve navode da su na suradnju pozvani i političari iz Bosne i Hercegovine. Šegvić je u međuraću još jedanput iznio svoje reminiscencije na 1918. godinu, ali bez izravnog upućivanja na Svibanjsku deklaraciju. Iz tog je zapisa vrijedno izdvojiti da je na početku 1918. postalo jasno da se rat približavao kraju, što je tražilo zauzimanje stava u skladu s novom situacijom.⁵³ Šegvić tvrdi da je SSP pozvao razne hrvatske političare, »braću Slovence iz Ljubljane i Maribora« i oporbene Srbe iz Srijema i Bosne na vijećanje. Rezultati su bili tanki jer je ban Antun Mihalović rastjerao južnoslavensko okupljanje, a, Šegvić je dodao, Svetozar Pribičević je već »sve udesio sa Srbijom«. Na taj je način ograničeno djelovanje SSP-a i sužen prostor za njegovu premoć na hrvatskoj sceni.

U splitskom *Novom dobu* svoja je sjećanja na ratno razdoblje iznio i Vinko Brajević, istaknuti član Hrvatskog katoličkog pokreta (HKP). Uvodni dio članka iskoristio je da podsjeti na svoj politički put koji se kretao od prihvaćanja pravaštva u mladosti do napuštanja te ideološke struje zbog sve snažnije afirmacije frankovštine u njenome sastavu. To je zapravo značilo kritiku traženja rješenja u lojalnom odnosu prema Habsburškoj Monarhiji i otvaranje prema političkoj suradnji sa Srbijom. Afirmaciju je Brajević zatim doživio u redovima HKP-a. Osvrnuo se pritom i na zbivanja na slovenskoj strani kojoj bio blizak. Ukazujući na izbijanje borbe između Janeza Kreka i Ivana Šusteršiča, svrstao se uz prvoga koji je sve intenzivnije zagovarao pravo naroda na samoodređenje i okupljanje južnoslavenskih političara čime se pretvorio u simbol jugoslavenstva. Svibanjsku je deklaraciju definirao kao izraz jugoslavenske ideje, a sebe kao njenog »najoduševljenijeg pobornika«. Za Deklaraciju je još napisao da su je »potpisali naši prvaci, govorilo se o 'habs-

⁵² Kerubin ŠEGVIĆ, »Rad Starčevićeve stranke prava 1911—1918 (Iz govora tajnika prof. Cherubina Šegvića)«, *Hrvatska država — glasilo za narodno ujedinjenje*, 11. lipnja 1918., god. 2, br. 118, 1

⁵³ K. ŠEGVIĆ, »Iz uspomena i doživljaja. Suton pravaštva (1918)«, *Novo doba*, br. 70, god. 23, 24. 4. 1940., 34.

burškoj dinastiji' (realna politika!), al svak je znao za čim se ide i zašto je to«. ⁵⁴ Time je dijelio mišljenje koje je već iznio Grdić u ranijim polemikama u javnosti, želeći pokazati da je lojalnost prema vladarskoj kući Habsburga bila odraz političke svrsishodnosti a ne stvarne lojalnosti. Brajevićeva sjećanja su korisna jer govore i o organizaciji potpisivanja u znak potpore Deklaraciji na području Dalmacije koja pokazuju da su učinci na tom području bili znatno slabiji u odnosu na akciju na slovenskoj strani.

O Svibanjskoj deklaraciji i raspletu nacionalnoga pitanja objavljen je i niz nepotpisanih članaka. Splitski dnevnik *Novo doba* smatrao je 30. svibnja 1917. značajnim danom »kad su svi naši narodni poslanici u bečkom parlamentu potpisali i objavili deklaraciju kojom zahtijevaju 'ujedinjenje svih zemalja monarhije u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi, u jedno samostalno, od svakog gospodstva tuđih naroda slobodno i na demokratskoj podlozi osnovano državno tijelo'«. ⁵⁵ Anonimni pisac teksta je nadalje utvrdio da je Deklaracija »u svom daljnjem tekstu spominjala 'žezlo habsburško-lorenske dinastije' i za to nije naišla na onako otvoreno simpatičan odjek, naročito na našem primorju, kao što bi bila naišla da nije toga bilo«. Razlog za uvrštavanje tadašnjeg predstavnika najviše vlasti u tekst Deklaracije ležao je prema tome izvoru u oportunističkim razlozima. U stvarnosti, Deklaraciju su donijeli legitimni zastupnici u Carevinskom vijeću koje je znatno vodila ideja ujedinjenja Hrvata, Slovenaca i Srba. Zbog toga je neminovno uslijedila »najšira propaganda za rušenje Monarhije«. Zaključno je pisac zapisao: »Na ovaj dan narod se sa poštovanjem sjeća svih svojih prvaka koji su u najkritičnijim ratnim vremenima sa toliko rodoljubnog osjećaja radili za njegovu budućnost.«

Uoči dvadesete godišnjice Svibanjske deklaracije svoje je sjećanje iznio i Anton Korošec. Kao ministar unutarnjih poslova održao je prigodni govor na radiju u kojemu je opisao njenu genezu. Za hrvatsku je stranu bilo bitno istaknuti da je Korošec potvrdio da su u izjavi iznijeta načela narodnoga jedinstva i hrvatskoga državnog prava na kojemu su »inzistirali Hrvati«. ⁵⁶ Korošec je objasnio slušateljima da je habsburški okvir bio samo ukras koji tada nikome nije smetao jer se još nije uočavao slom Austro-Ugarske. Okvirom se otklonio veleizdajnički žig s leđa južnoslavenskih zastupnika i oni su ubrzo mogli krenuti u političku agitaciju kroz koju su na prvo mjesto stavili pravo

⁵⁴ Vinko BRAJEVIĆ, »Jesam li preko rata ispunio patriotsku dužnost?«, *Novo doba*, br. 103, god. 4, 4. 5. 1921., 7.

⁵⁵ *Novo doba*, 30. 5. 1927, god. 10, br. 124, 4. Članak »Majska deklaracija 30. V. 1917. — 30. V. 1927.« pojavio se u rubrici Gradska kronika.

⁵⁶ Pred devetnaest godina. G. dr. Korošec o »majskoj deklaraciji«, *Politika*, 33(1936), br. 10054, 20. 5., 4.

naroda na samoodređenje. Na taj je način vrlo brzo s dnevnoga reda uklonjena oznaka okvira. Ruke više nisu bile vezane uz propadajuću državnu zajednicu. Korošec je nadalje ukazao kako je ljubljanski nadbiskup Anton Jeglič podupro pravac Jugoslavenskoga kluba čime je došlo do ubrzanog širenja pokreta među Slovincima, a za širenje po drugim južnoslavenskim krajevima istaknuo je ulogu krčkoga biskupa Antuna Mahnića, zagrebačkoga nadbiskupa Antuna Bauera i franjevac iz Bosne i Hercegovine.

Nakon Drugoga svjetskog rata pokušali su neki od još uvijek živućih aktera prethodnoga svjetskog rata iznova ocrtati svoju djelatnost i podsjetiti kako se stvarala Prva Jugoslavija. U tom je smislu svoju točku gledišta zabilježio Ante Mandić, odvjetnik iz Opatije koji se priključio u emigraciji Jugoslavenskom odboru i radio za njegove ciljeve u Rusiji i Engleskoj. Baveći se poviješću ujedinjavanja južnoslavenskih naroda osvrnuo se i na Svibanjsku deklaraciju. Osvrt je imao nepovoljnu konotaciju. Ona je za njega imala »porazan efekt« u vremenu postanka jer je izvan Austro-Ugarske, na strani njenih glavnih protivnika, ostavljala dojam ustrajne lojalnosti prema vladajućoj dinastiji i time potkopavala radni program Jugoslavenskog odbora u emigraciji. Mandić piše: »I zaludu je Jugoslavenskom odboru bilo dokazivati, da su samo plašt i krinka pod kojima se skrivaju težnje za ujedinjenjem sa Srbijom.«⁵⁷ Nadalje, utvrdio je da je »danas [je] izvan svake sumnje, da je revolucionarna majska deklaracija pripadala odavno u politički inventar nadvojvode Franje Ferdinanda, koji je još 1909. god. o tome raspravljao s klerikalcem Šušteršičem, a ovaj preuzeo njene principe u svoj program«. Citirajući notorni *Magnum crimen* Viktora Novaka naveo je da je Korošec ozbiljno snovao ujedinjenje pod austrijskom krunom, što je nesumnjivo odgovaralo nactima Vatikana i što je smatrao rješenjem koje je »prihvatljivo čak i za Srbe«.⁵⁸ Ipak, Mandić je na kraju zaključio da je Svibanjska deklaracija stvarala ozračje u korist ideje južnoslavenskog ujedinjenja i kao takva poticala niz javnih izjava i okupljanja koje su popločale put prema prvoj jugoslavenskoj državi.

U intelektualnom smislu moćni i iznimno utjecajni Miroslav Krleža dijelio je slično mišljenje. Po njemu je, kad je raspravljao o leksikografskoj natuknici koja se bavila Jugoslavenskim odborom, trebalo izdvojiti osvrt na domovinsku situaciju da bi se razumio povijesni trenutak: »Konstatujmo fakta! Sve političke proklamacije, sve budžetske rasprave o proračunima u okviru indeminutetskih rasprava u Hrvatskom saboru, pa čak i proklamacija Bečko-

⁵⁷ Ante MANDIĆ, *Fragments za historiju ujedinjenja, povodom četrdesetogodišnjice osnivanja Jugoslavenskog odbora*, Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1956., 58-59.

⁵⁸ Isto, 59.

ga kluba kreće se postojano u lojalnom okviru Monarhije, a žezlo dinastije Habsburg spada među svetinje u koje se ne treba dirati.⁵⁹ Ako se uzmu u obzir i njegove ocjene nekih od čelnih ljudi Jugoslavenškoga kluba, tada postaje jasno zašto postoje ograde prema Svibanjskoj deklaraciji. Krleža za Korošeca, doduše više s aspekta ponašanja prvaka slovenske politike u međuratnom razdoblju, piše da je »fanatični negator« i »kombinator«, ali ne zaboravlja dometnuti da je ranije odigrao »fatalnu ulogu u Narodnom vijeću«. ⁶⁰ S druge strane, kad evaluira natuknicu o Mati Drinkoviću, ističe da je taj šibenski političar »razvio političku aktivnost na bazi bečke deklaracije, a u opoziciji protivu politike Hrvatsko-srpske koalicije na čelu sa Svetozarom Pribičevićem, koji još jula 1918. u okviru proračunske rasprave Hrvatskoga Sabora, glasa i grofu Tisi posljednji ratni budžet, izjavio da hrvatsko-srpska koalicija nije guska i da ne će da ide u maglu...⁶¹ Iz takvog načina gledanja proizlazi da su glavni predstavnici političkog života ustvari bili dvolični. Priklanjali su se jačoj strani da bi na taj način održavali svoju moć. Na taj je način i njihovo priklanjanje jugoslavenstvu bilo znatnim dijelom stvar prilagođavanja procesu raspadanja Austro-Ugarske.

U emigraciji se nakon Drugoga svjetskog rata našao i sin zubara Ante Pavelića kojega je rat zatekao u diplomatskoj službi Kraljevine Jugoslavije. Ante Smith Pavelić nije mogao u knjizi koja se bavila Trumbićem i njegovim udjelom u stvaranju jugoslavenske države nepristrano mimoći ni svoga oca ni Svibanjsku deklaraciju.⁶² Za Smith Pavelića je proljeće 1917. bilo obilježeno konačnom spoznajom glavnih političara u domovini o neizvedivosti trijalističke Monarhije i(li) stjecanja autonomnih prava njenih »sastavnih naroda«. Iz takve je predodžbe zaključio da su realni političari mogli samo pristupiti razbijanju Habsburške Monarhije i stvaranju jugoslavenske države zbog čega im se nije moglo istodobno predbaciti nedostatak hrvatske svijesti. Smith Pavelić tvrdi da je Svibanjska deklaracija neizravno legitimirala Trumbićevo djelovanje u Jugoslavenškom odboru i time pravodobno stala na stranu ratnoga pobjednika.⁶³ Usto je istodobno razotkrivala oportunističko ponašanje

⁵⁹ Miroslav KRLEŽA, *Marginalije. 1000 izabranih komentara o tekstovima za enciklopedije JLZ*, Vlaho Bogišić, prir., Beograd, Službeni glasnik, 2011., 366.

⁶⁰ Isto, 407.

⁶¹ Isto, 224.

⁶² Ante SMITH PAVELIĆ, *Dr. Ante Trumbić. Problem hrvatsko-srpskih odnosa*, München, Knjižnica Hrvatske revije, 1959., 78-79.

⁶³ To se stajalište poklapa sa službenim izvješćima austrougarske vlade koja je pratila južnoslavenšku agitaciju, vidi: Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Politisches Archiv I, kut. 771, br. 12758, Bern, izvješće od 28. 12. 1917. — Südslawische Bewegung. Kod austrijskih državnikâ prevladavalo je mišljenje da se ujedi-

Hrvatsko-srpske koalicije koja je kao saborski najjači konglomerat stranaka bila ancila pašićevske politike. Stoga je trebalo uzeti u obzir da je SSP preuzeo kormilo hrvatske oporbe i u dogovoru s emigracijom zagovarao usvajanje ideje o amalgamaciji hrvatskoga individualiteta s jugoslavenskom ideologijom. O tome zašto u redovima pobornika Svibanjske deklaracije nije bilo predviđanja kriza u bliskoj budućnosti, kako se izbjegavalo čvršće povezivanje vodećih hrvatskih stranaka u prijelomnim trenucima i zbog čega se nije pravodobno tražilo okupljanje svih snaga s područja Države SHS oko politike protiv nametanja ekskluzivizma Srbije u toj se knjizi nije mogao pronaći odgovor.

U tom je pogledu izostala intenzivnija hrvatsko-slovenska suradnja koja je dolazila do izražaja za vrijeme Austro-Ugarske, uključujući i pojedina razdoblja Prvoga svjetskog rata, kad su se stare veze nastojale održavati u otežanim okolnostima. Tu nije bila samo riječ o nastavku zajedničkih aktivnosti u sklopu klubova u bečkom parlamentu, nego i o aktivnostima koje su išle preko dualističkih granica u Monarhiji. Pristaše Svibanjske deklaracije nesporno su zagovarali hrvatsko-slovensku suradnju na načelu narodnoga jedinstva u koji je bio uvršten i srpski čimbenik. U tom se smislu protivnicima Deklaracije na hrvatskoj strani redovito prigovaralo da uz neprihvatanje suradnje sa Srbima u Monarhiji nisu vodili ni dovoljno računa o položaju Slovenaca. Iz geopolitičkoga kuta gledanja to je značilo da je izostala otvorenija potpora slovenskoj strani u njenom nadmetanju s nadmoćnijim austrijskim Nijemcima čiji su predstavnici otvoreno govorili da ne može biti nikakvih promjena koje bi ugrožavale njihovu dominaciju u Cislajtanimi, a ponajmanje da bi se ometali pravci pristupa Jadranskom moru tadašnjem hegemonu. Pozezi pojedinih kritičara Svibanjske deklaracije doista su narušavali dotadašnja iskustva temeljena na pokušajima razvijanja bliske suradnje. Među najpoznatijim je slučajevima članak »Balast« koji je napisao Milan Kovačević, a objavio ga frankovački tisak. S obzirom na reakcije vezane uz taj provokativni tekst frankovci su morali pojasniti svoje stajalište.⁶⁴ Oni su i dalje ustrajavali na suradnji, ali na starim načelima pravaškoga programa iz 1894. godine u kojemu je bilo zapisano da će pravaši »podupirati nastojanje braće Slovenaca, da se i slovenske zemlje ovom [hrvatskom] državnomu tielu prikupe«. Kovačevićev tekst su interpretirali kao odbacivanje jugoslavenstva i ustrajavanje na baštini ideja Ante Starčevića koja se temeljila na načelu hrvatskoga državnog prava. Štoviše, frankovci su izrazili svoju viziju realpolitičkoga pri-

njenje svih Slovenaca, Hrvata i Srba iz Austro-Ugarske može ostvariti jedino izvan Monarhije.

⁶⁴ »Slovinci i Hrvati«, *Hrvatsko pravo*, br. 27, 7. 7. 1917., 1.

stupa konstatacijom da bi u slučaju dogovora Hrvata i Mađara koji bi doveo do ravnopravnije nagodbe dviju državnih jedinica morali staviti u drugi plan problem statusa slovenskih zemalja u austrijskom dijelu Monarhije. U pozadini rasprave bio je odnos prema južnoslavenskom pitanju o kojemu se na veliko raspravljalo. Za frankovce je ono bilo jedino rješivo na načelu hrvatskoga državnog prava.⁶⁵ Drugim riječima, prihvatljivo im je bilo ujedinjenje Hrvata, Srba i Slovenaca u jedno samostalno državno tijelo na temelju hrvatskoga državnog prava koje je imalo svoju povijesnu opravdanost i nije pri tom pristajalo da Srbija postane ekskluzivnim nositeljem ujedinjenja.

Konačno, kao i slučaju već navedenih reminiscencija tako su se s odmakom pojavila neka zasebna viđenja prošlosti i kod frankovaca. Tako je Marko Kiš pisao da je Anton Korošec bio sklon otvoriti vrata Narodnoga vijeća SHS i frankovačkoj Stranci prava, želeći na taj način imati što homogeniji sastav hrvatske politike u južnoslavenskom savezu. Navodno je pozvao Aleksandra Horvata na dogovor koji se trebao postignuti u zagrebačkoj kavani Corso. Međutim, Korošec nije došao na dogovoreni sastanak. Kiš je tvrdio da je za sve kriv bio zubar Pavelić, koji je utjecao na slovenskoga čelnika da se ne pojavi na susretu čime su frankovci ostali isključeni iz zajedničke akcije.⁶⁶ Bit je bila u tome, tvrdio je Kiš, da je zaustavljen ulazak onoga dijela pravaštva u Narodno vijeće SHS koji je bio spreman suprotstaviti se odlasku delegata toga organa u Beograd i uspostavi države kakva je osnovana prvoprosinačkim aktom. Drugim riječima, kod pravaša su prevladavale otprije međusobno oprečne tendencije koje se više nisu dale ukloniti. Mostovi suradnje u nekad jedinstvenom pravaštvu bili su trajno porušeni.

Iz svega navedenoga razabire se da je tijekom Prvoga svjetskog rata presudno utjecao na ponašanje političkih elita. Za hrvatsku je stranu Svibanjska deklaracija bila početak preorijentacije znatnoga dijela političara koji su postupno odbacili dotadašnju politiku zagovaranja rješavanja nacionalnoga pitanja u habsburškom okviru. Iz analize ponašanja u razdobljima prije donošenja bečke Deklaracije teško je utvrditi da je među političarima u domovini bila prihvaćena predodžba o nezaustavljivom padu Austro-Ugarske i potrebi da se prije jasnih znakova o propadanju Habsburške Monarhije pokrenu prevratničke akcije. S druge strane, ustanovljene veze s predstavnicima političke emigracije i očekivanje da vanjski čimbenici odrede buduću kartu Europe uvjetovali su pripremanje za prilagodbu novoj situaciji. Time nacionalno pitanje nije bilo skinuto s dnevnoga reda.

⁶⁵ Fran MILOBAR, »Hrvati i jugoslavenski problem«, *Hrvatsko pravo*, Zagreb, br. 29, 21. 7. 1917., 2.

⁶⁶ Marko KIŠ, »Prilog hrvatskoj političkoj povijesti«, *Hrvatska gruda* 4 (1943) 158, 5.

Stjepan Matković:

**Reconsidering the May Declaration of 1917:
Between Loyalty and Coup**

In this paper author deals with results from previous studies of the May Declaration (May 30, 1917), considering research published in 1990s and onwards. In addition, he pays more attention to statements of the First World War participants who are less known in historiography, thus shedding more light on the points of contradiction. Based on the examined resources, he provides an assessment of the May Declaration in the context of the war's impact, the earlier standpoints of individual parties and subsequent interpretations.

Keywords: *May Declaration, First World War, Yugoslavism, Croatian state law, Croatian-Slovenian relations, Starčević's Party of Right, Croatian-Serbian coalition*

Antun i Stjepan Radić, braća i kulturno-politički suradnici

Mira KOLAR
Zagreb

Pregledni rad
(primljeno: 7. siječnja 2021.)
UDK 32Radić, S.(092)
32Radić, A.(092)

Antun i Stjepan Radić uvelike su utjecali na razvoj hrvatske povijesti jer su probudili narodnu svijest kod seljaka u hrvatskim zemljama i pretvorili ga u politički narod. Pri tome Antun Radić bio je znanstvenik koji je prikupio podatke i udario temelje hrvatske narodnosti i to uzimajući u prvo vrijeme za maticu Rusiju, tada jedinu slavensku državu. Stjepan Radić bio je svestraniji i poznavalac svjetske povijesti. Nadopunio je Antunove spoznaje rezultatima francuske politologije i sociologije djelujući neposredno u narodu. Njihovo zajedničko djelovanje ima više faza: djetinjstvo i srednjoškolsko doba kada je Antun mentor Stjepanu i sazrijevanje kada braća imaju različite interese, te Antun kroči putem produblivanja poznavanja ruske književnosti i hrvatskoga jezika, a Stjepan se angažira na političkoj sceni protiv mađarona. U trećoj fazi Stjepan produljuje svoju politiku liberalnim spoznajama francuske politološke i sociološke škole, te je njegov odnos s bratom izjednačen. U četvrtom razdoblju obojica smatraju da se preko Sabora mogu izboriti za promjene u Hrvatskoj. Stjepan pritom ima više uspjeha. I na kraju, Stjepan ostaje voditi i dalje borbu za prava hrvatskoga naroda s time da u svoje ciljeve do smrti ugrađuje mnoge Antunove ideje. Braća su opet na istoj liniji kao u djetinjstvu.

Ključne riječi: Antun Radić, Stjepan Radić, korespondencija, školovanje, politička suradnja, Dom, Hrvatska misao, Hrvatski sabor.

Uvod

Povijest Hrvatske ne bi bila ista da nije bilo braće Radić. Oni su iz svojega političkog vremena ali i preko literature spoznali svoju zadaću, te su počeli buditi kod hrvatskoga naroda (kojeg 80 posto živi na selu) nacionalnu, narodnosnu odnosno političku svijest o njihovoj važnosti. Osnovali su najjaču stranku u Hrvatskoj, koja je obilježila čitavu prvu polovicu XX. stoljeća. Za vrijeme monarhističke, a i socijalističke Jugoslavije o braći Radić govorilo se međutim malo, a pisalo još manje. Budući da ni historiografija nije njegovala kult braće Radić i da ih je prikazivala u pogrešnom svjetlu, trebalo je i meni kao povjesničarki mnogo godina da shvatim pravu istinu o braći Radić. Danas više nema nikakve dileme tko su bila braća Radić, a i povijest Hrvat-

ske seljačke stranke izvanredno je dobro obrađena i ima još vrlo malo nepoznanica i tajni u pogledu njihova djelovanja. Stoga i ovaj znanstveni prilog treba shvatiti tek kao dopunski prilog brojnim objavljenim radovima i istraživanjima u kojem se pokazuje da Stjepana Radića nije moguće shvatiti bez Antuna Radića.¹

Braća su se izvrsno nadopunjavala i bez Antuna ne bi bilo ni toliko opisanog i istraživog vođe Hrvatske seljačke stranke Stjepana. Antun je postavio temelj za djelatnost Stjepana Radića na obrazovnom, etnološkom i gospodarskom području, a Stjepan je to nadopunio idejama koje je spoznao u izravnom kontaktu s narodom i putem studija na Visokoj školi političkih znanosti (*École libre des sciences politiques* ili skraćeno *Sciences Po*) u Francuskoj te u Češkoj od Tomáša Masaryka. Naime, Stjepan je preko Vinkovčanina dr. Sigismunda Čajkovca, kada je bio ministar prosvjete, utjecao na obrazovanje donoseći brojne odluke u korist Hrvata, a kao predsjednik Oblasnog odbora Zagrebačke oblasne skupštine 1927. odnosno preko Josipa Predavca znatno je utjecao na poboljšanje prilika u poljodjelstvu pa je tim putem nastavio i dr. Oton Frangeš kao ministar poljoprivrede 1931. godine. Mnoge su Stjepanove odluke zasnovane na Antunovim promišljanjima i člancima, a ovaj rad, pisan na temelju pisama braće Radić, nastoji to dokazati i potvrditi. Antun je bio izvrstan poznavalac potreba naroda, a Stjepan je to nadogrudio političkim zapadnoeuropskim spoznajama i socijalno-terenskim aktivizmom. Antun je prvi spoznao potrebu pretvaranja seljačke stranke u pokret. Iako moj glavni istraživački zadatak nikada nisu bila braća Radić, s velikim sam zadovoljstvom pratila istraživanja Bogdana Krizmana, Branke Boban, Ive Perića, Hrvoja Matkovića, Franka Miroševića i drugih koji su obogatili našu povijesnu literaturu kvalitetnim djelima o braći Radić² i uvijek sam bila

¹ Usp. Stjepan RADIĆ, *Politički spisi. Autobiografija/članci/govori/rasprave*, Zvonimir Kulundžić, prir., Zagreb, Znanje, 1971., 47.

² Bogdan KRIZMAN, »Stjepan Radić 1918«, *Historijski pregled* 6 (1959) 3, 265-295; ISTI, »Stjepan Radić i Hrvatska pučka seljačka stranka u prvom svjetskom ratu«, *Časopis za suvremenu povijest* 2 (1970) 2, 99-165; ISTI, »Osnivanje Hrvatske pučke seljačke stranke (1904—1905)«, *Radovi : Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* (dalje: *Radovi*) 2 (1972) 1, 105-179; Stjepan RADIĆ, *Korespondencija Stjepana Radića: 1885—1918*: 1, B. Krizman, prir., Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, 1972. (dalje: *Korespondencija 1*); ISTI, *Korespondencija Stjepana Radića: 1919—1928*: 2, B. Krizman, ur., Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, 1973. (*Korespondencija 2*); Branka BOBAN, »Shvaćanja Antuna i Stjepana Radića o mjestu i ulozi seljaštva u gospodarskom, društvenom i političkom životu (Iz povijesti ideologije seljačkog pokreta u Hrvatskoj do 1918)«, *Radovi* 12 (1979) 1, 265-304; ISTA, »O osnovnim obilježjima »seljačke države« u ideologiji Antuna i Stjepana Radića«, *Radovi* 13 (1980) 1, 51-88; ISTA »Shvaćanje Antuna i Stjepana Radića o mjestu i ulozi radničke klase u društvu (do 1918. god.)«, *Radovi* 15 (1982) 1, 131-

otvorena temama koje su se bavile braćom Radić.³ Ni u ovom prilogu neću reći mnogo novoga, ali apostrofirat ću neke ključne momente iz vremena kada su se braća Radić međusobno pomagali i savjetovali, ali i iz razdoblja njihova udaljavanja. Stjepan je naime krenuo u političke vode te je narodu bio bliži od brata, ali i tada je bilo povremenih susreta i kontakata. Odnos Antuna i Stjepana Radića može se najbolje upoznati iz njihove prepiske u doba kada su bili prostorno odvojeni. Pisma su katkada vrlo službena, a katkada i vrlo emocionalna te odaju da je Antun Stjepana smatrao ne samo svojim ljubljenim bratom već i dijelom svoje duše zbog težnje zajedničkom cilju, odnosno odaju da mu je bio mentor. Antun brata u pismima nerijetko savjetuje, a često i financijski pomaže. U svakom slučaju njihovi se životi isprepleću i nadopunjavaju te se može reći da ne bi Antuna bilo bez Stjepana ni Stjepana bez Antuna. No Stjepan je narodni tribun koji izražava ne samo

-162; ISTA, »Stjepan Radić — opus, utjecaji i dodiri«, *Radovi* 22 (1989) 1, 147-210; ISTA, »Nova Evropa« o Stjepanu Radiću. Časopis »Nova Evropa« (1920-1928) o Stjepanu Radiću, *Radovi* 24 (1991) 1, 119-148; ISTA, »Stjepan Radić i Država Slovenaca, Hrvata i Srba«, *Radovi* 26 (1993) 1, 219-236; ISTA, »Rezultati dosadašnjih istraživanja o Antunu i Stjepanu Radiću«, *Radovi* 27 (1994) 1, 255-270; ISTA, »Mladi Stjepan Radić o Srbima u Hrvatskoj i odnosima Hrvata i Srba. Stjepan Radić u zatvoru u Petrinji 1893. godine«, *Radovi* 28 (1995) 1, 128-137; ISTA, »Stjepan Radić u Saboru Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije«, *Radovi* 29 (1996) 1, 186-207; ISTA, *Demokratski nacionalizam u ideologiji Stjepana Radića*, Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1998.; ISTA, »Pogledi Stjepana Radića na međunarodni položaj Hrvatske i međunarodne odnose prije Prvoga svjetskog rata«, *Radovi* 32-33 (2000) 1, 223-229; ISTA, »Stjepan Radić o odgoju i naobrazbi«, *Radovi* 34-35-36 (2004) 1, 136-156; ISTA, »Stjepan Radić o Istri i Rijeci«, *Povijest u nastavi* 4 (2006) 7, 5-17; ISTA, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, Zagreb, Alinea, 2006, (vidjeti bibliografiju na str. 450-468); Ivo PERIĆ, *Antun Radić: 1868.—1919.: etnograf, književnik, političar*, Zagreb, Dom i svijet, 2002.; ISTI, *Stjepan Radić: 1871.—1928.*, Zagreb, Dom i svijet, 2003.; S. RADIĆ, Današnja financijska znanost, Ivo Perić, Branimir Lokin, predgovor, Zagreb, Dom i svijet, Ekonomski fakultet, 2005.; Hrvoje MATKOVIĆ, »Stjepan Radić u izbornoj 1920. godini«, *Časopis za suvremenu povijest* (dalje: ČSP) 24 (1992) 3, 75-86; ISTI *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, Zagreb, PIP Pavičić, 1999.; ISTI, »Stjepan Radić i Hrvatski blok«, *Radovi* 32-33 (2000) 1, 267-276; Franko MIROŠEVIĆ, »Stjepan Radić u gradu Korčuli 1926.«, *Godišnjak grada Korčule* 4 (1999) 1, 253-262; ISTI, »Stjepan Radić i HRSS/HSS/ u Dalmaciji od 1918. do 1929. godine«, *Radovi* 32-33 (2000) 1, 285-292; ISTI, »Radićevi govori u Dalmaciji 1926. godine«, *Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* (2008) 50, 289-307; ISTI, »Hrvatska seljačka stranka u dubrovačkom kotaru 1941. godine«, ČSP 43 (2011) 3, 881-893; ISTI, »HRSS na parlamentarnim izborima 1920. i 1923. u Kraljevini SHS u Bjelovarsko-križevačkoj županiji«, *110 godina Hrvatske seljačke stranke*, Romana Horvat, ur., Zagreb, Matica hrvatska, Povijesno društvo Križevci, Zaklada braće Radić, 237-254.

³ Ja sam djetinjstvo provela u Podravini, koja je bila najvjerniji kraj djelovanja Antuna i Stjepana Radića sve do Drugoga svjetskog rata. Kada sam imala sedam godina tj. 1940. godine, moj je otac donio kući dvije brošurice: svjetloplavu s fotografijama poprsja Antuna i Stjepana Radića i crvenu sa slikom obješenih seljaka poslije Seljačke bune 1573. Na mene su obje brošure toliko snažno utjecale da sam uvijek u žizi svog interesa imala položaj seljaka i braću Radić.

težnje već i potrebe naroda, a Antun učenjak koji svoje uvide i zaključke pretače u članke, programe i pisma.

Djetinjstvo i rana mladost

Antun je rođen 11. lipnja 1868. a Stjepan istoga dana ali 1871. u Trebarjevu Desnom u oca Imbre i majke Ane (Jane). Ta je razlika od tri godine bila ključna da bi se ozbiljni i klasično obrazovani Antun uvijek smatrao zaštitnikom, a neko vrijeme i mentorom mlađeg i buntovnijeg Stjepana, koji je već kao sedamnaestogodišnjak došao u sukob s vlastima te do 1895. bio već dva puta osuđivan zbog antimadžaronskih stavova stječući tako u mađaronskom banu velikog neprijatelja koji je nakon spaljivanje mađarske zastave 1895. na Jelačićevu trgu potvrdio optužnicu protiv Stjepana Radića kao inicijatora tog čina.

Otac Imbro bio je vodeničar i gostioničar a to su mjesta gdje se narod okupljao kritizirajući vlast i tužeći se na svoj život. Budući da je u obitelji bilo jedanaestero djece, školovalo se samo dvoje, a ostali su rano morali početi raditi. Antun se nakon pučke škole u Martinskoj Vesi upisao 1881. u prvi razred gornjogradske gimnazije te je od drugog do petog razreda kao odličan učenik primao 105 forinta godišnje iz Draškovićeve zaklade, što je omogućilo i Stjepanu, također odličnom učeniku, da se 1883. upiše u gornjogradsku gimnaziju bez plaćanja školarine, no spavao je u Hadrovićevoj kanoničkoj kuriji i jeo u Pučkoj kuhinji u Dugoj ulici.⁴ Braća su se svakodnevno viđala i očito su pratili proces tihe mađarizacije Hrvatske koja je dolaskom Khuena Héderváryja na bansku stolicu postala vrlo jaka, sve češće i sve glasnije obezvrjeđujući hrvatske zakone i institucije stvorene za vrijeme banovanja Ivana Mažuranića. Potkraj 1885. Antun je izgubio Draškovićevu stipendiju te je drugo polugodište šestog razreda i sedmi razred polazio u karlovačkoj gimnaziji na Rakovcu kamo se preselio i Stjepan. O tome da ni ondje nisu živjeli bolje svjedoče dva njihova pisma upućena travnja 1887. bratu Ivanu, koji je radio kao tesar, s molbom da im materijalno pomogne.⁵ Antun se 1887. vraća u Zagreb, a Stjepan dolazi za njim. Bilo je to za braću teško vrijeme bez stalnih i sigurnih prihoda, no međusobno su se pomagali i sve dijelili, pri čemu je Antun nedaće primao suzdržano i šutke, a Stjepan galamio i vrlo glasno izražavao negodovanje.

Iako je đacima bilo zabranjeno baviti se politikom, smjeli su slušati domoljubne pjesme nastale nakon pokreta 1883. protiv mađarske hegemonije. Borba protiv mađarizacije jačala je tijekom dvadesetogodišnje vladavine ba-

⁴ I. PERIĆ, *Antun Radić. 1868.—1919.*, 25.

⁵ *Korespondencija 1*, 71-72.

na Khuena Héderváryja u Hrvatskoj. Antun Radić to izražava u obliku simpatije za pravaše i antipatije prema Narodnoj stranci, koja se pretvorila u vladinu mađaronsku stranku iako je zadržala hrvatsko ime. Stjepan pak svake godine za ljetnih praznika putuje zemljom. Već kao učenik viših razreda gimnazije proputovao je više slavenskih zemalja. Prvo putovanje 1888. Stjepan je započeo sam, ali mu je Antun u pismu načinio čitav itinerar upućujući ga da posjeti Đakovo i biskupa Strossmayera, ali i da ode do Novoga Sada, Petrovaradina, Beograda te da se vrati Savom.⁶ To ga je i dovelo do Siska, gdje je kritizirao Khuenovu zabranu hrvatske opere. To nije rezultiralo osudom, ali ušao je u evidenciju policijskih organa i stvorilo mu u banu velikog neprijatelja. U tom opsežnom pismu Antun mu savjetuje da pažljivo motri što ljudi govore i kako se drže i da ne čini razlike među ljudima, između katolika i pravoslavnih. Nadalje, savjetuje mu da bilježi sve što zapazi, ali i da pazi što govori kako ne bi upao u nevolje. Stjepanovom rukom na pismu je napisana zahvala Antunu, kojega je nazvao mentorom. Stjepan je na tom putovanju došao i do Trsta i Ljubljane i vratio se preko Rijeke u Sisak te u Trebarjevo Desno.⁷

Stjepanovo buntovništvo i Antunova smirenost

S obzirom na teške prilike u kojima su braća živjela, Antunu se žurilo završiti školu. Već 1889. Antun je maturirao, istodobno s Ferdom Šišićem, a 1893. diplomirao slavistiku i klasične jezike. Jedno vrijeme radio je kao korektor u Dioničkoj tiskari u Zagrebu, dijeleći svaki honorar s bratom. U to vrijeme Antun uspostavlja prve veze s Česima čiji je doprinos znanosti i kulturi izvanredno cijenio.⁸ Česi su od 1874. imali u Zagrebu svoje društvo *Češku besedu*, a zanimljivo je da je Antun bio sudionik Prvoga kongresa slavenskog naprednjačkog studentstva iz Austro-Ugarske održanog u Pragu svibnja 1891. godine, kada je uspostavio veze koje su vjerojatno ponukale poslije i Stjepana na odlazak u Prag.⁹ František Hlavaček bio je prijatelj hrvatskih studenata i smatralo se da su češki prosvjetitelji lučonoše slobode slavenskih naroda, pa su

⁶ *Korespondencija 1*, Dokument 5, Antunovo pismo od 7. VIII. 1888., 73.

⁷ Usporediti S. RADIĆ, »Moj politički životopis«, *Božićnica, hrvatski seljački politički kalendar za prostu godinu 1926.*, Zagreb, 1925., 55-85.

⁸ Kasnije kao profesor u Varaždinu Antun Radić je bio prijatelj s mnogim Česima, osobito onima u Križevcima — ing. Franjom Jiroušekom, koji je gradio željezničku prugu Koprivnica — Zagreb na poticaj Mirka Bogovića 1870., a i direktor Gospodarske škole u Križevcima bio je Čeh. Također, jedan brat, Ivan Radić, živio je u Križevcima.

⁹ I. PERIĆ, *Antun Radić*, 35; Damir AGIČIĆ, »Stjepan Radić i Česi do Prvoga svjetskog rata«, *Historijski zbornik 51* (1998), str. 45. D. AGIČIĆ, *Hrvatsko-češki odnosi na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće*, Zagreb, Ibis grafika, 2000.

ih Ilirci vrlo rado primali.¹⁰ Iako se to odnosilo i na Poljake, ne nalazimo traga Antunovoj vezi s Poljacima, vjerojatno zbog Rusije, čiju književnost je Antun volio i promovirao u listovima sjeverne Hrvatske, te su se zapisi o ruskim književnicima, ali i dijelovi prijevoda njihovih djela, mogli naći u mnogim novinama.

Kao student četvrte godine Antun studira u Beču gdje sluša Varaždinca Jaroslava Jagića, koji je od 1886. ondje predavao slavistiku. Iz tog vremena sačuvano je dojmljivo Antunovo pismo Stjepanu u kojemu ovako objašnjava njihovu povezanost: »Budi uvjeren, da smo mi braća ne samo po krvi, već i po duhu, zato te toliko volim.«¹¹ U Beču je Antun produbio znanje, ali nije doktorirao na Bečkom već na Zagrebačkom sveučilištu 1893. Iste godine dobio je namještenje u Osijeku, no već 1895. nalazimo ga na gimnaziji u Zagrebu jer je u Osijeku zbog srpskog nacionalizma došao u sukob s Gavrom Manojlovićem.

Sačuvano je Antunovo pismo Stjepanu iz 1889. kada je Stjepan bio u Kijevu u kojemu brata prvi put naziva ne samo hrabrim već i velikim.¹² No Antun mu i dalje Antun financijski pomaže i dijeli svoje honorare za prijevode ruskih pisaca. U ljetu 1891. Stjepan putuje Hrvatskim primorjem, Gorskim kotarom i Likom. No kada dolazi u Zagreb na studij prava, Antun je na doktorskom studiju kod profesora Jagića u Beču i marljivo studira »kao mrav i pčela« te piše seminarski rad na temu kajkavskog narječja.¹³

Antunovo protumađarsko raspoloženje zbog Nagodbe našlo je u Stjepanu pogodno tlo i on ne taji svoju kritiku mađarskog vladanja Hrvatskom. Za razliku od Antuna, koji nakon Osijeka gotovo nikada nije imao problema s politikom, Stjepan često dolazi u nezgodne situacije, toliko da je čak trebalo posebnom dozvolom izboriti njegovo ponovno vraćanje na zagrebačku gimnaziju jer je bio već registriran kao nepoćudan politički element. Antun ga u pismu iz srpnja 1890. naziva hrabrim, milim »buntovnikom«.¹⁴ Antun je suzdržan, miran, postupno gradi karijeru i ide prema svojem cilju, a Stjepan žestok, nestrpljiv i buntovan. Antun je pokušao djelovati na brata, pa tako u pismu iz Beča od 4. veljače 1892. oštro kritizira buntovan način Stjepanova rada i protumađarstva od kojeg nije ni malo odustajao. Iz pisma se osjeća da je Antun vrlo ljutit zbog toga što je Stjepan već tada sebi za cilj postavio iz-

¹⁰ D. Agičić, ur., *Dragi Franta! Hrvatska korespondencija Františka Hlaváčka (1896—1904.)*, Zagreb, Srednja Europa, 2003.

¹¹ *Korespondencija 1*, Dokument 46, 87; I. PERIĆ, *Antun Radić*, 40.

¹² *Korespondencija 1*, Dokument 7, Antunovo pismo od 15. VIII. 1889., 77.

¹³ *Korespondencija 1*, Dokument 12, Antunovo pismo Stjepanu iz Beča 4. XI. 1891., 82.

¹⁴ *Korespondencija 1*, Dokument 9, Dopis iz prve polovice srpnja 1890., 79.

mjenu stanja u Hrvatskoj, jer misli da za to nema uvjeta i da nije vrijeme za akciju. Antun smatra da je brat previše zauzet tim krajnjim ciljem, zapravo misijom koju želi brzo ostvariti te piše da to tako ne ide i ukazuje na to da čak i Njemačka i Mađarska imaju problema iako imaju svoje države. Protivi se Stjepanovoj agitaciji među studentima, jer da to neće dovesti do željena cilja.¹⁵ Budući da je Stjepan ušao u policijske registre, pravo je smio upisati tek nakon odobrenja vlade 1891. godine.

Stjepan boravi u Zagrebu od 1891. do 1893. i sav je sretan kada se Antun vraća u zemlju odlučivši doktorirati na Zagrebačkom sveučilištu. Antun se po povratku iz Beča nastavlja baviti slavistikom ali i etnografijom, pa se danas smatra ocem etnografske misli, a narodno blago sakuplja se prema njegovim opsežnim uputama u *Osnovi za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu* (1897.) Stjepan se sve više bavi političkim pitanjima i ogorčen je zbog mađaronske politike što je provodi ban u Hrvatskoj koja sve više zaostaje i ima gotovo kolonijalni status mađarske pokrajine, te to javno izražava na javnim skupovima i među studentima, svraćajući time na sebe sve veću pozornost policijskih vlasti. Potkraj 1891. sastavio je memorandum protiv mađaronske vladine stranke, zatraživši i podršku članova Studentskoga društva Zvonimir u Beču, ali Antun je tu Stjepanovu tvorevinu nazvao ugrizom komarca protiv vola i memorandum nije podržao, savjetujući Stjepanu da pokuša potaknuti političara i znanstvenika Ljudevita Vukotinovića na kritiku Mađarske koja krši mnoge odredbe Hrvatsko-ugarske nagodbe jer da je to jedini pravi put da se stanje u Hrvatskoj promijeni. Dakle, zalaže se za postupan politički rad čemu Stjepan nije bio sklon. Antun piše Stjepanu da narod živi dugo, a pojedinci kratko i da će sve na kraju ispasti po želji naroda. Treba raditi polagano, umjereno i razumno bez hvalisanja ili jadikovanja te napominje da se ne treba služiti načinom koji koriste Srbi, jadikujući poslije više stoljeća zbog izgubljene bitke na Kosovu. U tom pismu s kraja 1891. Antun prvi put sebi pripisuje zaslugu da je Stjepanu usadio ljubav za veću slavu Hrvatske tj. domoljublje.¹⁶

Antun od jeseni 1892. radi na osječkoj gimnaziji gdje predaje latinski i hrvatski, no zbog spomenutog sukoba s ravnateljem Manojlovićem premješten je već 1893. u Požegu, a 1894. u Varaždin. Bilo je to vrlo dobro za njegov interes za etnografiju jer je tako upoznao razne krajeve Hrvatske.

Braća i dalje teško žive. Antun radi u školi i povremeno zarađuje pisanjem novinskih članaka, a Stjepan poučava Hafnerovu i kasnije Draškoviće-

¹⁵ *Korespondencija 1*, Dokument 16, Pismo od 4. II. 1892., 87-88.

¹⁶ *Korespondencija 1*, Dokument 14, Antunovo pismo iz kraja 1891. potpisano sa »mentor«, 84-85.

vu djecu, ali već u rujnu 1893. nalazimo ga u Pragu jer zbog kaznene prijave nije mogao nastaviti studij na Zagrebačkom sveučilištu. U doticaju s mladima u Češkoj, koji su daleko odmaknuli u organiziranju svoje politike pod Masarykovim utjecajem, sve se više zagrijava za borbu za stvaranje slobodne Hrvatske koja bi se prema Stjepanovim shvaćanju mogla ostvariti bude li sloge u hrvatskome narodu.¹⁷ Dana 13. listopada 1893. dolazi iz Praga na sudsku raspravu na Sudbenom stolu u Petrinji gdje je osuđen na četiri mjeseca zatvora.¹⁸ Nakon izdržane kazne vraća se u Prag. Tom prigodom nije se susreo s Antunom, koji je od 1894. godine namješten u Varaždinu, te je najavio daljnje intenzivno bavljenje jezičnim i etnografskim studijama.

Na odvojenim putovima

Od 1895. do 1903. nastavlja se razdoblje slabih veza Antuna i Stjepana Radića prvenstveno zbog toga što ne žive u istome mjestu, ali i zbog različitog shvaćanja njihova zadatka u djelovanju za poboljšanje položaja naroda. Te su razlike 1895. postale posve jasne i drugima.¹⁹ Mirniji Antun smatra da treba raditi na obrazovanju, a nestrpljivi i buntovniji Stjepan da treba voditi političku borbu svim sredstvima. Antun se u pismima Stjepanu više ne potpisuje kao mentor i očito je da se u tom razdoblju zauzimaju za različite putove do cilja. No pokret 1903. sa svojim žrtvama u Zaprešiću, ali i Kunovcu te odlazak bana Khuena Héderváryja iz zemlje braću opet zbližavaju i sada u diskusijama postaju ravnopravni. Antun više ne dijeli savjete bratu, katkada se čak suglašava s njegovim prijedlozima.

To se osjeća i u njihovoj prepisci. Iako pisma sada nisu opširna kao prije, ne manjka im ideja. Antun simpatizira pravaše zbog čega 1895. gubi mjesto u ženskom liceju u Varaždinu, no uspijeva se zaposliti u Zagrebu, gdje predaje u gornjogradskoj klasičnoj gimnaziji. Ali dolazi prekasno da, barem

¹⁷ *Korespondencija 1*, Dokument 21, Stjepanovo pismo bratu Ivanu, 92.

¹⁸ Stjepan RADIĆ, *Uzničke uspomene*, Novi Sad, Tiskara braće M. Popovića, 1903.; S. RADIĆ, *Uzničke uspomene*, Zagreb, Naklada Slavenske knjižare St. i M. Radić, 1929.; Bosiljka JANJATOVIĆ, «Dva suđenja Stjepanu Radiću 1893. godine», *Zbornik Mire Kolalar-Dimitrijević: zbornik radova povodom 70. rođendana*, D. Agičić, ur., Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za povijest, 2003., 271-285; ISTA, «Stjepan Radić: Progoni, zatvori, suđenja 1888.—1912. godine», *Povijesni prilozi* 15 (1996) 15, 93-135. Boravak u zatvoru Stjepan je iskoristio za čitanje i učenje stranih jezika ali i za upoznavanje socijalnih i društvenih problema zatvorenika s kojima je često razgovarao, učvrstivši svoje stanovište da se Hrvatska mora riješiti strane vlasti koja ne razumije naš život i prilike. U veljači 1894. Stjepan izašao iz Petrinjskog zatvora i odmah otišao u Prag.

¹⁹ Kolala je Zagrebom vijest da je Antun izbacio Stjepana iz svoga stana te je Ivica Maurović upitao Antuna je li to točno (*Korespondencija 1*, Dokument 123, Antunovo pismo Stjepanu 14. XI. 1896., 226.

savjetom, spriječiti daljnje radikaliziranje hrvatskih studenata u čemu Stjepan ima glavnu ulogu. U međuvremenu, 1893. godine, oženio se Vilmom Vidulović, upraviteljicom više djevojačke škole u Varaždinu, koja je nakon udaje po zakonu morala napustiti službu. Profesorsko zvanje Antun napušta 1897. te živi isključivo od honorara Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti za uređivanje *Zbornika za narodni jezik i običaje Južnih Slavena*, a od 1899. do 1904. kao vlasnik i urednik izdaje *Dom*, prve seljačke novine, koje ispujava uglavnom vlastitim člancima, odnosno člancima koje piše na temelju dopisa seljaka iz čitave Hrvatske i Slavonije.²⁰

Stjepan se svojim istupima zamjerio i češkom redarstvu te je nakon više dana u zatvoru potkraj 1894. trajno udaljen sa Sveučilišta u Pragu.

Antun i tada brata pažljivo upozorava u pismu od 26. studenoga 1894. da ne prelazi realne ciljeve, ali neizravno ga potiče da počne pisati studije kojima će politički obrazovati narod te da ako ga izbace iz Češke ode u Rusiju, Belgiju ili Pariz pri čemu navodi da u Rusiji baš i nije sve idealno te da oni imaju velikih društvenih i socijalnih problema.²¹ Osim za vlastitu budućnost iz prepiske se vidi da su 1894. Stjepan i Antun bili zabrinuti za nećaka Pavla Radića, tražeći od njega da se obrazuje, jer »... *tužni hrvatski puk najviše treba dobre i poštene ljude*«. ²² Od lipnja 1895. do kraja kolovoza 1895. Stjepan u Štakorovcu pokraj Dugoga Sela poučava mladoga grofa Tomu Erdödyja hrvatskom jeziku. Pokušaj da mu se ipak dopusti nastavak studiranja u Pragu nije urodio uspjehom, vraća se u Štakorovec, ali 4. rujna na željezničkoj postaji u Dugom Selu pretukli su ga Mađari jer nije htio platiti kartu tiskanu na mađarskom jeziku pozivajući se na Hrvatsko-ugarsku nagodbu u kojoj stoji da je u granicama Hrvatske jedini službeni jezik hrvatski.²³ Stjepan je silno ogorčen stanjem u Hrvatskoj. U Zagrebu stanuje kod Antuna ali i kod brata Ivana, zaposlenog na željeznici. Stjepan je silno nezadovoljan jer mu češka vlada ne dopušta povratak u Prag. Ne prima ni zadovoljavajuće vijesti od zaručnice, učiteljice Marije (Marie Dvořáková) iz Praga.

Sve to dovelo je do događanja 1895. poslije čega je njegov boravak u zemlji kojom upravlja ban Khuen Héderváry sa svojim poslušnicima nemoguć. Te je godine bio silno uzrujan i zabrinut zbog spoznaje da je prijam kra-

²⁰ I. PERIĆ, *Antun Radić: 1868.—1918.*, 79-158.

²¹ *Korespondencija 1*, Dokument 123, Antunovo pismo iz Varaždina Stjepanu u Pragu 26. XI. 1894., 125.

²² *Korespondencija 1*, Dokument 47, Stjepanovo pismo Pavlu Radiću iz Praga 24. X. 1894., 121

²³ *Korespondencija 1*, Dokument 72, Stjepanovo pismo Mariji Dvořákovoj 7. IX. 1895., 151.

lja i cara Franje Josipa u Zagrebu priređen tako kao da mađarski kralj dolazi u jednu mađarsku regiju. Na Stjepanov poticaj studenti su kralja dočekali uzvikom »Živio hrvatski kralj« a sljedećega dana, ogorčeni zbog toga što je na slavoluku na Jelačićevu trgu postavljena samo mađarska trobojnica, uništili su zastavu zbog čega je Stjepan kao glavni organizator tog čina 18. listopada uhićen. Bio je zatvoren u Sudbenom stolu u Zagrebu gdje je protiv njega i drugova podignuta optužnica za veleizdaju te je osuđen na šest mjeseci zatvora u Bjelovaru.²⁴

Antun u tom razdoblju produbljuje svoje spoznaje o životu naroda radom za Odbor za sabiranje spomenika tradicionalne literature pri Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti, koji pokreće i izdaje *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*. U drugom svesku *Zbornika* objavljuje *Osnove za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu* 1898. godine, koje su i danas temelj etnografskog rada. Od 1897. do 1902. i sam je urednik *Zbornika* te objavljuje radove koje mu šalju učitelji i župnici s terena. Antun sve svoje snage i sposobnosti ulaže u poslove vezane uz etnografiju, ali honorari nisu dovoljni pa dolazi u sukob s vodstvom Akademije, osobito dr. Tomislavom Maretićem, koji će nakon Antunove ostavke nastaviti uređivati *Zbornik* uz pomoć Dragutina Boranića.

Dakako trebao mu je novi posao, pa od Ivana Kostrenčića preuzima tajničke poslove Matice hrvatske od 1902. do 1909. godine, kada je predsjednik bio njegov prijatelj dr. Đuro Arnold (autor pjesme *Domovina*, koja je ušla u sve hrvatske čitanke), a tada je znatnu ulogu u Matici imao i sveučilišni profesor Vjekoslav Klaić. Životareći tako u slobodnom zvanju, ali ipak pod pritiskom i obvezom prema vodstvima Matice i Akademije, kako je već spomenuto, izdaje i *Dom: list hrvatskom seljaku za razgovor i nauk*. Naime, Antun smatra da se položaj naroda u Hrvatskoj može poboljšati obrazovanjem putem jeftinog ali sadržajem zanimljivog listića u kojem na jednostavan i jasan način daje savjete i informacije seljačkom svijetu. Čitale su ga i mnoge žene, a Mara Matočec i druge djevojke bile su društveno osviještene upravo zahvaljujući njegovim člancima te su tako razmišljanja o seljačkom životu ušla u mnoge seljačke domove i seljaci su postupno postajali svjesni da su zahvaljujući svojoj brojnosti ona snaga koja može utjecati na politiku vlasti na izborima.²⁵ Antun unosi od kraja 1899. godine u seljačke domove nove mi-

²⁴ *Korespondencija I*, Dokument 73, Stjepanovo pismo Mariji 3. XI. 1895., 156-157; I. PERIĆ, *Stjepan Radić 1872.—1928.*, 95-100; Filip ŠIMETIN ŠEGVIĆ, *Patriotizam i bunt. Franjo Josip I. u Zagreb u 1895. godine*, Zagreb, Srednja Europa, 2014.; Živko STRIŽIĆ, *Tako je Radić počeo...*, Zagreb, Matica hrvatska, 1992., 6 — o sudenju 1895.

²⁵ O Mari Matočec više u: Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Mara Matočec. Hrvatska književnica — seljakinja i njen rad na socijalno-političkom i kulturno-prosvjetnom polju u ok-*

sli i realne poticaje. Zbog jednostavna sadržaja koji je svatko mogao razumjeti list je silno utjecao na ponašanje seljaka, koji su počeli shvaćati da su i oni čimbenik u politici, a kako su braća Radić tek 1904. osnovala svoju stranku, neki su seljaci ulazili u pravaške ili nezavisne stranke neodređenog programa. *Dom* se održao sve do 1904. godine kada se Antun zajedno s bratom Stjepanom uključuje u stvaranje posebne seljačke stranke preko koje se braća bore za svoja zastupnička mjesta u Hrvatskome saboru.

Poslije 1895. i zatvora Stjepan Radić ne može nastaviti studij na sveučilištima Austro-Ugarske Monarhije. U prosincu 1895. dok se još nalazi u zama bjelovarskoga suda Antun mu 11. prosinca piše pismo koje je naizgled hladno, ali potiče u njemu Stjepana da i dalje radi na sastavljanju gramatike češkoga jezika opominjući ga neka pazi da ga politika čitavog ne proguta i neka mu ne bude jedino zanimanje. Zapravo Antun ne odgovara Stjepanu od rada na političkom polju gdje je pokazao veliku darovitost, ali mu na prikriven način savjetuje umjerenost.²⁶ U pismu za Novu godinu ponovno se potpisuje kao »mentor«, vjerojatno pozivom na prethodno pismo.²⁷ Neka malo skrene s politike, piše mu, na znanstveni i jezikoslovni rad, na kojem polju su oba brata pokazala izvanredne sposobnosti. Dok Stjepan sjedi u zatvoru, Antun priređuje konačno izdanje Stjepanove *Slovnice i čitanke češkog jaszika*.²⁸ Komunikacija između braće često se odvija preko Antunove žene Vilme, što se može objasniti Antunovom zauzetošću 1896. godine, a možda i ljutnjom na brata zbog političke naivnosti i borbenosti koja ga uvijek odvodi u zatvor.

Izašavši iz zatvora Stjepan se vraća u Zagreb, ali već 15. svibnja 1896. dobiva obavijest da presuda o njegovu izgonu iz Zagreba od 30. travnja 1890. još uvijek vrijedi.²⁹ Stjepan je ljutit i smjesta putuje u Moskvu te podnosi ministarstvu obrazovanja molbu za upis na fakultet. Čekajući rješenje međutim došao je dao zaključka da bi mu studij u Rusiji odgovarao samo ako bi bio primljen u četvrti tečaj.³⁰ Kada mu je molba odbijena s izvjesnom

viru seljačkog pokreta braće Radić, Koprivnica, Zagreb, Nakladnička kuća »Dr. Feletar«, 1993.

²⁶ *Korespondencija 1*, Dokument 75, Antunovo pismo iz Zagreba Stjepanu u Bjelovar 11. XII. 1894., 160-161.

²⁷ *Korespondencija 1*, Dokument 79, Antunovo i Vilmimo pismo Stjepanu 30. XII. 1895., 163.

²⁸ *Korespondencija 1*, Dokument 80, Antunovo pismo Stjepanu 26. I. 1896., 165.

²⁹ *Korespondencija 1*, Dokument 104, Obavijest Gradskog poglavarstva od 15. V. 1895., 190.

³⁰ *Korespondencija 1*, Dokument 105, Pismo Stjepana Radića Mariji Dvořákovéj 9. VI. 1896., 192.

dozom radosti napušta Moskvu jer je u međuvremenu spoznao da je i Rusija zemlja s golemim političkim i socijalnim problemima i da su neke stvari i gore nego u Austro-Ugarskoj iz koje je morao otići. Najavljuje bratu da će se smjestiti u Krakovu, u Poljskoj jer se nada da će ondje dobiti učiteljsko namještenje njegova zaručnica Marija bez koje — sudeći po njegovim vatrenim pismima — više ne može živjeti.³¹ Stjepan u Moskvi prati razne novine i svoje kritičke misli oštri na primjerima odnosa Poljaka prema Rusiji zaključujući da su nam najveći neprijatelji pruski vojnici, mađarska demoralizacija i talijanska diplomacija jer Hrvatsku doživljavaju kao robu kojom se može trgovati na međunarodnoj sceni.³² Očito Stjepan Radić ulazi sve dublje u poznavanje povijesti i postaje mu sve jasnije što se u prošlosti dogodilo s Hrvatskom, koju su drugi stalno dijelili i prisvajali poričući njezinu posebnost i njezin narod.

Iz Stjepanova pisma Svetomiru Korporiću, studentu iz Hlebina kraj Koprivnice i njegovom prijatelju do Prvoga svjetskog rata, vidi se da je Stjepan s Antunom namjeravao u Zagrebu pokrenuti list *Istok*, vjerojatno sličnog karaktera kakav je izdavao Imbro Ignjatijević — Tkalac u Beču četrdeset godina prije držeći se još uvijek shvaćanja da se u političku borbu mora uključiti inteligencija. No Korporić mu u pismu od 22. lipnja 1896. savjetuje da pokrene list za seljake jer, kaže, da bi se postigao neki uspjeh u politici treba poći među narod. Stjepan je očito o tome počeo razmišljati, a uspjeh Antunova *Doma* iz 1899., koji se rado čitao, išao je u prilog tome zaključku.

Potkraj lipnja 1896. Antun je pisao Stjepanu iz Stubice obavještavajući ga o oporuci oca Imbre, sastavljenoj tako da će, kako piše, izazvati svađu među brojnom braćom. Nadalje piše kako sumnja da pojedinac može prosvijetliti narod, jer da je to zadatak države putem organiziranja školstva i obrazovanja. Pun je skepse, smatra da političar ne može stvarati ljude, već mora raditi s ljudima onakvima kakvi jesu. Odbija izdavati list *Zapad* ili *Istok* jer to, kako kaže, nisu naši poslovi. U tom opširnom pismu obavještava Stjepana o tome što čita, što radi i što su mu planovi te prilaže očevu oporuku kojom ovaj sinovima ostavlja nešto u nasljedstvo, osobito ako zapadnu u neimaštinu ili bolest.

Rusiju Stjepan Radić napušta tek potkraj kolovoza 1896. Zbog zabrane dolaska u Prag doputovao je 19. rujna u Krakov gdje razmišlja kamo bi dalje. Nada se da će ipak dobiti dozvolu za nastavak školovanja u Pragu, a po-

³¹ *Korespondencija 1*, Dokument 106, Stjepanovo pismo Mariji Dvořákovoj 18. VI. 1896. iz Moskve, 197.

³² *Korespondencija 1*, Dokument 110, Pismo Stjepana Radića Šimi Mazzuri 22. VII. 1896., 209.

tom bi se s Marijom kao svojom suprugom vratio u Hrvatsku. Ilegalno dolazi u Hrvatsku preko Ivanić-Grada, dakle preko Barča i 3. listopada 1896. nalazi se s Antunom, s kojim iz bojazni da ga policija ne bi odmah uhitila odlazi u Maksimir jer je administrativno pripadao Dugom Selu i odluka o njegovoj deportaciji iz Zagreba na tom području nije važila. Razgovaraju o budućnosti. Stjepan govori kako namjerava ostati u Hrvatskoj i eventualno u Srijemskoj Mitrovici izdavati list *Hrvatski branik* oslanjajući se na prijatelje iz studentskih dana koji su već zauzeli određene položaje u Srijemu. No planovi su jedno, a realnost drugo. Dana 17. listopada 1896. Stjepan se nalazi u Hlebinama kod Korporića, a onda i u Koprivnici gdje je imao nekoliko poznanika koji su ga lijepo primili. Kod Korporića je u gostima do 19. listopada kada odlazi k prijatelju Milanu Heimerlu u Moste kraj Bjelovara gdje upoznaje umirovljenog ravnatelja križevačkog Gospodarskog učilišta Augusta Vychodila. On mu govori o svojim životnim iskustvima, ali i o prekrasnim češkim ženama, a to je Stjepana vjerojatno potaknulo da nekoliko godina poslije izda u Matici hrvatskoj, kao svoju prvu knjigu, poučne priče za djevojke. Preko Koprivnice i Križevaca odlazi u Trebarjevo, koje mu je određeno kao mjesto internacije. Tu je primio od Antuna pismo od 24. listopada 1896. u kojem on gotovo sve Stjepanove planove naziva nebulozama i neostvarivima jer da će ga ishitreno donošenje odluka bez dobrog promišljanja uvaliti u grdne nevolje. Kritizira Stjepana što ne završava škole, jer matura i sedam semestara prava nisu završetak studija i ne omogućavaju zaposlenje. U pismu napisanom mjesec dana poslije kritizira Stjepanovu odluku da ode studirati u Pariz i misli da treba skromno moliti Zemaljsku vladu u Zagrebu da mu dopusti nastavak studija u Zagrebu uz obećanje da se neće više baviti politikom. Međutim policija cijelo vrijeme prati Stjepanovo kretanje. Uviđajući kakvo je stanje u Hrvatskoj Stjepan piše Mariji 20. studenog 1896. da je odlučio radi upoznavanja slobodnih naroda i zemalja otići na zapad jer da je stanje u Hrvatskoj takvo da on tu nema s kim razgovarati niti što može pokrenuti.

Stjepan u inozemstvo kreće preko Praga. Prag je naime postao utočište radikalnih hrvatskih studenata i mnogi su zbog 1895. nastavili studij u inozemstvu. Budući da Antun vjerojatno nije imao sredstava, a možda ih i nije htio dati jer je Stjepan u Prag putovao ilegalno, morao ih je pozajmiti od Šime Mazzure.³³ Uz pomoć nekolicine drugih studenata iz Hrvatske i Františka Hlavačke Stjepan u Pragu 1897. godine pokreće časopis *Hrvatska mi-*

³³ *Korespondencija 1*, Dokument 100, Pismo S. Radića Šimi Mazzuri iz Bjelovara 9. V. 1895., 188.

sao.³⁴ U njemu objavljuje svoje prve velike političke studije u kojima oštro kritizira vladu te zbog toga dobiva trajan izgon i iz Praga. Radićeva skupina u Pragu objavila je osam brojeva časopisa *Hrvatska misao*, a za pisanje u njemu Stjepan je odgovarao u Hrvatskoj 1904. godine.³⁵

U Pariz je stigao tek u ožujku 1897. preko Praga, Tabora, Salzburga, Innsbrucka i Züricha, a financirali su ga neki Hrvati koji su odobravaju njegov odlazak u Pariz. Stižu mu i autorski honorari od članaka. Od brata Antuna dobiva samo 10 forinti iako je ovaj upravo u to vrijeme dobio pristojan honorar od Akademije, a obrazlaže da novca nema jer da je kupio kod Stubice vinograd. No nije bilo baš tako. Naime svojim otvorenim pristupom i kritikom Stjepan se zamjerio Antunovoj ženi Vilmi, koja je vodila kućni proračun. Ipak Antun kao dobar brat obećava Stjepanu da će ga i dalje financijski pomagati jer je dobio mjesto suradnika u Akademijinom Odboru za sabiranje spomenika tradicionalne literature te da će putovati na teren prikupljati građu za *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*.

Napor da stigne do Pariza i da se ondje upiše na École libre des sciences politiques u Parizu tražio je od Stjepana izvanredno zalaganje. Francuski nije znao dobro i imao je premalo novca. Iz pisama Mariji vidi se da je učio dan i noć i čitao političko-socijalnu literaturu kojoj u Austro-Ugarskoj nije bilo ni traga, nastojeći što prije završiti školovanje, ali i steći što više znanja koja će moći upotrijebiti u Hrvatskoj. Ljuti se na brata što na izborima 1897. nije glasao za opoziciju, dapače uopće nije glasao.³⁶ Uzdržava se novčanim doznakama koje mu šalju kolege i politički prijatelji. Od prevelikog napora, a vjerojatno i štednje na hrani, obolio je te se dulje vrijeme oporavljao u Lausanni gdje ga posjećuje i zaručnica Marija Dvořáková.³⁷ Ondje piše povećani članak za *Hrvatsku misao*. U Pariz se vraća u listopadu 1897.

Brat Antun mu u tom razdoblju rijetko piše. Razlog je vjerojatno zauzetost, ali i to što su im se interesi počeli razilaziti. Stjepan se obrazuje za politiku, a Antun radi na obogaćivanju narodne baštine.

³⁴ *Korespondencija 1*, Dokument 88, Pismo Lava Mazzure Stjepanu Radiću. 175. Isto, Dokumenti 97 i 98, Pismo Svetimira Korporića i Milana Krištofa Stjepanu Radiću, 175. i 185.

³⁵ Ž. STRIŽIĆ, *Tako je Radić počeo...*, 6, 25. Stjepanu je 27. II. 1904. opet suđeno pred Sudbenim stolom u Zagrebu zbog časopisa *Hrvatska misao*. Bio je to mjesečnik za Narodno gospodarstvo, književnost i politiku, a to su teme koje su ga posebno zanimalo. List je izlazio s prekidima tri godine, a u srpnju 1904. kada izlazi u Zagrebu u njemu je otisnut i Program Hrvatske pučke seljačke stranke. Njegovo je izlaženje u Zagrebu zapelo za oko vlastima zbog antikašutovskog sadržaja i cenzura ga je počela plijeniti na temelju paragrafa 62. Kaznenog zakona i uvrede veličanstva. Zbog ponovljenih izdanja pada u deficit čime je njegovo izlaženje bilo ugroženo.

³⁶ *Korespondencija 1*, Dokument 161, Stjepanovo pismo Mariji 16. V. 1897., 273.

³⁷ *Korespondencija 1*, Dokument 164, Pismo Stjepana Mariji iz Pariza 14. VI. 1897., 278.

Prvo pismo Stjepanu u Pariz napisao je Antun 28. veljače 1897. iz vinograda pokraj Stubice. U njemu hvali Stjepanove članke u 1. i 2. broju *Hrvatske misli*, te piše da je Stjepanovo »pero krasno« ali da je zagrebačka donjogradska gimnazija zaplijenila svih šezdeset primjeraka lista jer da je socijalistički, ali i da su ga dr. Antun Bauer³⁸ i Sjemenište dobro prihvatili.³⁹ U drugom, vrlo kratkom pismu od 12. kolovoza 1897. ispričava se i navodi, da je zaokupljen skupljanjem građe o narodnom životu u Otoku pokraj Vinkovaca.⁴⁰ Tek je treće pismo, poslano 4. veljače 1898., nešto opširnije s obavijesti da je njegov rad na *Zborniku* povoljno ocijenila Akademija, koja je za taj projekt izdvojila 5000 forinti, što je više od četvrtine Akademijina proračuna te da on zapravo živi za *Zbornik* želeći iskoristiti povoljne prilike. Nadalje piše da nije zadovoljan izgledom ni sadržajem prvoga broja *Narodne misli* iz te godine i misli da je srpski političar i vođa radikala Kosta Taušanović dao za list 2000 forinti u mjenici čime je list očito postao širitelj »dinarsko-srbo-bransko-srpske politike«, odnosno politike koja se zalagala za širenje Srbije na zapad na račun Hrvatske.⁴¹ I opet dulje nema bratske prepiske. Umjesto Antuna Stjepanu piše Antunova supruga Vilma. Obavještava ga da će s Antunom otputovati u Prag u ljeto 1898. godine, a da su od planiranog posjeta Parizu odustali iz financijskih razloga što Stjepana potiče na razmišljanje da i sam otputuje u Prag na proslavu stogodišnjice rođenja češkog preporoditelja Františka Palackog (1798.— 1876) kako bi se vidio s bratom i Marijom Dvořákovom.⁴²

Sve svoje poteškoće, osobne i druge, Stjepan navodi u pismima zaručnici Mariji. U jednom pismu koje joj je poslao u Tabor (zapadna Češka) gdje

³⁸ O Antunu Baueru, njegovoj biografiji, filozofskom radu te radu kao dušobrižnika, nadbiskupa, odnosno kao dobrotvora znanosti, društva i Crkve vidjeti u: Ivan MACAN, »Antun Bauer — filozof i nadbiskup«, *Obnovljeni Život* 54 (1999) 2, 149-158.

³⁹ *Korespondencija 1*, Dokument 143, Antunovo pismo Stjepanu iz Zagreba od 28. II. 1897., 249-250. Antunovo pismo je silno oduševilo Stjepana pa piše Mariji Dvořákovoj da je primio od brata 10 forinti, a četiri da su dali Antunovi kolege (*Korespondencija 1*, Dokument 144, Stjepanovo pismo Mariji iz Pariza 6. III. 1897., 252). Iz korespondencije se vidi da su i Strossmayer i mnogi drugi ljudi pomogli Stjepanu da pohađa studij u Francuskoj. Ivan Lorković poslao mu je od Odbora 66 forinti polovicom 1897. godine a čini se da mu šalje novac svaki mjesec od čega je dobar dio skupljen prodajom *Hrvatske misli*. (*Korespondencija 1*, Dokument 163, Lorkovićevo pismo Stjepanu 13. VI. 1897., 276).

⁴⁰ *Korespondencija 1*, Dokument 170, Antunovo pismo Stjepanu od 12. VIII. 1897., 284.

⁴¹ *Korespondencija 1*, Dokument 184, Antunovo pismo Stjepanu od 4. II. 1898., 300-301. Erazmo Barčić i Franko Potočnjak u veljači 1898. izdaju list *Narodna misao* na latinici i ćirilici.

⁴² *Korespondencija 1*, Dokument 191, Stjepanovo pismo Mariji od 31. III. 1898., 307-308.

je radila kao učiteljica piše da on nije isključivo za veliku vanjsku politiku Hrvatske i da bi prvo trebalo u Hrvatskoj stvoriti dobre organizacijske oblike, ali da nažalost ta mogućnost ovisi o međunarodnim prilikama. Time je točno uočio ovisnost položaja Hrvatske o svjetskoj politici ali i razumijevanju europskih političara za naše prilike, koje su dakako slabo ili nikako poznavali što se vidi iz tadanjih povijesnih sinteza.⁴³

Financijski Stjepana stalno pomažu Šime Mazzura, Antun Bauer i Ivan Lorković, no novac dolazi i s drugih strana te on uspijeva pokriti izdatke za stan, prehranu i knjige. Mazzura mu je u svibnju 1898. poslao 100 forinti koje je skupio od prijatelja.⁴⁴ U odgovoru Stjepan mu spominje da je zaokupljen mišlju kako stvoriti narodnu inteligenciju koja će raditi za dobro naroda i koja neće biti podložna tuđinskim utjecajima i izdaji vlastitog naroda, te da za ostvarenje tog cilja Banska Hrvatska mora dobiti svoju narodnu vladu.⁴⁵

U sljedećem pismu Mazzuri podržava održavanje prvog Slavenskog novinarskog kongresa u Pragu, istodobno s proslavom Palackijeva rođendana, te navodi kako se raduje što će to biti u lipnju 1898. i što »su novinari pretekli književnike, ekonomie i političare.«⁴⁶ Usprkos financijskim poteškoćama Stjepan je potkraj lipnja došao u Prag, ali Antun i Vilma nisu došli. Vjerojatno silno željan vidjeti brata Stjepan 15. srpnja 1898. nenajavljen dolazi u Zagreb, gdje ga radosno dočekuju brat i Antun Bauer. Susreće se i s Ivanom Lorkovićem, Svetozarom Pribičevićem i Jovanom Banjaninom iz Karlovca smatrajući u to doba da su interesi hrvatskih Srba i Hrvata istovjetni. Tom su prilikom Antun i Vilma odobrili Stjepanovu nakanu da se oženi Marijom, iako Stjepan nije imao stalno zaposlenje.⁴⁷

Stjepan je vrlo zadovoljan studijem u Parizu i ističe da su predavanja francuskih profesora mnogo dublja i bolja od onih njemačkih i onih na prostorima Austro-Ugarske. Stoga već u pismu Mazzuri 29. svibnja 1898. izražava želju da taj studij nastavi i u akademskoj 1898./99. godini.⁴⁸

To mu je i uspjelo, a prije toga, u rujnu 1898. vjenčao se u Pragu s Marijom Dvořákovom koja je zbog udaje morala napustiti učiteljsko zanimanje.

⁴³ *Korespondencija 1*, Dokument 192, Stjepanovo pismo Mariji od 29. IV. 1898., 309.

⁴⁴ *Korespondencija 1*, Dokument 196, Stjepanovo pismo Mariji iz Pariza od 30. V. 1898., 323.

⁴⁵ *Korespondencija 1*, Dokument 195, Stjepanovo pismo Mazzuri iz Pariza od 7. V. 1898., 312-313; Dokument 196, Stjepanovo pismo Mariji iz Pariza od 10. V. 1898., 313.

⁴⁶ *Korespondencija 1*, Dokument 197, Stjepanovo pismo Mazzuri iz Pariza 21. V. 1898., 315.

⁴⁷ *Korespondencija 1*, Dokument 202, Stjepanovo pismo Mariji 16. VII. 1898., 322-323.

⁴⁸ *Korespondencija 1*, Dokument 198, Stjepanovo pismo Mazzuri iz Pariza 29. V. 1898., 319.

Borave neko vrijeme u Trebarjevu Desnom trpeći krajnju oskudicu. Sva braća, pa i Andrija i Tomo, sretna su zbog Stjepanove ženidbe, osobito sestra Kata Jančir, dok se druga sestra nije izjasnila. Prije ženidbe Stjepan je rekao Mariji da ne očekuje nakon udaje materijalno blagostanje te da će mijenjati mjesto stanovanja prema potrebi te da — ne bude li mogao nastaviti studij u Parizu — planira otići u Dalmaciju.⁴⁹ Međutim, par odlazi u Pariz gdje Stjepan u pola godine završava studij. Žive u velikom siromaštvu jer je Stjepan odbio da se za njih prikuplja novac po Hrvatskoj na dotadanji način. U međuvremenu se napredna studentska organizacija u Pragu počela osipati i Vladimir Jelovšek i Franjo Poljak misle da se posao organiziranja naroda mora nastaviti u Zagrebu kao središtu Hrvatske. I oni se vraćaju u zemlju, a neki (kao Korporić) odlučuju se za drugu opciju.⁵⁰

Stjepan je 29. lipnja 1899. diplomirao raspravom *Savremena Hrvatska i južni Slaveni*, kasnije objavljenom u izdanjima Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Diplomu Slobodne škole političkih znanosti u Parizu potpisali su povjesničar prof. Albert Sorel i prof. Anatole Leroy-Beaulieu.⁵¹ Znanje stečeno u Parizu kasnije je pretočio u djela koja je objavio u izdanjima Matice hrvatske i Akademije a uz tihu i nevidljivu pomoć brata Antuna koji ih je pregledao, lektorirao i upotpunio, a i zagovarao njihovo izdavanje.

U pismu Stjepanu od 17. siječnja 1899. Antun piše o pripremama za pokretanje lista *Dom* i o tome kako nailazi na velike poteškoće jer ga ne podržava potpuno ni pravaš Antun Bauer te da mora odustati od velikih planova i dakako skupog izdanja lista, »jer svijet to ne trpi«. Taj je problem i Stjepan iskusio mnogo puta. Često je grcao u dugovima koje nije mogao vraćati i to ga je silno mučilo, osobito kada su se počela radati djeca.⁵² Stjepan se želi vratiti u Hrvatsku, ali pregovori za posao ne teku baš po planu. Pregovara s Koalicijom ali i s Rijekom za urednika *Hrvatske sloge*, no ništa nije sigurno. Godine 1899. rodila se Stjepanu i Mariji kćer Milica. Antun se ljuti što se Stjepan ne vraća u Hrvatsku.⁵³ U prosincu 1899. Antun mu s ponosom pi-

⁴⁹ *Korespondencija 1*, Dokument 206, Stjepanovo pismo Mariji 2. VIII. 1898., 326.

⁵⁰ *Korespondencija 1*, Dokument 213 i 214. — Pisma pisana potkraj 1898. Uredništvo je ostalo tiskari dužno 180 forinti koje zbog toga ne želi nastaviti tiskati *Novo doba*. Književnik i političar Jelavić predlaže tiskanje biblioteke u Hrvatskoj. List *Novo doba* nastavak je *Hrvatske misli* koju pokreće »sjedinjena hrvatska, srpska i slovenačka omladina«, a izdavač je bio Vice Iljadica-Grbešić. Prvi broj izlazi u Pragu 1898. Objavljeno je samo deset brojeva.

⁵¹ I. PERIĆ, *Stjepan Radić*, 122-125.

⁵² *Korespondencija 1*, Dokument 220, Antunovo pismo Stjepanu iz Zagreba 17. I. 1899., 340-341

⁵³ *Korespondencija 1*, Dokument 224, Antunovo pismo Stjepanu iz Visokog kraj Križevaca 7. X. 1899., 347.

še o izlasku prvog broja *Doma*, koji je financirao Antun Bauer.⁵⁴ Prvi broj je tiskan u 10.000 primjeraka i Antun se nadao da će list imati uspjeha, no naišao je na velik otpor i različite kritike, osobito Ivana Lorkovića što je Antuna vrlo zabrinulo jer je počeo shvaćati da je hrvatska omladina podijeljena kao i sve u državi te da brat i on imaju malo pristaša među studentima pred završnim ispitima koji se opredjeljuju za političke stranke preko kojih se nadaju doći do radnih mjesta i kruha.⁵⁵ U pismu 26. prosinca 1899. s očajem opisuje smrt mlađeg brata Ivana kojemu je vagon u Križevcima odsjekao nogu i koji je u užasnim mukama umro od sepse u zagrebačkoj željezničkoj bolnici.⁵⁶ Poslije toga — usprkos izvjesnim neslaganjima — pisma su ponovno sve toplija i čini se da su braća opet našla zajednički jezik. No i dalje su razdvojeni jer ne žive u istome mjestu.

Stjepan se nakon Pariza duže zadržao u Češkoj da bi ga u jesen 1900. zatekli u Zemunu kao dopisnika za neke zagrebačke, a vjerojatno i češke listove. Braća se u tom razdoblju rijetko dopisuju jer su previše zaokupljeni svakodnevnim obvezama, ali i brigama. Ipak, Antun 3. rujna 1901. piše Stjepanu u Zemun značajno pismo u kojem objašnjava što se događa s Narodnom strankom, koja se držala narodno-kulturnog ideala ali i politički »nemoćnog jugoslavenstva« i koja je sada je samo sluga vlade tj. bana Khuen-Héderváryja. Postavlja pitanje bi li se on i Stjepan mogli složiti. Smatra da je hrvatska državna misao prestara i slaba te da bi se mogla raspliniti. Pomišlja da treba osnovati jednu novu narodnu naprednu stranku kojoj bi glavni cilj bilo poboljšanje na polju narodne prosvjete i narodnoga gospodarstva.⁵⁷ U listopadu 1901. Čeh Josip Kržepelka ponudio je Stjepanu besplatno dvosobni stan na godinu dana na svojem ribnjaku u Končanici pokraj Daruvara, pod uvjetom da pomogne probuditi narodnu svijest kod Čeha u tom kraju.⁵⁸ Stjepan se tako s obitelji našao u Končanici, no ondje nije mogao pratiti politička zbivanja. Iz pisma Antunu vidi se da i ondje živi u velikoj oskudici i moli brata za pomoć.⁵⁹ Ipak događa se i nešto pozitivno. Početkom 1902. An-

⁵⁴ *Korespondencija 1*, Dokument 226, Antunovo pismo Stjepanu iz Zagreba 14. XII. 1899., 349.

⁵⁵ *Korespondencija 1*, Dokument 229, Antunovo pismo Stjepanu 14. I. 1900., 353-355. Na Radićeve članke u *Hrvatskoj misli* reagirali su nešto ranije i Živan Bertić i Nikola Fugger iz Zemuna (*Korespondencija 1*, Dokument 228).

⁵⁶ *Korespondencija 1*, Dokument 227, Antunovo pismo Stjepanu iz Zagreba 26. XII. 1899., 359-360.

⁵⁷ *Korespondencija 1*, Dokument 247, Antunovo pismo Stjepanu iz Zagreba 3. IX. 1901., 370.

⁵⁸ *Korespondencija 1*, Dokument 248, Pismo Josipa Kržepelke Stjepanu iz Končanica 14. XI. 1901., 371.

tun je uspio dogovoriti da se knjiga *Djevojački svijet* na kojoj su Marija i Stjepan zajedno radili objavi u Matici hrvatskoj. Naime, tadašnji predsjednik Matice Ivan vitez Trnski prihvatio je *Djevojački svijet* za tisak, ali knjiga je objavljena tek u studenom 1902. u redakciji Antuna Radića, koji je predložio da se udio u radu Marije Radić izostavi iz knjige.⁶⁰ Stjepan je nerado pristao. Osim spomenute knjige Stjepan je 1902. objavio u tiskari Janka Dujaka u Sis-ku brošuru *Kako ćemo iz našeg zla u dobro?* u kojoj poziva na slogu Hrvate i Srbe.

U međuvremenu Antun je uspio dogovoriti Stjepanu mjesto tajnika kluba Hrvatske opozicije⁶¹, pa mu i piše da ga očekuje u Zagrebu.⁶² Bila je to najava uske suradnje braće koja je trajala do Antunove smrti. Na položaju tajnika Hrvatske opozicije, odnosno Hrvatske stranke prava, Stjepan se nije dugo zadržao. Imao je previše spoznaja o politici u svijetu da bi mogao prihvatiti način djelovanja opozicije u Hrvatskoj. Opozicija je u Saboru od 88 zastupnika imala samo njih osam, a osim toga djelovanje te opozicije zasnivalo se na građanskim tekovinama, a ne na seljačkim interesima. Spoznavši njene ciljeve na temelju djelovanja Hrvatske poljodjelske banke Stjepan je na godišnjoj skupštini 1904. iznio svoje spoznaje o manipulacijama oko prodaje jednog rasparceliranog zagorskog posjeda te je nakon toga napustio tajničko mjesto, ograđujući se u budućnosti od djelovanja korumpiranih građanskih stranaka.⁶³

Od 1902. Stjepan živi u Zagrebu, u Međašnoj ulici 12, u oronuloj, ali ipak vlastitoj kući. No prvo je trebalo poništiti odluku o zabrani njegova boravka u Zagrebu, za što se založio Šandor Bresztyenszky (1843.—1904.) veleposjednik, odvjetnik i političar iz Velike Gorice.⁶⁴ Život u istom gradu i svako-

⁵⁹ *Korespondencija 1*, Dokument 258, Stjepanovo pismo Antunu iz Končanice 27. I. 1902., 380.

⁶⁰ *Korespondencija 1*, Dokument 257, Pismo Ivana Trnskog Stjepanu Radiću, 379; *Isto*, Dokumenti 269 i 270, Prepiska pisma Antuna Stjepanu 3. XI. 1902. i 5. XI. 1902., 390-391. U knjizi nema spomena uloge Marije Radić u priređivanju knjige te su se braća očito na tom poslu posvadila. Zato danas nitko ne uzima da je ta značajna knjiga izašla zajedničkim zalaganjem Stjepana i Marije Radić.

⁶¹ Hrvatska opozicija nastaje u siječnju 1902. kao stranačko tijelo spajanjem Stranke prava i Neodvisne narodne stranke. Od 29. siječnja 1903. preimenovana je u Hrvatsku stranku prava. Stjepan je bio tajnik opozicije od veljače 1902. Usp. I. PERIĆ, *Stjepan Radić 1871.—1928.*, 146, 151.

⁶² *Korespondencija 2* — dodatak, Dokument 41, Antunovo pismo Stjepanu 4. II. 1902., 719. U pismu Antun poručuje Stjepanu da se počne spremati za preseljenje u Zagreb s time da mu je poslao i nešto novca za selidbu.

⁶³ Z. KULUNDŽIĆ, *Stjepan Radić, Predgovor*, 17-18.

⁶⁴ *Korespondencija 1*, Dokument 265, Pismo Šandora Bresztyenszskog Stjepanu Radiću 5. VI. 1902., 386.

dnevno viđanje čini dopisivanje nepotrebnim pa iz tog vremena nemamo takve građe kao za prijašnje razdoblje. U siječnju 1903. Stjepan se opet našao u uzama zagrebačkog Sudbenog stola, te je 13. veljače 1903. održano prvo suđenje u Mitrovici, a drugo, u kolovožu, u Zagrebu, oba zbog ometanja javnog reda i mira, odnosno zbog Stjepanova ukazivanja na kršenje Hrvatsko-ugarske nagodbe. Prvo suđenje održano je prije, a drugo nakon narodnog pokreta 1903. te se smatralo da je Stjepan Radić potaknuo taj pokret svojim govorima i spisima.⁶⁵ Zbog Kunovečke bune i krvavih događanja u Zaprešiću kada je spaljena mađarska zastava, Stjepan je postao izrazit mirotvorac i više se nikada nije zauzimao za pobunu, revoluciju ili borbu, ograničivši svoje djelovanje na izbornu borbu preko parlamenta i tiska. To je dovelo do njegova prekida s Františekom Hlaváčekom, koji mu je zamjerio i pisanje za razne češke novine smatrajući da to Stjepan čini radi honorara.⁶⁶ Time je bilo prekinuto divno prijateljstvo i plodna suradnja između jednog Čeha i jednog Hrvata.

Zauzimanjem za mirno rješenje političkog pitanja Stjepan je na jedan način odustao od *Osnove rada za gospodarsku, narodnu i političku obranu Hrvatske proti Mađarskoj i političkoj sili* koju je izradio početkom 1903. za sjednicu središnjeg odbora Hrvatske opozicije.⁶⁷ *Osnova* je vrlo oštra kritika propadanja gospodarskog, a i demografskog razvoja Hrvatske i tu je prvi put Stjepan obrazložio potrebu osnivanja seljačkih općina i seljačke banke te stvaranja seljačkog imovinskog prava, a usto navodi da uz *Dom*, popularni list za selo, treba takav list pokrenuti i za inteligenciju pod imenom *Narodno-gospodarski list*.

Borba braće Radić za zastupnička mjesta u Saboru 1904.—1913.

Borba za zastupnička mjesta vodi se ne samo putem tiska već i kroz brojne skupštine koje su se uoči svakih izbora mogle slobodno održavati. No da bi mogli voditi takav javni način političke borbe braća Radić morala su osno-

⁶⁵ B. JANJATOVIĆ, *Stjepan Radić. Progoni — zatvori — suđenja — ubojstvo 1889.—1928.*, Dom i svijet, Zagreb 2003., 95-105. Ovaj pokret je historiografski dobro obrađen, stoga u ovom radu ne navodimo njegove karakteristike i osobitosti.

⁶⁶ D. Agičić, *Dragi Franta!*, 10.

⁶⁷ *Korespondencija 1*, Dokument 281, 403-410. *Osnova* je pisana rukom Stjepana Radića i u njoj se Radić poziva na Vrbanićevu studiju *Jedno stoljeće u razvoju broja žiteljstva Hrvatske i Slavonije* (Zagreb, 1901.), gdje se *statistički* dokazuje da Hrvatska propada na svim područjima i da je žurno potrebno nešto učiniti da se to propadanje zaustavi i da se krene putem napretka i razvoja. Težište rada stavljeno je na gospodarstvo jer je ono osnovna poluga razvoja, dakako uz stanovništvo.

vati svoju zasebnu Hrvatsku pučku seljačku stranku koja je djelovala isključivo u narodu, po selima.

Budući da je za takav rad bila potrebna organizacijska struktura, oba brata rade složno kako bi probudili seoski narod i osposobili ga za vladanje. Podijelili su zadatke i Antun je manje prisutan na javnim skupštinama, a Stjepan koristi svoj govornički dar te obilazi Hrvatsku i drži govore, dajući narodu nadu u bolje sutra kada uzme vlast u svoje ruke. Mi danas teško možemo usporediti njihov politički rad, a da jednom od njih ne nanesimo nepravdu. Svakako Stjepan je uspješniji u komunikaciji s narodom i zato popularniji, ali bez početnog impulsa koji od Antuna dolazi nakon dugog promišljanja i na temelju poznavanja narodnih potreba taj narodnosno-politički rad ne bi bio tako dobar. Iako djeluju na istoj liniji, početne impulse sada uvijek daje Antun.

Tako još 1899., nakon što se pokazalo pogrešnim da se na Hrvate u Hrvatskoj idejno utječe preko djelovanja studenata u Pragu, Antun pokreće list *Dom* kojeg je svrha objavljivanje kratkih članaka o raznim problemima društva pisanih jednostavnim i jasnim jezikom. Takav pristup narodu bio je pun pogodak. *Dom* je ulazio u mnoge seljačke kuće gdje su ga čitali skupno svi ukućani, razgovarali o njegovu sadržaju i rado odlazili na skupove gdje je govorio Stjepan Radić.

Od kraja 1902., kada obojica žive u Zagrebu, počinju intenzivnije surađivati na izbornom programu, pa je Stjepan napisao brošuru *Najjača stranka u Hrvatskoj*, a zajednički su napisali i sadržaj *Doma* koji je izašao u prosincu 1902. i gdje su obrazložili svoje ciljeve.⁶⁸ Više od 450 primjeraka te brošure razaslano je na sve strane; trideset primjeraka primio je i Tomo Jalžabetić u Đurđevcu te Podravina postaje najjače područje djelovanja braće Radić jer je nastanjena gotovo isključivo hrvatskim pučanstvom, a gospodarski je to bilo prilično razvijeno područje s jakom poljoprivredom koju su njegovali seljaci srednjeg imovnog stanja, pogotovo poslije ukidanja Varaždinske vojne krajine 1873. godine i koje su instruirali nastavnici križevačkog gospodarskog učilišta, osnovanog 1860. godine.

Međutim predizborna borba bila je često prekidana ili Stjepanovim zatvaranjem, ili njegovim boravcima u inozemstvu. Tako na prvim izborima 1903. na koja su braća izašla kao kandidati Stjepan izdržava četveromjesečnu zatvorsku kaznu, a krvava Kunovečka buna pokraj Koprivnice navela je braću na zaključak da će se boriti samo parlamentarnim, mirnim sredstvima za stvaranje narodne vlade u Hrvatskoj koja će djelovati u interesu seljačkog

⁶⁸ *Korespondencija I*, Dokument 271, Pismo Stjepana Radića Mariji Radić 10. XII. 1902., 391.

naroda, dakle bez oružja i bez pobuna. Nije slučajnost da je Stjepan Radić često govorio o krvavoj seljačkoj buni Matije Gupca i da je tu temu obranio Osječanin Ivan Hartinger kao svoju doktorsku radnju u komisiji pred dr. Ferdodom Šišićem i Vjekoslavom Klaićem, a onda je 1911. tiskana i kao posebno izdanje.⁶⁹

Na izborima uspjesi braće Radić bili su vrlo različiti. Tako se Antun kandidirao za zastupnika Udružene opozicije 1901. u izbornom kotaru Sveti Ivan Žabno i Sveti Ivan Zelina, ali nije prošao.⁷⁰ Stjepan je bio bolje prihvaćan pa je uskoro postalo očito da ima prednost pred njim. Govorio je ono što je narod htio čuti, za razliku od Antuna, koji je u govoru bio suzdržaniji, oprezniji i ukočeniji. Ta spoznaja Antunu vjerojatno nije bila draga, ali ju je prihvatio kao činjenicu i velike govore prepuštao bratu. No bili su sporazumni da bez stvaranja jake političke stranke neće imati uspjeha. Puni uspjeh Hrvatska je pučka seljačka stranka pokazala tek poslije Prvoga svjetskog rata, kada je već Antun bio mrtav.

Zajednički najavljuju pokretanje stranke. Kao urednik Stjepan Radić u 10. broju polumjesečnika *Hrvatska misao*, koji počinje izlaziti i u Zagrebu, objavljuje 1904. članak *K osnivanju Hrvatske seljačke stranke*.⁷¹ Zapravo braća zajednički sastavljaju taj program kojemu je tumač napisao Antun Radić. Stjepan i Antun deklarirali su se kao prvaci vodstva stranke 22. prosinca 1904. U programu je naglašeno da cijeli hrvatski narod teži urediti svoju zemlju svojim zakonima i uredbama prilagođenima potrebama naroda. Tog se je principa Stjepan Radić držao i kao predsjednik Oblasnog odbora Zagrebačke oblasti 1927. i 1928. godine pa je to najbolji primjer da su Antunove zamisli živjele preko njegovog brata i poslije Prvoga svjetskog rata. Dakako u izmijenjenim uvjetima poslije 1925. trebalo je taj program prilagoditi novom vremenu, ali temelji su bili zajedničko djelo braće Radić, koji su smatrali da vlast u Hrvatskoj trebaju obnašati ljudi koji rade za narodno dobro.⁷²

Nema nikakve sumnje da je pri sastavljanju Programa mirni Antun Radić dominirao, ocrtavši ugrubo što bi stranka radila i što su joj ciljevi. Taj je program mnogo blaži od *Osnova* koje je Stjepan napisao 1903. godine.⁷³

⁶⁹ Ivan HARTINGER, *Seljačka buna Matije Gupca 1573.*, Zagreb, Osijek: Mudroslovni fakultet sveučilišta Franje Josipa I., 1911. Ovaj rad bio je Hartingerov doktorat; kasnije je Ferdo Šišić, koji je bio u komisiji, napisao povijesnu studiju o buni ne spomenuvši Hartingera.

⁷⁰ *Korespondencija 1*, Dokument 250, Antunovo pismo Stjepanu iz Zagreba 28. X. 1901., 372.

⁷¹ S. RADIĆ, «K osnivanju Hrvatske seljačke stranke», *Hrvatska misao* 3 (1904) 10, 577-590.

⁷² Mira Kolar-Dimitrijević, prir., *Radićev sabor. Zapisnici oblasnog odbora Zagrebačke oblasne skupštine 1927—1928.*, Zagreb, Školska knjiga, 1992.

⁷³ *Korespondencija 1*, 577-590.

Program je izvanredno važan dokument, prilagođen novom vremenu i stoljeću, ali osnovica mu je da vlast trebaju obnašati ljudi koji rade za narodno dobro i prema potrebama naroda. U drugom dijelu Programa govori se o državnoj upravi, obrtu, trgovini, prometu i financijama, sudstvu, školstvu i crkvi, vojsci, vladi i zakonodavstvu, a traži se i stvaranje posebnog seljačkog prava prema potrebama naroda.⁷⁴ Zanimljivo je da se u njemu ističe i podupiranje prometa jer je Hrvatska primorska i podunavska država pa to dvoje treba povezati. To je Stjepan ozbiljno shvatio i kao predstojnik Oblasnog odbora zagrebačke Oblasne skupštine organizirao je i prve zrakoplovne letove od Zagreba do mora. Braća traže da se pučke škole osnuju u svakom većem mjestu i da se uredi praktična poljodjelska pouka te da se škola prilagodi potrebama društva što je zapravo model današnje »škole za život«. Zanimljivo je kako se u Programu ističe da politika nije neki poseban zanat kojim se bave samo odabrani već da je to rad za opće dobro.⁷⁵ U programu se navodi i da Hrvati imaju pravo na svoju državu, koja se mora zvati Hrvatska kao što se država ruskog naroda zove Rusija, Češka češkog naroda itd. Tumač koji je Antun Radić napisao uz Program i koji je objavljen tek 1908. u Zagrebu u posebnoj brošuri pod naslovom *Što je i što hoće Hrvatska pučka seljačka stranka?* pokazuje da je Antun dugo razmišljao o kakva stranka treba biti i koji je sadržaj njezinoga rada. Antun je protiv gospodske politike, pa stoga osuđuje i pokušaj dr. Pavla Raucha da stvori svoju stranku koja se zvala Ustavnost, ali isto tako osuđuje i Riječku rezoluciju koju sklapaju gospoda radi svojih interesa. Iz istog razloga kritizira i rad dr. Josipa Franka. Antun Radić naglašava u tumaču ovih šest temelja na kojima treba počivati Hrvatska pučka seljačka stranka: 1. Vjera u Boga; 2. Zakonitost; 3. Ustavnost tj. vladanje naroda i nad vladom i nad Saborom, 4. Hrvatsko državno pravo kojim se štiti pravo pojedinca pred vlastima; 5. Slavensko bratimstvo; 6. Seljačka sloga.

Nakon što su objavili svoje ciljeve u tisku braća su započela borbu za glasače na izborima preko narodnih skupština i zborova, obilazaka simpatizera po malim mjestima, ali i preko brojnih članaka, što im je bilo olakšano kada su 1907. osnovali vlastitu Hrvatsku pučku seljačku tiskaru, izbjegnuvši tako objavljivanje u listovima drugih izdavača to jest *Hrvatskom narodu* 1905. te *Hrvatskim novinama* Peroslava Ljubića koje su izlazile u Virju do 1907. godine. *Božićnica* je postala najomiljeniji kalendar u seljačkim domovima od 1906. godine. Mali *Dom*, označen kao *list za razgovor i nauku* (nazivan od milja i *Domić*), prestao je izlaziti još 1904. godine pa je na njegovo mjesto došao veliki *Dom*, koji je s povremenim prekidima izlazio do Šesto-

⁷⁴ I. PERIĆ, *Antun Radić*, 186-187.

⁷⁵ *Isto*, 189.

siječanjske diktature pod naslovom *Dom* (1906.—1920.; 1925.—1930.), *Slobodni dom* (1920. —1925.), *Seljački dom* (1936. —1942.), a imao je i različite podnaslove.

Osnivanje stranke 1904. bilo je vrlo važan trenutak u povijesti djelovanja braće Radić. Uz Program, braća Radić su u kolovozu 1905. uime glavnog odbora Hrvatske pučke seljačke stranke uputila i cirkular članstvu kojim je stranka organizirana piramidalno te su se povjerenici trebali birati u svakom mjestu od najboljih ljudi.

Prvi put nakon osnutka stranke oba se brata kandidiraju na izborima 8. svibnja 1906. godine i to Antun u tri a Stjepan u dva izborna kotara. No ni ti jedan nije izabran. Predizborni proglas za izbore 27. i 28. svibnja 1908. sastavljaju braća zajedno.⁷⁶ Traže opće izborno pravo i posebnu hrvatsku banku koja će kreditirati seljaštvo te naglašavaju neke potrebe naroda. No izabran je samo Stjepan, a Antun je u Dugom Selu izgubio. Ipak izabran je za narodnog zastupnika u Ludbregu na ponovljenim izborima u svibnju 1910. godine, ali taj je Sabor raspušten već u kolovozu iste godine. Nakon proširenja izbornog prava, na novim izborima u listopadu 1910. kandidiraju se oba Radića; Antun je izabran u izbornom kotaru Velika Gorica, a Stjepan u Ludbregu. Kao izabrani zastupnik i član Glavnog odbora i Antun povremeno obilazi teren i pomaže svojim izbornicima u ostvarenju mnogih njihovih prava. Braća zajednički sastavljaju Adresu svoje stranke upućenu kralju nakon konstituiranja novog Sabora i traže odvajanje Hrvatske od Ugarske, protivći se mađarizaciji hrvatskih prostora i gospodarskoj eksploataciji Hrvatske.⁷⁷ U toj se Adresi prvi put ističe zahtjev za suverenom Hrvatskom, što je Stjepan Radić ponovio i u Ustavu Hrvatske republikanske seljačke stranke 1921. godine. Antun se zalagao i za povećanje učiteljskih plaća. No i taj je Sabor raspušten, a na novim izborima u prosincu 1911. Antun je izabran u izbornom kotaru Velika Gorica a Stjepan u Ludbregu, a izborni proglas ponovno sastavljaju zajednički.⁷⁸ Traže slobodu za seljaka u seljačkoj zemlji. No i taj Sabor je kratka vijeka, a na izborima 16. prosinca 1913. Antun nije izabran u Velikoj Gorici, gdje je pobijedio novinar Ivan Peršić iz Starčevićeve stranke prava, koji je rekao da je Antun Radić čudak, a zapravo je bio tih, nenametljiv, misaon i radin i dobronamjieran čovjek.⁷⁹ Antun je izgubio i na naknadnim izborima u Garčinu 1914. i sve ga je to silno rastužilo jer je dušom i tijelom radio za seljački narod koji mu to nije uzvatio ljubavlju i po-

⁷⁶ I. PERIĆ, *Antun Radić*, 337.

⁷⁷ *Isto*, 251.

⁷⁸ *Isto*, 253.

⁷⁹ *Isto*, 258.

vjerenjem. Da su izgubili svojeg zaštitnika i čovjeka koji je izgorio u borbi za njihove interese iskazali su to tek masovnim dolaskom na njegov pogreb.

Kao što je spomenuto, na izborima braća postižu različite rezultate, odnosno često ne prolaze. Razlog su dobrim dijelom i slaba financijska sredstva u odnosu na predizborno propagandu drugih stranaka. Imaju i probleme oko tiskanja *Doma* i knjiga i izbornih proglaša, jer članarinu nisu svi članovi redovito plaćali. Poslove oko izbora braća su podijelila. Stjepan svakodnevno ide u narod, a Antun piše izvještaje o radu skupština Hrvatske pučke seljačke stranke na terenu što je velik posao jer treba prepravljati pisma koja su često pisali gotovo nepismeni ljudi. Trebalo je te dopise preraditi i takve uvrstiti u list stranke. Dopisivanje s povjereništva i izbornim odborima uzima braći mnogo vremena i sada se gotovo svakodnevno susreću i dogovaraju.⁸⁰ Za održavanje svake izborne skupštine trebalo je zatražiti dozvolu, a često im nije bila dana. Braća se na predizbornim skupštinama zauzimaju za opće pravo glasa, ali ono ni za bana Tomašića 1910. nije uvedeno, već tek poslije Prvoga svjetskog rata. Tada se odnosilo na muškarce, a čak i za njih uz izvjesne ograde, dok su žene pravo glasa dobile tek poslije Drugoga svjetskog rata.

Antun Radić osmislio je i Privremeni red za organizaciju HPSS-a naglašavajući važnost povjerenika i tiska. Povjerenike je birao narod, a osnutak Hrvatske pučke seljačke tiskare u Zagrebu uz financijsku pomoć spomenutoga Tome Jalžabetića iz Đurđevca olakšao je rad vodstvu stranke. Također, 1911. osnovana je Slavenska knjižara Marije i Stjepana Radića u Jurišićevoj 1, koja je olakšala kontaktiranje sa seljacima koji su dolazili u Zagreb.

Hrvatska pučka seljačka stranka na terenu se često morala konfrontirati s drugim strankama koje su također počele shvaćati selo kao svoju izbornu bazu. I dok Antun piše, Stjepan obilazi sela i osniva povjereništva, a s obitelji često odlazi u Prag. Rad na terenu protkan je mnogim poteškoćama koje dobrim dijelom izviru iz neprijateljskog odnosa vlasti, ali rad prvoj seljačkoj političkoj stranci otežavaju i druge stranke. Naime, i pravaši se bore za izborne glasove seljaka, koji su 1911., kada je biračko pravo prošireno, postali značajan politički čimbenik. U *Domu* Antun Radić objašnjava političke promjene i analizira zbivanja u raznim područjima života. Zalaže se i za osnivanje institucija koje bi pomogle seljaštvu u nabavi sjemena i kvalitetne stoke te prodaji poljoprivrednih proizvoda, i dakako za osnivanje seljačke banke, bez koje seljak ne može sebi osigurati povoljan kredit. Antun nikada nije zaboravljao kulturne vrednote seljaštva, dakle etnologiju, a važnost tog kulturnog područja shvatio je i Stjepan Radić, koji je 1927. kao predsjednik

⁸⁰ *Korespondencija I*, Dokument 304, Antunovo pismo Stjepanu 14. VIII. 1907., 431.

Oblasnog odbora Oblasne skupštine u Zagrebu osnovao Seljački muzej u zgradi Seljačkog doma na Zrinjevcu. Muzej je nekoliko dana poslije Stjepanove smrti zapaljen i zaboravljen.

Izbori za Sabor pokazali su po slabim rezultatima da je Hrvatska pučka seljačka stranka usprkos tiskari, novinama, povjerenstvima i skupštinama ipak u velikim poteškoćama, jer nije imala mnogo pristaša u građanstvu, a poslije 1905. ni među studentima, a seljački se narod tek uvodio u političku borbu. Zanemareno, opterećeno dugovima zbog raspada kućnih zadruga, ovisno o nakupcima i prekupcima koji su kupovali proizvode ispod proizvodne cijene, seljaštvo je vodilo borbu za preživljavanje, a mali broj djece, odnosno bijela kuga u pojedinim obiteljima sjevera Hrvatske, još je više sprječavao seljake da se angažiraju na izborima smatrajući to poslovima gospode. Stranka braće Radić bila je dakle usprkos svim naporima braće da objasne svoje ciljeve i način svoje borbe stranka s poteškoćama, čemu su u mnogome pridonosile druge građanske stranke s kojima braća nisu našla zajednički jezik.

Treba napomenuti da je u tom razdoblju Stjepan na selu poznatiji od Antuna, ali da narod ipak voli Antuna. Stjepan je naime bio aktivniji na terenu, a i znao je odmah raspoloženje naroda izraziti riječima. Bio je »narodski čovjek«, ponašanjem vrlo različit od suzdržanog, uvijek urednog i opreznog Antuna. Usprkos manjim neslaganjima djeluju oni u tom razdoblju kao složna braća, međusobno se ispomažu, savjetuju i zajedno rade.

Sredstva za život i rad dobivaju od tiskanja svojih djela i članarine, a potom i od knjižare. No izdatci su često veći od prihoda pa Antun radi kao urednik *Zbornika za narodni život i običaje južnih Slavena*, ali i kao tajnik Matice hrvatske, koja je prema Pravilima od 28. svibnja 1879. kao književno, umjetničko, znanstveno i prosvjetno društvo bila obvezna izdavati dobre i korisne knjige. Antun je od 1901. tajnik u Matici, a to je iskoristio da bi u nakladnički program uvrstio i nekoliko Stjepanovih knjiga nastalih kao rezultat spoznaja na njegovu studiju u Parizu. Većina tih knjiga izdana je uz financijsku pomoć sedam književnih zaklada među kojima Zaklada Ivana Nepomuka Draškovića ima istaknuto mjesto. Sve su Stjepanove knjige dobile od te zaklade i nagradu koja je njemu i obitelji omogućila pristojan život u Međašnoj ulici. Te su knjige intelektualni krug (ili barem jedan njegov dio) rado čitao i podržavao, pa su neke nagrađene i kada je Antun prestao biti tajnik Matice i više nije mogao utjecati na ishod glasanja.

Antunovim je zauzimanjem Stjepan u Matici objavio i spomenute pripovijesti i upute čeških spisateljica za odgoj mladih djevojaka pod naslovom *Djevojački svijet* (1902.), a potom mu je objavljena izvanredna knjiga *Moderena kolonizacija i Slaveni* (1904.), pa *Savremena Evropa ili karakteristika ev-*

ropskih država i naroda (1905.) te *Današnja financijalna znanost* (1908.) u kojoj je kritički analizirao poreze i financije tadašnje Europe s posebnim osvrtom na stanje u Hrvatskoj uključujući i prijedloge. Tiskanje tih knjiga Antun je dakle podržavao snagom svog tajničkog položaja, često prikupljajući novac za tiskanje, pa je to vjerojatno i pridonijelo njegovu otpustu 1909. kada je novi predsjednik Matice Oton Kučera preuzeo predsjedništvo te ukinuo izdavanje *Glasa i Hrvatskoga kola*. No tiskana su i brojna djela drugih autora iz raznih područja pa je zahvaljujući Antunovom trudu i zalaganju biblioteka Matičinih izdanja obogaćena vrijednim djelima iz raznih područja znanosti i kulture.⁸¹ Antun je 1906. godine izdao 24 broja *Glasa Matice hrvatske* u kojima je izvještavao o svim zbivanjima u Matici, ali i objavljivao kritike i prikaze književnih uradaka. U 1907. i 1908. izdao je po 24 broja, a u 1909. godini 20 brojeva.⁸² U *Glasi* Antun je često razjašnjavao razne pojmove iz književnosti i povijesti objavljujući i članke Vjekoslava Klaića koji je u vrijeme vladavine Hrvatsko-srpske koalicije bio umirovljen s položaja profesora hrvatske povijesti u korist mladog Ferde Šišića. Milivoj Dežman, glasnogovornik Mladih, napao je Antuna da je Maticu pretvorio u svoju tvrđavu od koje crpi veliku materijalnu korist.⁸³ Antun Radić u *Glasi* prvi put spominje samostalnu hrvatsku državu koja bi trebala djelovati kao institucija koja financijski podupire izdavanje naprednih izdanja.⁸⁴ No jačanje Hrvatske pučke seljačke stranke kroz časopise, knjige i brošure veoma je zasmetalo članovima Hrvatske pučke napredne stranke i Čiste stranke prava te su 1908. pomogli da Antun izgubi mjesto tajnika, a u lipnju 1909. i stan u zgradi Matice hrvatske, što mu je otežalo život i svakako utjecalo na rad i zdravlje. Još mu je uspjelo tiskati Stjepanovu knjigu *Češki narod na početku XX. stoljeća* (1910.) za koju je Stjepan dobio nagradu iz sredstava zaklade grofa Draškovića. Potkraj 1910. izašlo je u vlastitoj nakladi Stjepanovo djelo *Savremena ustavnost: temelj, načela, jamstvo, obilježje* koje je, uz ostala njegova djela, trebalo omogućiti stjecanje docenture na Pravnom fakultetu u Zagrebu. U tome nije uspio jer ga nije podržao ni dr. Milan Amruš. Godine 1911. Stjepan je tiskao *Češku vježbenicu za srednje i njima slične škole*. U svakom slučaju prekid veza s Maticom bio je ozbiljan udar nanesen obojici Radića.⁸⁵

⁸¹ Ive MAŽURAN, Josip BRATULIĆ, *Spomenica Matice hrvatske 1842.—2002.*, Zagreb, Matica hrvatska, 2004.

⁸² Bibliografiju članaka Antuna Radića u *Glasi Matice Hrvatske* može se naći u 19. knjizi *Sabраних djela Antuna Radića*, Božidar Murgić, prir., Zagreb, Seljačka Sloga, 1940., 148.

⁸³ I. PERIĆ, *Antun Radić*, 174.

⁸⁴ A. RADIĆ, *Reforma Matice Hrvatske pred njenim odborom*, *Glas Matice Hrvatske*, 4 (1906) 21-22, 176-178.

⁸⁵ I. PERIĆ, *Antun Radić*, 178.

Oba brata rade silnom energijom i žarom boreći se za svoje mjesto u društvu. Stjepan u svibnju 1908. odlazi sa suprugom u Prag gdje djecu upisuje u školu i gdje ostaje sve do kraja godine. Iz tog doba sačuvano je šest njegovih pisama Antunu u kojima mu piše da dovršava knjigu *Češki narod* i da radi na temi *Današnja financijalna znanost*, nadajući se da će mu ta djela pribaviti docenturu na Zagrebačkom sveučilištu.⁸⁶ Stjepan je bio prisutan na Sveslavenskom kongresu u Varšavi od 11. do 18. srpnja 1908. Nada da će na kongres doći i Antun nije se ispunila, jer Antun nije imao novca za putovanje.⁸⁷ Stjepan je putovao i u Petrograd u ožujku 1909. Gdje ga je lijepo ugostio Krunoslav Heruc, rodom iz Križevaca, a Antunova supruga Vilma u to ga vrijeme obavještava o poteškoćama rada Hrvatske pučke seljačke tiskare, koja se našla pred bankrotom već u ožujku 1909. ne mogavši platiti rate za svoje dugove. Stjepanu teško pada Vilmina vijest od 27. ožujka 1909. da mu je brat izgubio mjesto tajnika u Matici hrvatskoj jer je to bio jedini stalni Antunov prihod.⁸⁸ A onda mu i Antun 30. ožujka 1909. detaljno piše što se dogodilo te navodi da su iz upravnog odbora Matice istupili Đuro Arnold, Vjekoslav Klaić i on, da je Matica došla u ruke Otonu Kučeri i da više nema mogućnosti da Stjepan i dalje objavljuje u Matici uz pomoć Zaklade. Piše i o zapuštenosti Stjepanove kuće u Međašnoj ulici gdje je vrt obrastao u korov, ali i da je tiskara ugrožena. Antun je napisao da je čitajući Stjepanov članak o predavanju u Petrogradu, gdje su mu se mnogi izrugivali kada je govorio o glagoljici kao starom hrvatskom pismu, zaplakao »tužno i bolno«. U tom značajnom pismu u kojem je otvorio dušu Antun piše: »Mnogo sam mislio i ćutio, i to mi je očistilo dušu i opet me ojačalo. A tebi, dragi moj dobri bratac, pišem ovo samo zato, da znaš da je barem još jednomu nekome bilo teško i da je bio s tobom na tom križnom putu mišlju i dušom. Naš je već udes takav da nam je ići križnim putem.«⁸⁹ Iz stila ovog pisma vidi se duboka povezanost braće, koji su očito izgledali sve nesuglasice i misle da će im zastupnička mjesta u Saboru omogućiti da nastave rad za dobro naroda a protiv mađarske supremacije u Hrvatskoj.

Stjepan je, osim u Petrogradu, održao predavanje i u Moskvi 17. travnja 1909. te bratu piše da su ga ondje bolje shvatili nego u Petrogradu, gdje su

⁸⁶ *Korespondencija 1*, Dokumenti 313, 314, 317, 318, 319, 321, Stjepanova pisma Antunu iz Praga u svibnju i lipnju 1908., 439-449.

⁸⁷ *Korespondencija 1*, Dokument 318, Stjepanovo pismo Antunu 11. VI. 1908., 446.

⁸⁸ *Korespondencija 1*, Dokument 325, Vilmino pismo Stjepanu u Petrograd 17. III. 1909., 453. *Isto*, Dokument 327, Antunovo pismo Stjepanu u Petrograd 20. IV. 1909., 457.

⁸⁹ *Korespondencija 1*, Dokument 326, Antunovo pismo Stjepanu u Petrograd od 20. IV. 1909., 454-456.

ga Srbi uspjeti prikazati u lošem svjetlu kao i Hrvate uopće, te da bi prihvatio poziv iz Finske da i ondje drži predavanja kad bi ima novca za putovanje.⁹⁰ Iz Rusije Stjepan se vraća u Prag i utvrđuje da nema novca za povratak s obitelji u domovinu jer izostaje većina honorara.⁹¹ U Zagreb dolazi tek nakratko polovicom svibnja 1909. i ponovno se, u lipnju, vraća u Prag gdje je Marija s djecom. Ondje podiže zajam kod jedne češke banke koji je braći bio potreban za izbornu borbu, koju očito smatraju dominantnim načinom borbe. U Zagrebu ga je dočekala radosna vijest da mu je Matica hrvatska na odboru 6. svibnja 1909. ipak dodijelila nagradu iz zaklade grofa Draškovića za knjigu *Češki narod na početku XX. stoljeća*.⁹²

Po povratku iz inozemstva Stjepan je odmah krenuo u izbornu agitaciju. Borba je bila izvanredno teška i žestoka, a za nju već boležljivi Antun nije bio spreman, jer rad u narodu na skupštinama u prisutnosti protivnika zahtijeva izvanrednu snagu.⁹³ Zbog posebnosti svog programa na izborima, proglašavajući seljački narod jedinim koji ima pravo nositi vlast, Hrvatska pučka seljačka stranka ne može biti ni u kakvoj koaliciji. Na izborima 1908. ipak su dobili tri zastupnika (Stjepana Radića, Josipa Predavca i Tomu Jalžabetića). Antun je izabran tek 1910., te na dvama ponovljenim izborima (zastupnik do 1913.). Stjepan je bio izabran za saborskog zastupnika 1908. u Ludbregu po starom, a 1910. po novom izbornom redu, ali su ti sabori bili vrlo brzo ogođeni. Izabran je i 1911., 1913. i 1914., pa je u Prvi svjetski rat ušao kao zastupnik Hrvatske pučke seljačke stranke.⁹⁴ Štićenik je nadvisio svojeg mentora uspješnim radom u narodu, no to nije poremetilo njihove odnose.

Zajedničko Antunu i Stjepanu Radiću do 1914. bila je žestoka borba protiv mađarske supremacije nad Hrvatskom koja nije pomagala prirodni razvoj Hrvatske. Kraljevina Srbija postajala je sve snažniji čimbenik u politici Balkana i Europe, a Hrvatska je bila tek dio Austro-Ugarske koja je sve više gubila posebnost zbog svojih potkupljivih i birokratiziranih predstavnika u vlasti.

⁹⁰ *Korespondencija 1*, Dokument 330, Stjepanovo pismo Antunu iz Petrograda 26. IV. 1909., 461.

⁹¹ *Korespondencija 1*, Dokument 329, Stjepanovo pismo Antunu iz Petrograda 25. IV. 1909., 459-460.

⁹² *Korespondencija 1*, Dokument 333. — Obavijest o nagradi s potpisom O. Kučere i A. Radića, 464; *Isto*, Dokument 334, Stjepanovo pismo Mariji Radić 21. V. 1909. u Prag, 465.

⁹³ *Korespondencija 1*, dok.338/ 469. — Pismo Stjepana Antunu iz Praga 24. VI. 1909.

⁹⁴ Stjepanu je u travnju 1914. poništen zastupnički mandat, no nakon molbe caru Franji Josipu za oprost od tromjesečne kazne strogog zatvora (na koju je bio osuđen 1912. zbog sukoba s kotarskim načelnikom Jankom Sokolićem prilikom mjesne skupštine HPSS-a) i nakon trećih naknadnih izbora u kotaru Ludbreg, ušao je u Sabor. *Korespondencija 1*, Dokument 379, Pismo Stjepana Radića caru Franji Josipu 7. V. 1914., 520.

Braća Radić za vrijeme Prvoga svjetskog rata (1914.—1918.)

Za vrijeme rata oba brata vrlo teško žive. Stjepan je u proljeće 1912. ponovno dopao zatvora u Osijeku na pritužbu kotarskog načelnika Janka Sokolića zbog uvredljivog govora na skupštinama, pa je Antun intervenirao i kod škotskog povjesničara Seton-Watsona.⁹⁵ U pismu Stjepanu 17. travnja 1912. Antun brata tješi da će vjerojatno ipak doći bolja vremena.⁹⁶ Nakon puštanja iz zatvora 12. kolovoza te godine Stjepan se kandidirao na izborima za zastupnika i biva 1914. naknadno jednoglasno izabran što mu je osiguralo mjesto na rijetkim saborskim sjednicama za vrijeme Prvoga svjetskog rata.

Rad Sabora u Zagrebu iznimka je u Monarhiji, jer je ustavom Hrvatski sabor morao odobriti godišnji proračun. Te sjednice vezane uz proračun bile su teške i dugotrajne i Stjepan ih je koristio za podnošenje brojnih interpelacija, koje su kao odličan povijesni izvor za analizu stanja u Hrvatskoj za vrijeme rata historiografski dobro obrađene i ocijenjene.⁹⁷ U sastavljanju nekih interpelacija sudjelovao je svakako i Antun. To možemo ustvrditi na temelju toga što je Stjepana od nadbiskupa Bauera tražio da riješi problem Turpoljske općine 1915. a tada je saborski zastupnik bio samo Stjepan, jer je Antun biran zadnji put u Velikoj Gorici 1911. godine.⁹⁸ Iz sadržaja nekih interpelacija očitavamo Antunove spoznaje o tome kako živi narod, spoznaje o prehrani, korupciji i birokraciji. Osobito je važna interpelacija koju je Stjepan podnio na raspravi o indempnitetu 1914. godine, tražeći da se gospodarstvo Hrvatske uredi autonomno i da se u potpunosti primijeni Zakon o osnivanju Četvrtog odjela Zemaljske vlade čime je zapravo promijenjena i navodno nepromjenjiva Hrvatsko-ugarska nagodba iz 1868. godine.⁹⁹ Iako to Stjepan nije nigdje rekao, mislim da su mnoge interpelacije plod konzultacija s bratom. No i Stjepan je mnogo znao. I premda je svoju suprugu poslao 1915. u Prag, obojicu muče problemi nabave hrane za obitelj, a i nestašica novca, s time da je Stjepanova obitelj veća od Antunove.

Budući da je i djelovanje stranaka početkom rata zabranjeno, a prestali su izlaziti i mnogi listovi pa i *Dom*, braća su izgubila većinu svojih izvora

⁹⁵ *Korespondencija 1*, Dokument 368, Antunovo pismo Stjepanu Radiću u Osijek 30. IV. 1912., 508-509.

⁹⁶ *Korespondencija 1*, Dokument 371, Antunovo pismo Stjepanu 17. IV. 1912., 514.

⁹⁷ B. BOBAN, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, Zagreb, Alinea, 2006., 79-88, 100-118, 129-192, 204-243; S. RADIĆ, *Govori u Hrvatskom saboru II-III*, B. Boban, prir., Zagreb, Dom i svijet, 1996.

⁹⁸ *Korespondencija 1*, Dokument 380, Dopis Stjepana Radića nadbiskupu Antunu Baueru 18. III. 1915., 522.

⁹⁹ B. BOBAN, *Stjepan Radić, govori...*, 106.

sredstava a ni jedan ni drugi nije bio u državnoj službi. Zahvaljujući vojnoj mobilizaciji mnogih mladih profesora Antun u kolovozu 1917. dobiva mjesto profesora hrvatskog i latinskog jezika na gornjogradske gimnaziji, a honorarno sve do smrti predaje i na Donjogradske. Kao nastavnik bio je uvjerljiv. Luka Perković zapisao je kako je Antun savjetovao đacima da otvoreno nastupaju, da brane svoja stajališta i da preuzmu punu odgovornost za svoje postupke, te da treba naučiti obrazlagati ono što čovjek misli ili radi.¹⁰⁰ Vjerovao je u politiku Woodrowa Wilsona i nadao se sretnom rješenju za Hrvatsku. No to se njegovo gledište potkraj rata promijenilo.¹⁰¹

Nakon smrti cara Franje Josipa u studenome 1916. novi kralj Karlo IV. omekšava nutarnju politiku, ukinute su mnoge zabrane i ponovno je pokrenut i *Dom*. No odnos nove vlade bana Antuna Mihalovića (1917.) prema braći Radić nije se mnogo promijenio, jer su Antun svojim pisanjem, a Stjepan govorima i javnim istupima i dalje zastupali stajalište da Hrvatska mora imati svoju vladu koja će raditi u interesu naroda, a ne biti samo prijenosnik naredbi odozgo. Stanje se nije poboljšavalo i zbog gledišta Mađara da je Hrvatska sastavni i nedjeljivi dio Mađarske, pa je u Hrvatskoj to stvorilo klimu koja je u Carevinskom vijeću potaknula Antuna Korošca na zaključak da treba stvoriti južnoslavenski dio Monarhije. To je i učinjeno putem Narodnog vijeća, odnosno radom Slovenaca, Hrvata i Srba na pripremi za novu situaciju kojoj je krajnji cilj bilo stvaranje zasebne države. Iako se do jeseni 1918. nije znao krajnji ishod rata Narodno je vijeće formiralo Središnji odbor, koji je nakon dolaska Svetozara Pribičevića ukazivao na potrebu spajanja južnih Slavena pod Austrijom sa Srbijom kao nešto neminovno i nužno.

Stjepan Radić je u Narodnom vijeću imao značajnu ulogu, ali je nakon raskida svih veza s centrima moći Austro-Ugarske Monarhije savjetovao da se u zajednicu sa Srbima uđe nakon detaljnih dogovora, stvorivši sebi time neprijatelja u Pribičeviću i onima koji su smatrali da jedino Srbija može štiti njihove materijalne interese.

Izgubivši početkom rata sve prihode Antun se tek 1917. uspio reaktivirati kao profesor na zagrebačkoj gimnaziji jer su mnogi profesori bili mobilizirani. To mu je palo prilično teško jer od 1897. nije radio u nastavi. Niti jednog brata nije zahvatila vojna obaveza. Antun je već bio bolestan, a Stjepan zbog slabog vida nije nikad ni služio vojsku. Očekujući kraj rata i velike promjene obojica polažu velike nade u američkoga predsjednika Wilsona, koji je obećao da će narodi Europe sami utjecati na svoju budućnost. Ubrzo međutim započinje njihovo veliko razočaranje.

¹⁰⁰ I. PERIĆ, *Antun Radić*, 266.

¹⁰¹ *Isto*.

Zadnji savjeti Antuna Radića hrvatskom narodu 1919. godine

Antun Radić umro je 10. veljače 1919. godine, no poživio je dovoljno dugo nakon završetka rata da spozna kako je stvaranje Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca provedeno na krajnje neprikladan način i da su Hrvati umjesto Beča dobili novoga gospodara u Beogradu, koji je Hrvatsku počeo tretirati kao osvojenu a ne svojom voljom pridruženu zemlju. Nakon proglašenja primirja Stjepan Radić se kao član Središnjeg odbora Narodnog vijeća nadao da će zbog iskustva na tom polju postati povjerenik za gospodarstvo. No zbog njegovoga odlučnog stajališta da se u ujedinjenje ne ide bez dogovora morao se skloniti u Prag, odakle se vratio tek u siječnju 1919. te 3. veljače održao izvanrednu glavnu skupštinu Hrvatske republikanske seljačke stranke na koju je došlo 5856 povjerenika. Nova je vlast oštro kritizirana zbog batinanja naroda i Stjepan je odmah zatvoren. Sedam dana poslije umro je Antun. Njegovoj udovici Vilmi Kraljevstvo SHS nije odobrilo mirovinu, a zbog nedostataka sredstava za stanarinu sud joj je izdao nalog za izlazak iz stana. Dana 6. srpnja 1919. otišla je na suprugov grob i ondje se ubila isпивši otrov.¹⁰²

Antun se još za života brzo uvjerio da je stvaranje samostalne hrvatske države samo san nakon što je delegat Vrhovne komande Srpske vojske pri Narodnom vijeću Slovenaca, Hrvata i Srba potpukovnik Dušan T. Simović u Sabornici u Zagrebu rekao da Srbija s obzirom na svoj pobjednički status ne može dopustiti da se u njezinu susjedstvu stvori nova država koja bi u svojem sastavu imala brojne Srbe.¹⁰³ Odmah su se počele ukidati autonomne institucije Hrvatske i ubrzana centralizacija države provodila se nasilnim i grubim metodama. Sabor se više nije sastao i nije potvrdio ujedinjenje, a Antun je na temelju pritužbi naroda s terena shvatio da ujedinjenje nije stvaranje ravnopravne države južnoslavenskih naroda već stvaranje centralističke i monarhističke jugoslavenske države u kojoj dominira beogradska građanska elita.

Shvatio je također da za Hrvatsku nema pomoći od Wilsonove doktrine i razočaranje iznosi u raspravi pod naslovom *Nauk i program Hrvatske pučke seljačke stranke*, koju je poslije njegove smrti objavio Dom.¹⁰⁴ Ta je rasprava izvanredno važna jer pokazuje da je Antun Radić shvatio da je Hrvatska tzv. ujedinjenjem umjesto mađarskog dobila novog gospodara i da su se

¹⁰² Korespondencija 2, 34. — studija B. Krizmana.

¹⁰³ B. KRIZMAN, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države*, Zagreb, Školska knjiga, 1977., 190.

¹⁰⁴ A. RADIĆ, *Nauk i Program Hrvatske pučke seljačke stranke (skraćeno HPSS): pre-tiskano iz 5. do 13. broja Doma 1919*, Zagreb, Radićeva Slavenska knjižara, 1919.

Hrvati našli u još težem položaju nego prije jer im nije priznata nikakva autonomija. Nova država uređena je centralistički, na način kakav nikada u prošlosti Hrvatske nije zabilježen. To je prvi formulirao povjesničar Ivo Perić.¹⁰⁵ Hrvati nisu dobili podršku od predsjednika Wilsona, koji je potpao pod utjecaj srpske propagande, kao i većina političara pobjedničkih zemalja, smatrajući stvaranje jedinstvene jugoslavenske države najboljim rješenjem za južnoslavenske narode. Treba međutim reći da su za takvo gledište bili krivi i mnogi raniji stavovi Stjepana Radića, koji je u Beogradu gledao brata.

Stjepan Radić je bratovu smrt i potom Vilmino samoubojstvo dočekao u zatvoru s velikom tugom i očajem. Iako o tome nije javno govorio, iz pisma Mariji vidi se da je imao noćne more o bratu »bačuški«, kako ga je nazivao od milja, čitave 1919. pa i 1920. godine.¹⁰⁶ Sjedeći u zatvoru počeo je detaljno analizirati *Nauk i program* stranke koji je sastavio Antun, nastojeći ono što je u njemu dobro iskoristiti u daljnjem radu.¹⁰⁷ No to nikada nije javno rekao i zato smo mi dužni reći to i potvrditi činjenicama. Usporedba Stjepanova djelovanja u ministarstvu prosvjete, kao i ciljevi koje je formulirao kao predsjednik Oblasnog odbora Zagrebačke oblasti 1927. godine, u mnogom imaju izvorište u stavovima Antuna Radića u *Domiću* i *Domu*.

Antun se već prije izbijanja Prvoga svjetskog rata zauzimao za samostalnu hrvatsku državu, a to je stajalište prihvatio i Stjepan smatrajući da bi jugoslavenska država mogla biti eventualno konfederacija u kojoj bi hrvatske zemlje bile republika, a Srbija monarhija.¹⁰⁸

Braća su bila izvanredni suradnici, ali i veliki borci za narodne ideale. Dok su drugi živjeli od politike, oni su do kraja Prvoga svjetskog rata živjeli za narodnu politiku. Stjepan je poslije rata promijenio način svoje političke borbe u kojoj više nije bilo mjesta za miran rad na polju narodnog obrazovanja i gospodarstva odnosno onaj način borbe kakvu je vodio do 1919. Antuna je dio članova HSS-a do Drugoga svjetskog rata i dalje obožavao kao vrhunskoga ideologa, što pokazuju izdavanje njegovih *Sabranih djela* (1936.—1939.), kao i sjećanja Mare Matočec i drugih istaknutih članova seljačke stranke.

Braća Radić, koja su imala težak, ali i buran život, ipak su u olovnim vremenima i političkom životu uspijevala probuditi seljaštvo, koje je činilo ve-

¹⁰⁵ I. PERIĆ, *Antun Radić, 1868.—1919. Etnograf, Književnik, Političar, Dom i svijet*, Zagreb, 2002., 267-273.

¹⁰⁶ *Korespondencija 2*, Dokument 69, 205; Dokument 140, 209; Dokument 147, 289; Dokument 176, 345; Dokument 222, 357; Dokument 231, 365.

¹⁰⁷ *Korespondencija 2*, Dokument 92, 7. VII. 1919.

¹⁰⁸ »Ustav Neutralne seljačke republike Hrvatske«. Više o Ustavu u: Tihomir CIPEK, Vladimir ŠADEK, »Teorija republikanizma Stjepana Radića«, *Historijski zbornik* 62 (2009) 2, 411-425.

činu hrvatskoga naroda, za politiku i pronaći pravi cilj. Ništa ih nije moglo zaustaviti u borbi za postizanje tog cilja. Antun je bio ideolog stranke, a Stjepan operativac koji je zahvaljujući studiju u inozemstvu bolje poznao svjetska kretanja vjerujući da je Hrvatska dio tog svijeta i nadajući se uzalud pomoći s te strane. Svoja uvjerenja braća su izgradila pod utjecajem hrvatske i svjetske politike, stavljajući težište na potrebe naroda osobito na području obrazovanja i gospodarstva.

Bili su puni ideja i često su, ali ne uvijek, razgovarali o onome što rade. Iskoristili su sve mogućnosti tadašnjega političkog života autonomne Hrvatske u okviru Austro-Ugarske Monarhije, osobito Ustav. Tko zna kako bi se njihov rad odrazio na politiku da nije bilo Prvoga svjetskog rata, koji je ne samo posve izmijenio položaj Hrvatske već i doveo u politiku posve nove ljude i nove načine političke borbe. Iako danas, nažalost, nemamo muzeja braće Antuna i Stjepana Radića koji bi nas danas podsjećao na to kroz što su sve prolazili naši predci u borbi za nacionalno osvješćivanje, zahvaljujući njihovoj prepisci ostalo nam je bogato naslijeđe koje omogućava da se djelovanje braće Radić proučava višeslojno.

.....

Mira Kolar:

Antun and Stjepan Radić, Brothers, Cultural and Political Allies

Antun and Stjepan Radić have greatly impacted Croatian history development, namely peasant's national awareness in all Croatian Lands, thus transforming them into political nation. Antun Radić was also a scientist who has collected data and made the foundations of Croatian nationhood (having in mind Russia, at that time the only Slavic State). Stjepan Radić was more versatile and knowledgeable of world history. He has supplemented Antun's findings with results of French political sciences and sociology, constantly working with the people. Their joint venture has several stages: childhood and adolescence, when Antun was a mentor to Stjepan; followed by a period of maturation when brothers have different interests — Antun was involved in Russian Literature and Croatian Language Studies, while Stjepan was politically engaged against Unionist party members (mađaroni). In the third stage, Stjepan deepens his politics with liberal knowledge (*École libre des sciences politiques*) and becomes equal to his brother. In the fourth stage, they both think that one can make changes in Croatia through Parliament. In doing so, Stjepan is more successful. At the end, Stjepan is left to lead the fight for the rights of Croatian people (until his death), while incorporating many of Antun's ideas in the national goals. Thereby, brothers have remained on the same side just as they were in childhood.

Key Words: Antun Radić, Stjepan Radić, correspondence, education, political cooperation, Dom, Hrvatska Misao, Croatian Parliament (Sabor)

maths

GRADIVO

Izvjestaji Konzulata Nezavisne Države Hrvatske u Ljubljani iz 1942. godine

Nikica Barić

Hrvatski institut za povijest, Zagreb

U prilogu je donesen prijepis 12 tjednih političkih izvještaja koje je Konzulat Nezavisne Države Hrvatske (NDH) tijekom 1942. godine slao Ministarstvu vanjskih poslova NDH u Zagrebu, odnosno ministru vanjskih poslova dr. Mladenu Lorkoviću. Usto je donesen prijepis dijela jednog tjednog izvještaja Odsjeka za Italiju Političko-pravnog odjela Ministarstva vanjskih poslova NDH iz rujna 1941. koji se odnosi na otvaranje Konzulata NDH u Ljubljani. Spomenuti izvori, iako fragmentarni, daju niz podataka o ratnim događajima u Ljubljanskoj pokrajini, koju je Kraljevina Italija uspostavila kada je, nakon sloma Kraljevine Jugoslavije 1941., anektirala dio slovenskog teritorija.

Ključne riječi: Drugi svjetski rat, Nezavisna Država Hrvatska, Kraljevina Italija, diplomacija Nezavisne Države Hrvatske, Slovenija, Ljubljana

U prilogu je donesen prijepis 12 tjednih političkih izvještaja koje je konzulat Nezavisne Države Hrvatske (NDH) tijekom 1942. slao Ministarstvu vanjskih poslova NDH u Zagrebu, odnosno ministru vanjskih poslova dr. Mladenu Lorkoviću.

Doneseni su prijepisi tjednih političkih izvještaja od 1. ožujka, 10., 17. i 22. svibnja, 12. i 20. lipnja, 5., 16. i 25. srpnja, 8. kolovoza i 17. i 24. listopada 1942. godine. Dakle, doneseni izvještaji vrlo su fragmentarni. Osim toga, na mikrofilmu na kojem sam pronašao snimke navedenih izvještaja jedna je snimka djelomično nečitka, pa u prijepisu nije donesen dio izvještaja od 22. svibnja 1942. godine.

Usto sam prilogu dodao dio jednog tjednog izvještaja Odsjeka za Italiju Političko-pravnog odjela Ministarstva vanjskih poslova NDH iz rujna 1941. u kojem se govori o nastupu konzula NDH u Ljubljani. Na toj je dužnosti od otvaranja Konzulata i tijekom razdoblja koje obuhvaćaju navedeni tjedni politički izvještaji iz 1942. bio Antun Zvonimir Ivanić.¹

Slomom Kraljevine Jugoslavije u travnju 1941. godine Kraljevina Italija anektirala je značajan dio slovenskoga teritorija, odnosno dotadašnje Drav-

¹ Za osnovne biografske podatke o Ivaniću vidi: *Tko je tko u NDH, Hrvatska 1941.—1945.*, Darko Stuparić, gl. ur., Zagreb, Minerva, 1997., 164.

ske banovine, dok su Njemački Reich i Mađarska anektirali preostale dijelove slovenskoga teritorija, odnosno spomenute banovine. Kraljevina Italija osnovala je početkom svibnja 1941. Ljubljansku pokrajinu (*Provincia di Lubliana*), na čijem se čelu nalazio visoki povjerenik Emilio Grazioli. Iako je pokrajina bila sastavni dio Kraljevine Italije, imala je neke posebnosti, te su Talijani pokazali određeno razumijevanje za slovensko stanovništvo i njegovu posebnost. No, s otporom Talijanima na čijem se čelu nalazila Komunistička partija Slovenije, kao dio Komunističke partije Jugoslavije, na području Ljubljanske pokrajine pojavio se partizanski pokret. Slovenske protukomunističke političke snage, vjerne Kraljevini Jugoslaviji, surađivale su s Talijanima kako bi komunisti, odnosno partizani bili onemogućeni.²

Prepisane dokumente minimalno sam opremio bilješkama, samo u slučajevima kada sam smatrao da je nužno pojasniti određene stvari koje se navode u dokumentima. Inače ovdje doneseni dokumenti, odnosno tjedni politički izvještaji Konzulata NDH, uglavnom govore o različitim mjerama talijanske uprave i vojske u Ljubljanskoj pokrajini, prije svega o operacijama i represivnim mjerama usmjerenima protiv partizana. Također ti dokumenti govore o djelovanju Osvobodilne fronte (OF), odnosno Narodnooslobodilačkog pokreta u Sloveniji i njegovih partizanskih jedinica, koji su bili pod vodstvom komunista, ali i o djelovanju protukomunističkih slovenskih snaga koje su surađivale s talijanskom upravom. Konzul NDH Ivanić u svojim je izvještajima dosta prostora posvetio i pisanju različitih ilegalnih novina u Ljubljanskoj pokrajini, kako onih koje je izdavao Narodnooslobodilački pokret, tako i tiskovinama slovenskih političkih snaga koje su bile vjerne Kraljevini Jugoslaviji, njezinoj izbjegličkoj vladi i vojnim snagama na čijem se čelu nalazio Draža Mihailović.

Kao što sam naveo, doneseni su dokumenti fragmentarni, odnosno riječ je o onim izvještajima Konzulata NDH u Ljubljani koje sam pronašao na jednom svitku mikrofilma koji se čuva u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu. Koliko mi je poznato u hrvatskim arhivima postoje još neki politički izvještaji Konzulata NDH u Ljubljani, no za ovaj prilog ograničio sam se na izvještaje koje sam pronašao na navedenom mikrofilmu. Nesumnjivo, veliki dio događaja opisanih u izvještajima Konzulata NDH u Ljubljani već je poznat. Tim događajima bavila se slovenska historiografija, ili su o njima objavljeni i drugi izvori. Ipak se nadam da će politički izvještaji Konzulata NDH koje donosim u ovom prilogu biti korisni za daljnje proučavanje Drugoga svjetskoga rata u Sloveniji, a oni također daju i određene podatke o načinu djelovanja diplomacije NDH.

² Jozo TOMASEVICH, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945, Occupation and Collaboration*, Stanford, CA, Stanford University Press, 2001., 94–120.

DIO TJEDNOG IZVJEŠTAJA ODSJEKA ZA ITALIJU
POLITIČKO-PRAVNOG ODJELA
MINISTARSTVA VANJSKIH POSLOVA NDH
O DOGAĐAJIMA OD 20. DO 27. RUJNA 1941. GODINE.³

POLITIČKO PRAVNI ODJEL — ODSJEK ZA ITALIJU
IV. tjedni izvještaj, od 20 — 27. IX. 1941. godine

1. Nastup Konzula Nezavisne Države Hrvatske u Ljubljani

Konzul Nezavisne Države Hrvatske u Ljubljani g. Dr. Ivanić u izvještaju od 12. rujna o. g. javlja da je 9. IX. o. g. službeno posjetio Visokog Komesara u Ljubljani. Doček i prijem bio je veoma srdačan. Visoki Komesar obećao mu je punu svoju podporu i suradnju.

U nevezanom razgovoru bilo je govora o Slovencima, te je Visoki Komesar spominjao negativni pasivni stav većeg dijela slovenskog žiteljstva prema velevlastima osi i prema Hrvatskoj Državi i narodu, premda se Talijanske vlasti prema Slovencima ponašaju uvijek zaista potpuno korektno. Visoki Komesar naglasio je, da Italija ni sada ni u budućnosti ne misli italijanizirati tamošnje slovensko žiteljstvo, već mu želi omogućiti i osigurati slobodni narodnosni i kulturni razvitak. Kao uzvrat traži se samo potpuna lojalnost.

U pogledu Židova — emigranata iz Hrvatske, Visoki Komesar je izjavio, da se sada u ljubljansku pokrajinu uopće više ne puštaju, a oni koji su u Ljubljani, šalju se postepeno u logore. Opskrbu za njih plaća američki crveni križ. Konzul međutim opaža da u Ljubljani na ulicama, po kavanama i restauracijama ima još veliki broj Židova iz Hrvatske.

Prigodom uzvratne posjete Visoki komesar rado je prihvatio poziv Konzula da posjeti Hrvatsku. Odgovorio je da ga je i Poglavnik osobno pozvao, te da će se pozivu s najvećim veseljem odazvati i to u najskorije vrijeme.

Gospođa Grazioli pozvala je slijedeći dan Konzula s gospođom na čaj. Konzul opaža iskrenu želju Visokog Komesara za što intimnije društveno zблиženje.

2. Ljubljanski biskup zahvaljuje hrvatskoj vladi

Prigodom posjete ljubljanskom Knez — Biskupu Dr. Rožmanu,⁴ zamolio je Biskup našeg Konzula Dr. Ivanića da vladi Nezavisne Države Hrvatske izrazi njegovu najdublju zahvalnost na prijemu slovenskog svećenstva iz onih di-

³ Hrvatska, Hrvatski državni arhiv u Zagrebu (dalje: HR-HDA), fond 1561, Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata unutrašnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske (dalje: 1561), mikrofilm broj 18, snimke 756-766.

⁴ Gregorij Rožman, ljubljanski biskup.

jelova Slovenije, koji su pripali Njemačkoj, kao i na prijemu ostalih njegovih sunarodnjaka, koji su i koji će još biti preseljeni u Hrvatsku.

[...]

13. Slovenci prema Hrvatima

Konzul Nezavisne Države Hrvatske u Ljubljani izvješćuje da je držanje širokih slojeva slovenskog naroda prema Nezavisnoj Državi Hrvatskoj dijelom prikriveno a dijelom i otvoreno neprijateljsko. To je osobito zapazio na konferenciji na koju je pozvao ljubljanske novinare. Novinari su ga primili formalno korektno, no početka opazio je izvjesno odbijanje i rezerviranost.

Opaža, da je jako teško uspostaviti kontakt sa Slovencima jer je teško kao predstavniku slobodne Države govoriti pred javnim mišljenjem jednoga naroda koji je izgubio svaku ingerenciju na državnu upravu i politički život uopće i koji sada razdvojen živi u dvije Države, čije su granice baš na slovenskom području hermetički zatvorene. Uzroci takvog držanja prema Hrvatima osim njihovog političkog položaja, leži i u jakoj komunističko-jugoslavensko-židovskoj promičbi.

Neprijateljsko držanje ljubljanskog stanovništva prema Konzulatu opaža se i po raznim ispadima. Tako se posrednik za promet nekretninama, koji je Konzulatu našao vilu za stanovanje, zaprijetio vlasniku da će biti upisan u crnu knjigu, bude li se Konzulat zaista uselio u njegove nekretnine. Isto tako unatoč straži u hodniku hotela gdje je Konzulat bio je pokidan natpis koji upućuje gdje se nalazi Konzulat Nezavisne Države Hrvatske. Sve to uputilo je Talijanske vlasti da pojačaju službu osobne sigurnosti Konzula kao i stražu pred privremenim prostorijama Konzulata.

TJEDNI POLITIČKI IZVJEŠTAJ KONZULATA NDH U LJUBLJANI
OD 1. OŽUJKA 1942. UPUĆEN MINISTRU
VANJSKIH POSLOVA NDH MLADENU LORKOVIĆU.⁵

[grb NDH]

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA

Ljubljana, 1. ožujka 1942.

KONZULAT LJUBLJANA

Smoletova ulica 3

Telefon 2345

Broj: Pol. 8/42.

TJEDNI POLITIČKI IZVJEŠTAJ Br. 8.
od 1 ožujka 1942.

U svom zadnjem tjednom izvještaju naglasio sam već, da su talijanske vlasti odlučile provesti pojačanu kontrolu nad stanovništvom ovdašnje pokrajine, da bi na taj način stale na put komunističkoj djelatnosti »Osvobodilne fronte«. Ta kontrola imala se je sastojati u obavezi cjelokupnog stanovništva, da se lično prijavi kod nadležnih vlasti radi preuzimanja osobnih iskaznica sa fotografijama. Svatko tko bi bio zatečen bez osobne legitimacije biti će već poradi toga propusta sumnjiv da je pripadnik kakove ilegalne organizacije i najosjetljivije kažnjen globama i zatvorom. Isto tako određeno je, da se unutar same pokrajine iz jednog mjesta u drugo stanovništvo može kretati samo na temelju posebnog odobrenja i uz predočenje propustnice sa fotografijom (»lasciapassare«). Ovakove se propustnice izdaju samo na temelju obrazložene molbe i za slučaj dokazane potrebe.

Nakon ovih odredaba a točno na dan 20. pr. mj. u 16.45. poslijepodne izvršen je atentat na poznatog Ljubljanskog veleindustrijalca i bogataša Augusta Praprotnika. Ovaj je atentat uzbudio toliku senzaciju, da ga se nije moglo prešutjeti, kako je to do sada bio slučaj sa tolikim terorističkim djelima »partizana«. O tome umorstvu donijelo je dakle bilješke i mjestno novinstvo osuđujući ga, no sve pojedinosti koje su veoma zanimljive i karakteristične naravno su prešućene.

Pokojni Praprotnik se je u označeno vrijeme navedenog dana pješke a u pratnji gđe Nade Žerjav, kćerke pok. bivšeg jugoslavenskog ministra uputio u Tavčarjevu ulicu br. 5 u jedan dućan, da si kupi vina. Ta ulica nalazi se u strogom središtu grada. Uporedo s njime išao je jedan veliki luksuzni samovoz sa registarskim brojem L. B. 106. Pokojnik nije tome samovozu pri davao nikakovu važnost, te je ušao u spomenutu trgovinu. Istodobno s njime ušao je i jedan čovjek koji je izašao iz toga samovoza.

⁵ HR-HDA-1561, mikrofilm broj 18, snimke 714-717.

Kako je Praprotnika već ranije napadao »Slovenski poročevalec«, organ »O. F.« i kako je primio prieteća pisma, to ga je pratio jedan talijanski agent a pored toga je pokojnik sa sobom uvijek nosio i samokres temeljem dozvole izdane mu po talijanskim vlastima.

Taj agent nije ušao u trgovinu, već je pričekao vani. Atentator koji je izašao iz samovoza na samom ulazu, kroz poluotvorena vrata, opalio je na Praprotnika četiri hitca iz samokresa pogodivši ga smrtno u glavu i u tijelo. Istodobno a s razloga što je pucao iz automatskog parabeluma, pogodila su dva hitca gđu Žerjav u koljeno odnosno u bedro tako, da se je i ona ogrezla u krvi srušila na zemlju. Sve se je odigralo filmskom brzinom. Atentator je na bjegu pokušao zaustaviti redarstveni agent, no on mu je podmetnuo nogu tako, da je pao. Na taj način uspjelo je atentatoru skočiti u samovoz koji ga je čekao i pobjeći u pravcu Karlovačke ceste. Samovoz nije pronađen. Označeni reg. br. pak ima jedan ovdašnji liječnik, koji sa atentatom nije imao nikakove veze i čiji je samovoz u kritično vrijeme bio u garaži. Falsificirana registarska pločica kasnije je pronađena u samom gradu a na njoj je crvenom bojom bilo napisano »SSSR i OF«.

Ozliede gđe Nade Žerjav teške su naravi, no ima izgleda, da će preboljeti ne dođe li do komplikacija.

Još ranije pod bivšom Jugoslavijom podržavao je pok. Praprotnik tjesne veze sa beogradskim vodećim političkim i privrednim krugovima. Poznata je uloga koju je odigrao prigodom sloma Slavenske i Jadranske banke. Nakon okupacije pokrajine Ljubljana po Talijanima priklonio se je pokojnik t.zv. »Bijeloj gardi« t.j. pristašama londonske »jugoslavenske vlade«. U tom pokretu vodio je vidnu ulogu. Kada je došlo do otvorenog sukoba između komunističke »Osvobodilne fronte« i »Bijele garde« počeo je primati prieteća pisma. I ako im nije pridavao previše važnosti, ipak je o njima obavijestio talijanske vlasti, prema kojima je prividno nastupao kao lojalan elemenat. Isto tako nije propustio sastaviti popis osoba za koje je sumnjao, da mu šalju prijeteća pisma. Nakon njegove smrti njegova je tajnica taj popis predala talijanskom redarstvu koje je uhitilo oko 160 osoba navedenih u tom popisu. Među njima je velik broj bivših jugoslavenskih časnika, koji su sada surađivali u organizaciji i vodstvu partizanskih odreda »OF«-a.

Ovaj slučaj, koji je pobudio toliku senzaciju, poslužio je dobro vojničkim krugovima, koji su — kako sam to ranije izvijestio — tražili, da im se preda sva vlast u ruke u svrhu obračuna sa subverzivnim elementima.

I zaista dne 23. veljače izašao je proglas potpisan po Visokom povjereniku Grazioliu, kojim se svakome zabranjuje izlazak iz grada Ljubljane. Protiv prekršitelja ima se po danu nakon jednokratne opomene upotriebiti vatreno oružje, a noću t.j. od 19 na veće do 7 sati u jutro bez ikakovog povi-

da. Prekršitelji koji budu živi uhvaćeni biti će stavljeni pred vojni sud. Odredba stupila je na snagu 23. pr. mj. u 3 sata poslije podne t.j. nekoliko sati nakon što je objavljena. Istodobno je vojska opasala cijeli grad Ljubljanu sa širokom bodljikavom žicom, te je podjedno preuzela svu vlast u svoje ruke.

Dana 24. pr. mj. počela je blokada pojedinih dielova grada u kom je od toga časa i ako ne formalno a ono faktično uvedeno opsadno stanje. Ponajprije je blokirano predgrađe Šiška, poznato kao partizansko leglo. Saznaje se iz redarstvenih krugova, da je već toga prvog dana uhvaćeno 7 partizanskih funkcionera. Imajući u vidu taj uspjeh, Šiška je u roku od naredna tri dana bila pet puta blokirana i točno pretražena. Pronađeno je mnogo municije, strojnih pušaka, ručnih bombi, granata i t.d.

Pri blokiranju postupa se na taj način, da se svi muškarci između 17 i 35 godina odvođe u velikim vojničkim kamionima u kasarne, zatvore, zbirne logore i t. d. gdje su podvrgnuti ličnoj premetačini i točnom ispitivanju. Sumnjivce se zadržaje u zatvorima, a ostale se još istoga dana pušta kući. Više hiljada pridržanih sumnjivih elemenata otpremljeno je u unutrašnjost Italije. Pri tome opetovano se ponavljaju i razni neozbiljni prizori. Masa uhapšenika kao i prolaznici u neblokiranim dielovima grada, koji su svi od reda neprijateljski raspoloženi prema talijanskim vlastima pozdravljaju se međusobno, mašu si šeširima i dovikuju si. Na prvi mah izgleda kao da se uhapšenici voze na kakav vašar ili na veseli izlet.

Unutar same vojske pak vlada često puta veliko nesporazumjevanje. Odredbe pojedinih dužnostnika u času blokade često su oprečne pa i na taj način opisane mjere gube potrebnu ozbiljnost. Osim toga događaju se prigodom premetačina u dućanima i kućama u blokiranim dielovima grada opetovane krađe koje vrše talijanski vojnici. Naravno, da za to nema krivnje na vodstvu već na samoj momčadi, koja dolazi do uvjerenja da se nalazi u neprijateljskoj zemlji gdje je i pljačka dozvoljena.

Još veći nesporazum vlada između pripadnika vojne sile i građanskih osobito redarstvenih vlasti.

Već prvog dana ubili su vojnici na večer dva redarstvena agenta. Tako se je opet povećao broj takovih slučajeva o kojima sam i ranije izvještavao. Redarstvo je ogorčeno na vojsku te kritizira njen postupak u svakom pogledu.

Isto tako se sada i na vidljivi način manifestira jaz između fašističke stranke i vojne sile. Ako fašistički častnici zapanu u blokirano područje zadržavaju, legitimiraju i pretražuju ih obični vojnici a često im se i rugaju, kao što se je na očigled moga činovništva desilo federalnom podtajniku i podzapovjedniku milicije g. Gatti-u. Naše činovnike, koji su bili u pratnji jednog agenta u građanskom odijelu i jednog u službenoj odori sa puškom, nisu

vojnici htjeli propustiti do konzulata samo iz prkosa, što se je očito vidjelo iz podrugljivog podsmjeha poručnika kada ih je vratio, nakon što ih je jedan drugi nekoliko koraka prije propustio.

Usljed privremenog preuzimanja uprave po redovitoj vojsci prirodno je, da unutar samih talijanskih krugova kruže razne verzije o daljnjoj budućnosti Visokog povjerenika g. Graziolia. Neki tobože upućeni tvrde, da će biti premješten na Rijeku kao prefekt Kvarnera, drugi opet da je usljed nastalog stanja predao ostavku. Sve ovo neće biti točno, jer kako sam gore naglasio, ovo stanje je samo privremeno i potrajati će navodno samo još nekoliko dana, dok ne bude cjela Ljubljana temeljito pretražena. Neprestani izvještaji o aktima sabotaze, atentatima na pojedine osobe, prometne uređaje, kasarne i t.d. s jedne strane a rovarjenja vojnog zapovjedništva s druge uzrokovali su današnje stanje. Vojsci se je moralo udovoljiti no centralna fašistička vlada čije povjerenje Visoki povjerenik po mom mišljenju i nadalje opravdano uživa, neće dopustiti, da takovo stanje dulje potraje. Vojska izvještava Vrhovno zapovjedništvo, kako joj je uspjelo ugušiti pobunu koja je izbila u gradu usljed labavog postupka građanske uprave. Međutim o kakovoj pobuni u pravom smislu riječi ne može biti govora.

Na dan 27. veljače desio se je slijedeći slučaj:

U gostionici Maček na Cankarjevom nabrežju (obala Ljubljanice blizu t.zv. tromostja) pokušao je jedan vojnik legitimirati jedno supijano građansko lice. Ovaj potonji rekao je vojniku da je već nekoliko puta bio bez razloga zatvaran i opetovano pretraživan. Na to je pozvao vojnika da s njime pije. Kad se je vojnik nečkao, posegnuo je rukom u džep da pokaže, da ima novaca. Vojnik ovu gestu smatrao je neprijateljskom t.j. uplašio se, da će građanin na nj potegnuti samokres pa ga je na mjestu ubio. Dva druga ubijeno-ga potrčali su prema vojniku a ovaj je prema njima bacio signalnu petardu koja je eksplodirala, no nitko nije stradao, jer su se svi radije razbježali.

Vojnik je na to bacio još 3 petarde pred gostionicom od kojih su jedna ili dvije pale u Ljubljanicu. Iste su eksplodirale i izazvale veliku strku i još veću nervozu kod vojničke posade. Za čas bilo je blokirano cijelo središte grada, područje hotela Union, Slona, kavane Emona, Nebotičnika i t.d. Nastala je pucnjava te su vojnici s jedne obale Ljubljanice pucali na druge, a porred toga i vojnici smješteni na starome gradu u gradske ulice. Lakše je ranjen jedan talijanski satnik a od građanskih lica je navodno jedan mrtav a dvije žene teško ranjene.

Iza toga slučaja sve mjere su ponovno pooštrene. Od toga časa nije više ni jednom muškarcu podijeljena posebna dozvola za izlazak iz grada Ljubljane, a svi koji su stigli u Ljubljanu odmah su uhapšeni. Imali smo mnogo posla da ishodimo od vojnih vlasti posebno dozvole i privilegije za naše drž-

avljane. Osoblje konzulata sada je snabdjeveno posebnim vojnim legitimacijama koje mu omogućuju slobodno kretanje.

U južnom dielu grada po imenu Trnovo nalazi se jedna crkva u kojoj je iza oltarske slike pronađena jedna jugoslavenska zastava. Župnik i kapelan odmah su uhapšeni. Daljnjom premetačinom pronađena je u sakristiji jedna jugoslavenska vojnička uniforma a u podrumu jedna strojna puška i 100.000 metaka.

U času podnošenja ovog izvještaja blokada i opsadno stanje još uvijek traje.

Molim gospodina ministra, da ovaj izvještaj izvoli primiti na znanje.

ZA DOM SPREMNI!

Konzul:
[potpis]

Gospodin
Dr. Mladen Lorković,
minister vanjskih poslova N.D.H.
Z a g r e b

M.P.⁶

⁶ Okrugli pečat: Konzulat Nezavisne Države Hrvatske Ljubljana.

TJEDNI POLITIČKI IZVJEŠTAJ KONZULATA NDH U LJUBLJANI
OD 10. SVIBNJA 1942. UPUĆEN
MINISTRU VANJSKIH POSLOVA NDH MLADENU LORKOVIĆU.⁷

[grb NDH]

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA

Ljubljana, 10. svibnja 1942.

KONZULAT LJUBLJANA

Smoletova ulica 3

Telefon 2345

Broj: Pol. 18/42.

TJEDNI POLITIČKI IZVJEŠTAJ Br. 18.
od 10. svibnja 1942.

Čast mi je izvijestiti da je prošlog tjedna partizanska djelatnost u pokrajini bila veoma aktivna.

Partizani novače po selima mladiće za partizansku vojsku. Talijani htjeli su protiv toga intervenirati u okolici Polhovog gradca, pa su poslali velike vojničke kamione sa više stotina vojnika. Na cesti između Dobrove i Polhovog gradca koja je cesta paralelna sa glavnom cestom koja vodi u Trst, zapali su talijanski kamioni u unakrsnu partizansku strojopuščanu vatru. Tom prilikom poginula su 32 talijanska vojnika a među njima i dva častnika od kojih jedan u činu pukovnika i bio je zapovjednik druge pukovnije Sardenjskih grenatira.⁸ Ovo se je desilo na dan 7. o. mj., a na dan 10. uzeli su Talijani u mjestu Polhov gradec iza mise petnaest seljačkih momaka, pa su ih strijeljali kao taoce. Među njima bio je i seljački sin Anton Rus, koji se je dulje vremena skrivao pred partizanima sa ostalim svojim drugovima, jer su ih partizani htjeli odvući kao regrute za partizanske borbene odjele.

Iz ovoga se i opet razabire koliko su talijanske vojničke vlasti neupućene u ovdašnje prilike i kako hvataju uvijek one koji su nedužni. Naravno, da tima postizavaju upravo protivni efekat, što opet ide u prilog partizanima koji javno izjavljuju da im nije krivo, što Talijani strijeljaju taoce, jer su to i onako pasivni ljudi pa je bolje, da ih sada Talijani poubijaju, jer bi inače oni morali obaviti taj posao nakon preuzimanja vlasti.

Svi ovi događaji desili su se u kraju koji se naziva Krestenica.

U subotu, dne 9 i u nedjelju dne 10. o. mj. nadletjelo je više talijanskih zrakoplova za bombardiranje taj kraj, pa su po šumama bacili bombe a podjedno i pucali iz strojica u niskom lijetu. Sumnjam da je bilo kakovog us-

⁷ HR-HDA-1561, mikrofilm broj 18, snimke 718-719.

⁸ Riječ je o pripadnicima talijanske 21. pješačke divizije «Granatieri di Sardegna».

pjeha od te akcije, jer se je pucalo u šume iz kojih su se sigurno partizani predhodno povukli.

U nedjelju u jutro između 4 i 7 bombardiran je taj kraj prednjim topničtvom pa je svake pola minute ispaljen po jedan hitac.

Pukovnik koji je ubijen kod Polhovog gradca pokopan je uz vojničke počasti, a vojnici koji su se vraćali sa sprovođa tukli su na povratku u kasarnu sve prolaznike.

Partizani nastavljaju sa uzimanjem taoca. Tako su dne 7. o. mj. u Srednjoj Vasi napali jedan samovoz i iz njega ugrabili i ubili Talijana, profesora Nana i jednog Slovenca koji se je s njime vozio. Zbog toga događaja strijeljali su Talijani 10 taoca.

Kako sam informiran, nalazi se kod partizana kao taoc i nećak armijskog generala Maria Robottia.⁹ Svega imaju partizani danas oko 280 taoca pa se priete, da će ih ubiti ako Talijani budu nastavili sa drastičnim metodama. Među taocima imade talijanskih žena i djece.

Armijski general Robotti odlučio je navodno radi zadnjih partizanskih terorističkih podhvata strijeljati u samoj Ljubljani na Kongresnom trgu oko 500 taoca. Da bi to spriječio odputovao je Visoki povjerenik Grazioli odmah u Rim te se odanle još nije vratio.

Isto tako otputovao je u Rim ljubljanski knez-biskup Dr. Rožman da zatraži posredovanje Vatikana, da bi se obustavile sa talijanske strane ovako strašne represalije.

Oko Kočevlja navodno operira jedna jedinica četnika protiv partizana. To je prvi puta da se u ovoj pokrajini pojavljuje oružana jugoslavensko-četnička akcija izuzev sporadičke slučajeve u ljetu prošle godine. Častnici i vojnici ove grupe nose uniforme sa bivšim jugoslavenskim distinkcijama, dok partizani imaju samo jugoslavenske vojničke hlače a građanske kapute. Ta grupa zaustavila je samovoz jednog ovdašnjeg trgovca i zaplijenila ga »u ime jugoslavenske vojske« te je trgovcu izdala i formalnu potvrdu o rekviziciji. Trgovac je na to mogao pješke prosljediti put. Isti slučaj desio se nekoliko dana ranije nekom g. Čeču iz Ljubljane.

Po dosada neprovjerenim vijestima nalazi se među tom grupom i bivši hrvatski domobranski pukovnik po imenu Mamula, koji je ranije služio u ovdašnjoj pokrajini u jugoslavenskoj planinskoj pukovnici. Ova vijest moći će se u Hrvatskoj lakše provjeriti.

Zaista ima sada u pokrajini uz Hrvatsku granicu veći broj odmetnika u odorama hrvatskog domobranstva. Da li su to zaista prebjegli domobrani,

⁹ General Mario Robotti bio je zapovjednik talijanskog 11. vojnog zbora koji je bio raspoređen u Ljubljanskoj pokrajini.

kao što to prikazuju ovdašnji krugovi ili pak partizani ili četnici koji su se na neki način domogli domobranskih odora, nisam mogao sa sigurnošću utvrditi. Neki talijanski vojnici koji su bili po tim odjelima zarobljeni pa zatim opet pušteni izjavljuju da se zaista radi o Hrvatima.

Obća situacija u gradu i pokrajini veoma je teška. Krstare oklopljeni vojnički kamioni sa strojnicama a zrakoplovi kruže nad gradom i pokrajinom. Na starome gradu postavljeno je pet haubica koje su uperene u grad za slučaj, da bi se u samome gradu došlo do pobune većih razmjera. Vrš se velika hapšenja, većinom među mlađim stanovnicima. Neki se uzimaju za taoce a drugi se šalju u logore u Italiju.

Promet na cestama a i željeznički promet je ugrožen u većoj mjeri nego li do sada. Konačno saznajem, da su partizani dne 7. o. mj. u Velikom Kalu ugrabili jednu Slovenku koja je kasnije nađena ustrieljena.

Izvolite gospodine ministre ovaj izvještaj primiti na znanje.

ZA DOM SPREMNI !

Konzul:
[potpis]

Gospodin
Dr. Mladen Lorković,
ministar vanjskih poslova N.D.H.
Z a g r e b

M.P.¹⁰

¹⁰ Okrugli pečat: Konzulat Nezavisne Države Hrvatske Ljubljana.

TJEDNI POLITIČKI IZVJEŠTAJ KONZULATA NDH U LJUBLJANI
OD 17. SVIBNJA 1942. UPUĆEN
MINISTRU VANJSKIH POSLOVA NDH MLADENU LORKOVIĆU.¹¹

[grb NDH]

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
KONZULAT LJUBLJANA

Ljubljana, 17. svibnja 1942.

Smoletova ulica 3

Telefon 2345

Broj: Pol. 19/42.

TJEDNI POLITIČKI IZVJEŠTAJ Br. 19.
od 16. svibnja 1942.

Čast mi je izvijestiti da je početkom prošloga tjedna ponovno otvoren tehnički fakultet ovdašnjeg sveučilišta. Ovo se ima zahvaliti zauzimanju Visokog povjerenika Emilia Graziolia kao i talijanskog povjerenika na sveučilištu. Time su opovrgnuti glasovi, da se sa talijanske strane želi sveučilište potpuno ukinuti što bi bilo u protivnosti sa zakonom od 3. svibnja 1941. kojim je Slovincima zajamčen nesmetani kulturni razvoj i narodni jezik. Ovaj je događaj tim značajniji, jer je uslijedio u doba znatno pojačane komunističke aktivnosti i djelatnosti svih subverzivnih elemenata u obće.

Izišla je odredba, prema kojoj se iz vojno strateških razloga i razloga javne sigurnosti a usljed učestalih napadaja na željezničko-prometne uređaje i na vozila na javnim cestama određuje sječa šuma, osamljenih stabala i grmlja duž svih željezničkih pruga i postojećih cesta u širini od 150 metara. Ova odredba mora biti u cijelosti provedena u roku od 60 dana a sa sječom se ima započeti odmah.

Pod kraj prošlo tjednog izvještaja javio sam, da su partizani u Velikom Kalu ugrabili jednu Slovensku, koja je kasnije nađena ustreljena. Dne 10. o. mj. ubili su u blizini mjesta Jablan iz samokresa jednog Slovenca koji se je protivio da stupi u njihovu službu. Radi oba ova djela određeno je strijeljanje taoca. Dva taoca su zaista ustreljena na dan 13. o. mj.

Dne 12. i 13. o. mj. ugrabili su komunisti dva Slovenca i dvije Slovenke.

Na dan 14. o. mj. u jutro izvršen je napadaj strojnim puškama kod Mirne Peči na putnički vlak Novo Mesto — Ljubljana. Tom prilikom je teško ranjen jedan Slovenac.

Istoga dana je po komunistima zapaljena jedna pilana. Radi svih ovih djela određeno je strijeljanje šestorice taoca koje je izvršeno danas 17. o. mj.

¹¹ HR-HDA-1561, mikrofilm broj 18, snimke 720-724.

U prošlo tjednom izvještaju javio sam o ubojstvu talijanskog pukovnika kod Polhovog Gradca. Taj pukovnik zvao se je Latini i bio je zapovjednik druge pukovnije sardinskih grenatira.¹² Ranije je bio kraljev pobočnik. Nakon njegovog sprovoda-pokopa na vojnom groblju u Ljubljani — ispraznili su talijanski vojnici jedan munjovoz i počeli lupati sve putnike. Jedan častnik ranio je iz samokresa bez ikakovog razloga jednog mladića, koji se je vozio u munjovozu. Mladić je kasnije prevezen u bolnicu a kada je na preslušanju čin opisao kako se je zaista desio, rečeno mu je da mora izjaviti, da ga je ranio jedan komunista preobučen u talijanskog častnika, jer da će inače biti ubijen.

Vojno sudište osudilo je Ladislava Rakovca i Antuna Zdešara na doživotnu tamnicu i još daljnju trojicu na teške kazne lišenja slobode, jer da su navodno i oni sudjelovali u napadaju na prometne uređaje kod Verda i Preserja. To je epilog ranijeg monstre procesa o kome sam već prije izvijestio.

Dne 14. o. mj. poslije podne hvatali su Talijani u parku Tivoli i ulici 3. svibnja mlade muškarce, navodno kao taoce.

Sljedećeg dana bili su po gradu a osobito u okolici kolodvora rastreseni listići sa upozorenjem Slovincima da ne putuju vlakovima, jer će se od sada napadati svi vlakovi.

U okolici Novog Mesta vode se velike borbe, pa se već više dana čuje teška topovska i strojopuščana paljba. U samom Novom Mestu vlada mir, ali je okolica potpuno nesigurna osobito i promet na cestama, a uništeni su brzoglasni i brzoglasni uređaji.

Općenito vlada velika nervoza te nema izgleda, da bi se situacija mogla poboljšati.

Slobodan sam priložiti i opet nešto ilegalne literature koju mi je uspjele pribaviti.

»Slobodna Slovenija« koja nosi datum 8. svibnja a koja je glasilo jugoslavenski orijentiranih slovenskih nacionalista naglašuje, da je jugoslavenska vlada u Londonu jedina od svih saveznika priznata predstavica jugoslavenskih zemalja. Ministar vojske, zakoniti predstavnik i organizator redovite vojske je Draža Mihajlović. Upozoruju se svi djelatni i pričuvni častnici kao i svi činovnici, da ih još uvijek veže prisega »jugoslavenskom kralju« od koje ih nitko nije odriješio te da će svako vjerolomstvo ili nepokoravanje ministru vojske biti po zakonu kažnjeno.

Iza toga iznosi se Mihajlovićev proglas Srbima, Hrvatima i Slovincima sa konstatacijom »da je njemu podređena vojna sila oslobodila dio državnog teritorija tako, da Jugoslavija nema danas samo svoga kralja i svoju vladu već

¹² Talijanski pukovnik Tommaso Latini.

i svoj oslobođeni državni teritorij.« Veli se da je oslobođen dio Srbije i da su Mihajlovićeve čete u stanju da okupatorima vrate milo za drago u koliko ne bi sa odredima »redovite vojske« postupali po »međunarodnim propisima«. Nadalje Mihajlović konstatira, da se na hrvatskom teritoriju već sakuplja znatan broj redovite vojske, koja će »oprati ljagu gnjusnog Pavelićevog izdajstva«. Mihajlović ističe da želi Jugoslaviju uređenu u sporazumu sa srbskim, hrvatskim i slovenskim narodom.

U komentaru toga govora navodi se da je taj proglas zakon koji svakoga veže. Ako bi partizani i dalje divljali i ubijali, čine to na vlastitu ruku samo po upustvima komunističke stranke. Pozivaju se Slovenci da ne nasjedaju »Osvobodilnoj fronti« i partizanima jer da »Osvobodilna fronta« nije narodna organizacija već samo skupina komunista. Poriče se da bi Mihajlović priznao partizanima značaj narodne vojske. Partizani su politička organizacija a ni jedan ministar vojske neće se nikada pogađati sa kakovom političkom strankom. Zapovjedništvo jugoslavenske vojske stoji na stanovištu, da se vojska nije nikada predala i da nije demobilizirana te da su svi vojni obveznici i nadalje vezani prisegom kralju i domovini.

Iza toga se polemizira sa izjavom izvršnog odbora OF koju također prilažem i koja je uslijedila nakon Mihajlovićeve proglašenja. U toj komunističkoj izjavi konstatira se da je Slovenski narod iz vlastitih sila stvorio svoju narodnu vojsku — slovenske partizanske čete i narodnu zaštitu. Tvrdi se da je »Osvobodilna fronta« danas jedina slovenska narodna obrana pa da će se organiziranje bilo kakovih vojnih formacija izvan te fronte po zakonu OF kazniti smrću.

Slobodna Slovenija napada »Osvobodilnu frontu« jer njen zakon ustanovljuje smrtnu kaznu za one koji bi »organizirali kraljevsku — Mihajlovićevu — zakonitu jugoslavensku vojsku«.

Ovakova međusobna trvenja i obračunavanja između partizana i četnika koja danomice zauzimaju sve veće razmjere idu nam svakako samo u prilog.

Nadalje se naglašuje da su predstavnici svih političkih struja osnovali »Slovensku savez« sa temeljnim načelima: federativna Jugoslavija, jugoslavenski kralj i jugoslavenska vlada u Londonu, jedina zakonita jugoslavenske vojska, demokracija te socijalna i gospodarska obnova.

U sitnim vijestima naglašuje se, da je Rooseveltov protukandidat Vilki¹³ u svom apelu najavio, da će do konca rata obustaviti svaku opoziciju, da će radnički sindikati svoje zahtjeve oživotvoriti bez štrajkova, da treba poništiti zakon o nemiješanju Amerike u Europske prilike te da američke čete mora-

¹³ Wendell Willkie, 1940. bio je kandidat američkih republikanaca za predsjednika Sjedinjenih Američkih Država.

ju ostati u Europi nakon pobjede sve dok se ondje ne uvede demokracija i spriječi svaki autoritativni režim.

Iznose se nadalje odlomci iz Staljinovog govora na dan 1. svibnja prema kojemu će se ruska vojska boriti samo do ruskih međa.

Nadalje se tvrdi da je Staljin pozvao Jugoslavene i Bugare da se pridruže Mihajloviću, što je podjedno učinio i prema izvještaju američkog krugovala jedan bugarski ministar (ovdje se vjerojatno misli na Kostu Todorova).

U vijestima iz Koruške naglašuje se, da se sada iz Koruške koja je ranije pripadala Austriji razseljavaju svi oni Slovenci koji su za vrieme plebiscita glasali za Jugoslaviju. Navodno je do sada razseljeno oko 40.000 ljudi.

Prilažem nadalje »Radio vijesnik Osvobodilne fronte« u kom se ponajprije konstatira da se partizanske akcije u svim južnim predjelima Jugoslavije nastavljaju u sve većem opsegu. Govori se o nekim partizanskim uspjesima na području Goražde-Nevesinje-Jahorina.

Iz izvještaja sa istočnog bojišta razabire se providna Sovjetska-Ruska promičba koja je opovrgnuta najnovijim događajima. Veliča se nadalje djelatnost engleskog zrakoplovstva koje da je uspješno napadalo Hamburg, Saint Nazaire, Atenu te otoke Leros i Rodos. Nadalje se konstatira da se u Americi očekuje anglo-amerikanska invazija na europski kontinent. Jedna viest govori o nezadovoljstvu u Španjolskoj i o sukobima između falangista i redovite vojske.

Sokoli koji su ostali vjerni jugoslavenskoj ideji (jedan dio ovdašnjih sokola pristupio je naime — kako sam to već ranije izviestio — »Osvobodilnoj fronti«) - izdao je novi broj svog lista pod naslovom »Naprej zastava slave«. U tom listu iznosi se ponajprije sokolski program koji ističe sveslavensku uzajamnost i vjernost jugoslavenskoj misli inače je pun uobičajenih jugosokolskih fraza i promičbe.

Tome listu potpuno je srodan sveslavenski »Pobratim«. Prilažem osmi ovogodišnji broj. U njem se ističe duševna srodnost svih Slavena i njihovo prirodno navodno prirodno neprijateljstvo naprama Germanima i Romanima. Iz viesti na zadnjoj stranici toga glasila sledi, da je Draža Mihajlović poslao poslanicu maršalu Petainu, da Francuska kao najodlučnija vojnička sila podjarmljene Europe na se preuzme u danom času dužnost inicijative te da pozove sve narode u boj [za] slobodu protiv okupatora. Navodi se nadalje da Mihajlovićeve čete vežu 10 njemačkih i 20 talijanskih divizija (!) a to da je upravo onoliko, koliko iznosi njemačka okupaciona vojska u Francuskoj, Belgiji i Nizozemskoj zajedno odnosno potonjih 20 talijanskih divizija da predstavljaju dvaseterostruki broj od onoga što su ga Talijani poslali na istočno bojište.

Nadalje se govori o »nečuvenom ultimatumu« njemačkog vojnog zapovjedništva u Srbiji Draži Mihajloviću. Taj bi se ultimatum sastojao u prijetnji, da će se uzeti kao taoci Mihajlovićevi rođaci kao i rođaci njegovih časnika i vojnika.

Konačno se upozoruju svi »jugoslavenski vojni obveznici da moraju čekati i izvršavati Mihajlovićeve naredbe, jer će inače biti stavljeni pred vojni sud.« List završava riečima: »Kralj i sloboda.«

Prilažem nadalje dva broja listića »Sloboda ili smrt« koji je također redigiran po smjernicama politike jugoslavensko-londonske vlade. U broju prvom iznosi se najprije program koji je već od ranije poznat i čiji je sadržaj iznesen u mom izvještaju br. 17/42. Nadalje se iznose razlozi brze propasti jugoslavenske vojske. Veli se da je Njemačka u času okupacije Češke godine 1938 bila vojnički najjača država. Uvidjevši opasnost počele su [se] i sve druge države naoružavati. Jugoslavija je međutim izgubila svog najvećeg dobavljača oružja t. j. Češku. No ni veće ni bogatije države nisu uspjele naoružati se na vrijeme. Zato su sve države vodile politiku zavlačenja. Oni jugoslavenski faktori koji su bili za oružanu intervenciju dobro su znali da se jugoslavenska vojska neće moći oduprijeti Njemačkoj, pa su svjestno žrtvovali Jugoslaviju da bi i ona dopriniela svoj udio na oslobođenju Europe. Ta žrtva rodila je — veli se — bogate plodove i povijest znati će je ocijeniti. Za one jugoslavenske divizije koje su čuvale granice Slovenije veli se napose, da su bile prisiljene povući se usljed »Pavelićevog izdajstva«, jer su usljed proglašenja Nezavisne Države Hrvatske bile odrezane od glavnine jugoslavenske vojske. Nadalje se brani jugoslavenska vojska koja nije mogla odoljeti brojčanoj i tehničkoj premoći pa se veli, da je dva puta veća Poljska kapitulirala za 17 dana a Francuska za šest tjedana.

U daljnjem jednom članku pod naslovom »Tko je pravi i vječni neprijatelj Slovenaca« veli se, da slovenački protivnici nisu samo njemački nacionalni socijalisti i talijanski fašisti već svi Nijemci, Talijani, Austrijanci i Mađari bez obzira na njihovu političku orijentaciju. Za grozote nanesene slovenačkom narodu neće odgovarati samo predstavnici današnjih režima već njihovi narodi sami.

U daljnjem broju »Slobode ili smrti« pertraktira se ponovno toliko puta već raspravljeno pitanje slovenskog prava samoodređenja i eventualnog odcjepljenja (od Jugoslavije) nakon pretpostavljene »savezničke« pobjede. Veli se da je pravo samoodređenja vrhovni izraz slobode svakoga naroda. Međutim već godine 1918. su pravo samoodređenja bile prisiljene priznati samo pobjedene države dok kod pobjednika o tome nije moglo biti ni govora, jer se na primjer nije moglo postaviti pitanje odcjepljenja Malte ili Cipra od Engleskog imperija. Veli se da će Slovenci nakon rata spadati među pobjednič-

ke države samo preko Jugoslavije i da će samo preko nje moći ostvariti svoje teritorijalne zahtjeve t. j. polučiti združenje celog povijestnog zemljišta. Slovenci se s toga pozivaju, da ne postavljaju pitanje odcjepljenja od »braće« Srba i Hrvata. Ovo se pitanje tako naširoko razglaba s razloga, što »Osvobodilna fronta« neprestano zagovara pravo slovenskog naroda na samoodređenje do odcjepljenja. Osvobodilna fronta to međutim čini samo s razloga i sa obrazloženjem, da u Sovjetskog Rusiji svaka pojedina savezna država uživa toliku slobodu, da može zaključiti svoj istup iz saveza sovjetsko-ruskih republika. To je promišljena promičba, da bi se dokazalo kakovo zadovoljstvo i kakova sloboda u Rusiji vlada. Jer kako se pravo odcjepljena u Rusiji praktički provodi i predobro je poznato.

Nadalje se polemizira sa Slovenskim poročevalcem br. 13. kojega sam već ranije priposlao Ministarstvu a koji je napao Dražu Mihajlovića.

Napokon prilažem i novi broj mjesečnika »Zarja slobode« koji je također potpuno jugoslavenski orjentiran. U tom broju se navodi u članku pod naslovom »Pismo iz Gorice« da gorički Slovenci teže za oslobođenjem i da žele da budu pripojeni Jugoslaviji. Veli se da su si svjestni da će samo na taj način moći biti oživotvorene njihove težnje za sjedinjenjem sa ostalim Slovencima, jer niti komunistička Italija ne bi Slovencima prepustila pokrajinu Trst i Goricu (»Osvobodilna fronta« je već često upravo protivno tvrdila.)

Konačno prilažem jedan letak »Osvobodilne fronte« upućen slovenskim djevojkama sa pozivom da i one sudjeluju pri odlučnom boju za oslobođenje slovenskog naroda.

Izvolite gospodine ministre ovaj izvještaj primiti na znanje.

M.P.¹⁴

ZA DOM SPREMNI!

Gospodin
Dr. Mladen Lorković, Minis. vanj. poslova N.D.H.
Z a g r e b

Konzul:
[potpis]

¹⁴ Okrugli pečat: Konzulat Nezavisne Države Hrvatske Ljubljana.

TJEDNI POLITIČKI IZVJEŠTAJ KONZULATA NDH U LJUBLJANI
OD 22. SVIBNJA 1942. UPUĆEN
MINISTRU VANJSKIH POSLOVA NDH MLADENU LORKOVIĆU.¹⁵

[grb NDH]

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA

Ljubljana, 22. svibnja 1942.

KONZULAT LJUBLJANA

Smoletova ulica 3

Telefon 2345

Broj: Pol. 20/42.

TJEDNI POLITIČKI IZVJEŠTAJ Br. 20.
od 22. svibnja 1942.

Ovaj tjedan prepun je burnih i uzbudljivih događaja. Već treći dan bombardira talijansko topništvo iz predgrađa Ljubljane a i sa brežuljaka na kome je sagrađen t.zv Stari grad, partizanske položaje u neposrednoj blizini — na obroncima brda Krim a i u samoj Ljubljanskoj kotlini. Pri ovim akcijama talijanske vojske sudjeluje i zrakoplovstvo.

Pokušati ću kronološki prikazati razvoje događaja koji su se desili nakon zaključka ranijeg izvještaja.

U noći između 16. i 17. o. mj. razorili su partizani glavnu prugu prema Trstu i to između postaja Logatec — Planina. Brzi vlak je usljed toga imao 10 sati zakašnjenja no ljudskih žrtava nije bilo. Sada prolaze svi brzi vlakovi sa po dva oklopljena vagona i teškim naoružanjem. Iste noći bilo je dosta nemirno u samome gradu te se je čula pucnjava iz parka Tivoli i iz okolice Rožnika.

Dne 17. o. mj. strijeljano je ponovno pet taoca. Obavijest o tom strijeljanju obnarodovana je tek 20. o. mj. Kao razlog navodi se, da su komunisti u Sv. Roku kod Št. Vida provalili u stan jednog Slovenca te da su ga umorili a dva njegova sina odveli. Iste noći su u Stični ubili jednog Slovenca i jednu Slovenku. Taoci su strijeljani jer nisu pronađeni izvršioци.

Dne 18. o. mj. proširena je žičana ograda i na selo Dravlje zapadno od Ljubljane. Tom prilikom provedena je blokada toga sela koje je inače u upravnom pogledu sastavni dio Ljubljanske občine.

Istoga dana zauzeli su partizani spustivši se sa brda Krim, selo Ig kao i selo Črnu Vas. Ovo potonje leži već u središtu Ljubljanske kotline. Pored toga zauzeli su partizani zadnjih dana mjesto Stari Trg ob Kolpi kraj hrvatske granice te veća mjesta Cerknicu i Lož. Potonje mjesto sjedište je Kotarskog

¹⁵ HR-HDA-1561, mikrofilm broj 18, snimke 725-733.

suda. Blizu njemačke granice a južno od Škofje Loke zauzeli pak partizani Polhov gradec. Isto tako drže partizani sva sela uz okolicu Kočevja.

Polhov gradec teško je bombardiran po Talijanima iz zrakoplova, a naknadno su u to mjesto ušli Njemci koji sada imaju također jednu posadnu jedinicu od oko 300 momaka u Logatecu. Logatec leži na glavnoj cesti Ljubljana — Trst u blizini bivše jugoslavenske granice.

Na dan 18. o. mj. priredili su partizani vojničku paradu u Igu. Prisustvovala je glazba, pješačija, konjica i partizanski ženski odredi. U povorci vođeno je i devet slovenskih djevojaka koje su bile nakazno ošišane s razloga što su se družile sa Talijanima. Partizani silili su stanovništvo da po njima pljuje.

Ovi zadnji dani u znaku su općenitog povlačenja talijanskih četa. Talijani nastoje zadržati pozicije u većim mjestima te osigurati sve željezničke pruge i glavne ceste. Naravno da usljed toga partizani dobivaju sve više na terenu te u svim manjim selima provode obću mobilizaciju mlađeg muškog stanovništva.

Prilike u Kočevju teške su jer je isto tako reći obsjednuto po partizanima. Nekoliko dana je željeznica išla samo do mjesta Ortnek no sada ide opet do Kočevja. Iz Kočevja trebalo je biti u Ljubljani dopremljeno 150 volova. Partizani su međutim 136. komada rekvirirali.

Usljed raznih terorističkih akata partizana seljačko stanovništvo s njime ne simpatizira. Tako su na pr. partizani htjeli nasilno novačiti u kraju zvanom Ložki potok nakon što su talijanske čete taj kraj nasilno napustile. Skoro svi muškarci utvrdili su se u jednoj crkvi koja je još iz turskih vremena opasana debelim zidom i branili se od partizana. Lukavošću razširili su glas da dolaze veći talijanski odredi našto su se partizani povukli.

Kod Št. Jerneja rekvirirali su partizani jedan poštanski samovoz. U mjesto Stičnu ušli su partizani na konjima. Mjestna posada se nije usudila pružiti otpor pa se je povukla.

U blizini Novog Mesta opljačkali su partizani dvorac baruna Wanbolta¹⁶ i pričinili mnogo štete. Ponovno saznajem, da među partizanima imade veoma mnogo ljudi koji govore hrvatski a obučeni su u domobranske odore.

Talijanski zrakoplovi bombardiraju i obasipaju strojopuščanom vatrom šume na brdu Krim. Pravoga uspjeha od ovih akcija ne može biti.

19. svibanj. Talijani povukli su se iz mnogih daljnjih sela južno od Ljubljane. Ta su sela zaposjeli partizani te u njima izvršili novačenje svih muška-

¹⁶ Hmeljnik, kojega je neposredno prije Drugoga svjetskoga rata obnovio vlasnik, Philipp Hugo Freiherr Wambolt von Umstadt.

raca sposobnih za borbu. Novačenje se vrši pod prijetnjom smrtne kazne za one koji se ne bi odazvali odnosnoj naredbi.

Sa terase ljubljanskog nebotičnika vidi se dalekozorom na tornju crkve u Igu crvena partizanska zastava. Izgleda da je u selu Ig, koje leži na 13.50 kilometara južno od Ljubljane, glavni stan partizana.

Do povlačenja Talijana u tom kraju na podnožju Krima došlo je navodno zbog ubistva većeg broja talijanskih vojnika u selu Žilmje.¹⁷ Još u petak 15. o. mj. pokušali su Talijani ondje izvršiti protunapad uz pomoć oklopljenih borbenih kola. Kako im je sa ceste jedan tank skliznuo u jarak bili su četiri sata zabavljeni time, da ga opet postave na cestu. Iza toga su se vratili u ranije položaje a da napad nisu ni pokušali.

Na jugu od Ljubljane nalaze se najdalje istureni talijanski vojnici kod gostione Mokar na Ižanskoj cesti. Ta se gostiona nalazi još na području grada Ljubljane no izvan žičane ograde. Dva sela južno od toga mjesta u rukama su partizana.

U selu Mokrača na Dolenjskom izdaju partizanske vlasti propustnice za putovanje pa je tako jedna gospođa sa ovakvom propustnicom potpisanom po »komandantu partizanskih odreda« došla u Ljubljanu.

Saznajem nadalje, da je toga dana pogođen po partizanima jedan talijanski zrakoplov koji je bombardirao šume blizu Novog Mesta. Bio je pogođen u benzinski reservoir. Pilot se je spustio sa padobranom i zarobljen je po partizanima koji namjeravaju zrakoplov popraviti i iskoristiti ga.

Kod Škofljice napali su partizani veći broj talijanskih transportnih kamiona. Vozači i vojnici predali su se a partizani su kamione rekvirirali i iskoristiti će ih u vlastite svrhe. U okolici Kočevja zarobili su partizani veći broj topova te municije.

Partizani su u mjesto Lož kod Rakeka koji se nalazi u njihovim rukama produžili policijsku uru do ponoći.

Navodno se nalazi u partizanskim rukama veći broj talijanskih časnika koje su zarobili. Ponudili su Talijanima da će ih vratiti ako im ovi izruče njihove zatvorene sumišljenike po njihovom izboru i to po dva partizana za jednog talijanskog časnika.

Saznaje se, da će u Ljubljanu biti upućena jedna nova talijanska divizija i to vjerojatno alpinska.

20. svibnja. Istureni partizanski odredi napredovali su do ljubljanskog predgrađa Rakovnik. Došlo je do borbe pa su partizanski strojopuščani metci padali u sam grad pa i u privatne stanove na Karlovačkoj cesti. Talijanske

¹⁷ Pretpostavljam da je trebalo stajati: Želimlje.

čete uzvraćaju teškom topovskom paljbom i bombardiraju iz zrakoplova partizanske položaje.

Oko podne ušli su u Ljubljano neki njemački motorizirani i oklopljeni odredi ali se nisu zadržavali u gradu. Partizani su naime sa talijanske strane htjeli napasti njemački grad Litiju koji leži uz samu granicu pa su Njemci htjeli taj napadaj osujetiti i doći partizanima za leđa. No već uz put zapali su transportni kamioni u partizansku strojopuščanu vatru kojom je prilikom 36 njemačkih vojnika teško ranjeno sa dum-dum metcima. Tokom noći umrlo je šest ranjenika. Naknadno se saznaje, da [je] Njemačka akcija na tom odsjeku imala uspjeha. Detalji još su nepoznati, jer su borbe vođene još i prošle noći (od 21. na 22. svibnja).

Unatoč svih tih događaja ne vlada u samome gradu Ljubljani osobito nervozno raspoloženje. Mjestno stanovništvo je dosta apatično no raduje se svakom partizanskom uspjehu ne možda toliko što je istoga mišljenja sa komunistima koliko iz zloradosti prema Talijanima.

Talijanski časnici se napadno mirno šecu po gradu i sjede pred kavanama te nastoje sasvim providnim lažima prikazati situaciju drugačije nego li što je. Jedni pripovjedaju, da topovi pucaju i zrakoplovi lete radi vježbe a drugi — ipak nešto realnije — da su namjerno evakuirali Ljubljansku dolinu, da bi onamo privukli partizane i naknadno ih zaokružili kad dobiju daljnja pojačanja.

Istina pak leži u tome, da je talijanski vojnik koji je loše hranjen nezadovoljan i da nastoji svagdje izbjeći borbu.

Unatoč svega toga ne smatram situaciju za grad Ljubljano nipošto kritično. Svi očitno precjenjuju partizanske snage. Kad bi se i sve te snage koncentrirale, one ne bi bile u stanju niti jurišom zauzeti a niti držati grad Ljubljano. Pored toga partizani su si svjestni da bi u tom slučaju ponajprije Talijani grad bombardirali iz zraka a zatim vjerojatno došli bi i Njemci. No nije sasvim isključeno da bi koje noći koji manji odred provalio u grad da si nabavi oružje i municije i da oslobodi iz raznih zatvora hiljade svojih sumišljenika. Sve ovo može se pretpostaviti samo imajući u vidu borbenost i elan partizanskih četa i pasivno držanje talijanskih vojnika.

Osim toga u samoj talijanskoj vojsci ima mnogo komunizma pa se događa da i sami vojnici djele komunističke letke. Navodno ima časnika u divizijskom i armijskom vodstvu koji stoje u službi partizana. Talijanski vojni zatvori puni su vojnika koji su otvoreno izjavili da se neće boriti. Među njima navodno ima oko 65 časnika koji su vojnicima govorili da se ne bore protiv Slovenaca nego da traže kruha i da idu kući. Prošle noći je veliki broj zatvorenih vojnika u dvadeset vagona otpremljen u unutrašnjost Italije.

Saznajem da je jučer bombardirano mjesto Stari trg pri Ložu po talijanskim zrakoplovima.

Jučer bili su prekinuti svi brzoglasni spojevi pa i sa Trstom i Rijekom. Njemačke su čete jučer zapalile mjesto Tržište¹⁸ kod Mokronoga koje leži na talijanskom teritoriju tik do granice.

Partizani su zapalili u Vrhniki jednu tvornicu koja je vlasništvo mjestnog gradonačelnika — povjerenika.

21. svibnja. Danas vlada razmjerno zatišje. Partizana više nema u predgrađu Rakovnik. Svi vlakovi normalno stižu i odlaze iz Ljubljane. Veliki broj vlakova ukinut je samo zato da bi oni koji su ostali u prometu mogli biti bolje zaštićeni.

Po gradu nalaze se veliki štampani letci priljepljeni na zidove a potpisani po glavnom zapovjedništvu slovenskih partizanskih četa. Isto takovi mali letci razasuti su po ulicama. Jedan od malih letaka prilažem. Partizani javljaju da će za svakog slovenskog taoča ustrijeti isti broj ljudi na koje se oslanjaju okupatorske vlasti a to su pripadnici vojske, žandarmerije, redarstva, činovnici i domaći izdajice. U koliko bi talijanske vlasti proganjale ili strijeljale kao taoce žene ili članove obitelji slovenskih boraca za slobodu, upotriebiti će partizanske vlasti proti ženama i obiteljima Talijana isti postupak. A naći će ih ako ureba i u samoj Italiji. Podređena zapovjedništva dobila su nalog da uhvate i žive zadrže kao taoce pripadnike talijanskih okupatorskih oblasti koji će biti strijeljani po pravilu: glava za glavu.

Oko takovih velikih letaka od kojih je jedan bio izvješten kraj veletrgovine Jelačin na Napoelonovom trgu a drugi u Židovskoj ulici, okupljali su se mnogi prolaznici i sa zanimanjem ih čitali. Talijanski stražari mislili su ispočetka vjerojatno da se radi o kakovim talijanskim letcima. Tek iza devet sati u jutro letci su odstranjeni.

Budu li nemiri i borbe nastavljene u sadanjem opsegu stradati će od toga potpuno usjevi i nastupiti će nakon neuspjele žetve užasno teške prehranbene prilike. Već od 10. o. mj. nitko više ne radi na poljima i to djelom iz straha pred partizanskim terorom i novačenjem a djelom iz straha pred talijanskim represalijama.

Saznajem, da su navodno neki engleski zrakoplovi bacali partizanima oružje i municiju u šume brda Krim no molim, da se ova viest primi sa najvećom rezervom jer je gotovo nemoguće provjeriti je.

Situacija u pokrajini Trst i Gorica znatno je otežana. Mjesto San-Pietro del Carso opkoljeno je žicom. U Postojini zatvoreni su gotovo svi Slovenci. U Sesani izvršili su partizani napadaj na imanje baruna Economa i odveli svu

¹⁸ Tržišče.

marvu. Ceste u tim pokrajinama providene su zapriekama. Čujem da su već osnovani logori za talijanske državljane slovenske narodnosti iz označenih pokrajina. U svim mjestima pa i u predgrađu Trsta Občini (Opicina) uveden je coprifuoco¹⁹ i to u devet sati naveče. Izuzeti su samo gradovi uz obalu naravno i grad Trst.

U jednom selu u tršćanskoj pokrajini ubili su partizani navodno 5-6 talijanskih častnika i noću ih objesili u jednoj mesarnici na kvake za meso. Na vrata pribili su oglas, da se danas prodaje meso bez karata. Svi ozbiljni ljudi zgražavaju se nad ovakovom okrutnošću.

I u njemačkom dielu Slovenije opaža se življe partizansko gibanje. Tako je iz sela Zagorja u jednoj samoj noći pobjeglo 25. mladića u šumu. U šumama se kriju no nisu aktivni. Saznajem da su vršena veća djela sabotaze i u nekim tvornicama kod Litije.

U gornjoj Kranjskoj Njemci novače 23 i 24 godište slovenskih mladića.

22. svibanj. U pol sedam u jutro započela je teška topnička paljba na sva sela južno od Ljubljane. Akcija je potpomognuta bombardiranjem iz zrakoplova. Sve ovo trajalo je oko jedan sat. Vjerojatno je bombardirano i zapaljivim bombama jer se iz sela dižu gusti plamenovi i dim. Mjesto Ig te Črna Vas, Iška Loka i t.d. gorili su još oko podne. Saznao sam da su partizani opet ispraznili mjesta Lož i Cerknicu (blizu stare talijanske granice jugoistočno od Rakeka) i to od vozača jednog teretnog kamiona koji je danas stigao u Ljubljanu, a koji prema vlastitoj izjavi već prema prilikama vozi robu »čas za Talijane a čas za partizane.«

Do zaposjedanja Loža po partizanima došlo je na taj način, da se je talijanska posada osjetila ugroženom i napustila mjesto. Partizani su to saznali i bez borbe ušli u mjesto postavivši za političkog komesara nekog mladića od 25 godina koji se je potpisivao pseudonimom Slavko Silni. On je proglasio narodu da je Italija sklopila separatan mir a Slovenija da je sada sovjetska republika.

Ustrojio je u mjestu zaštitne odrede koje je oboružao. Kada su nakon dva dana veći kontingenti talijanske vojske došli u blizinu Loža rekao je mještanima, da su to ostatci talijanske vojske koja se povlači. On sam je međutim sa svojim najbližim suradnicima opet pobjegao u šumu, a kad su Talijani došli u mjesto pobili su sve stražare kojima je zapravo bilo stalo samo do toga da očuvaju imovinu njihovih sugrađana.

Nastavljeno 23. svibnja 1942.

U bitci koju su vodili Njemci na talijanskom području, na desnoj obali rijeke Save u ravnini grada Litije saznaje se sljedeće pojedinosti: Kako sam

¹⁹ Redarstveni sat.

već ranije javio njemački su odredi namjeravali doći iza leđa partizanima saznajući da isti namjeravaju sa talijanske strane napasti Litiju. Njemaca došlo je oko 300 moderno naoružanih. Uspjelo im je iznenaditi u jednoj šumi jedan partizanski odred od po prilici osam stotina momaka. Partizani su se strašno borili i precizno gađali iza drveća i iz krošnji drveća Njemce iz pušaka i ručnih strojica. Kad su Njemci vidjeli da imaju velike gubitke zatražili su da se dozvoli upotreba otrovnih plinova. Talijanske vlasti su ovo odbile pitajući prethodno Vojno ministarstvo u Rimu. Na to su njemački vojnici zatražili da se pošalje sa njemačke strane jedan zrakoplov Štuka no ni tome zahtjevu nije udovoljeno jer se je tome protivio Državni komesar po Njemcima zaposjednutog područja Slovenije. [...] ²⁰

krivuda osobito u predgrađima Ljubljane pa se sada u graničnom pojasu sve ruši i to ne samo stabla i vrtovi već i stanbene zgrade.

Jučer oko sedam sati na večer pokušali su talijanski vojnici legitimirati nekoga mladića pred jednom gostionom u Kolodvorskoj ulici. Ovaj im nije pokazao legitimaciju već se dao u bijeg. Na to su ga ubili i na mrtvog još bacili ručnu granatu. Odmah iza toga počeli su pretraživati sve susjedne kuće pa su gotov sve ukućane odveli u vojne zatvore a među njima i oca činovnika ovoga konzulata g. Dr. Herica koji je ravnatelj gimnazije i 68 godina star. U zatvoru su sve te ljude tukli a u privatnim stanovima pokrali su mnogo gotovog novca, vrijednostnih predmeta, odjeće i hrane. Kada sam se u zapovjedništvu divizije informirao, da li se Dr. Heric nalazi među uhapšenici- ma bilo mi je to odlučno porečeno. Uputio sam se osobno oko 9 sati na večer do komandanta divizije generala Orlanda ²¹ pa je na taj način u kratko vrijeme konstatirano da je Dr. Heric zaista u zatvoru. Uputio sam se stoga odmah sa jednim častnikom onamo te je pušten na slobodu a pružao je tužnu sliku. Ovakovi dnevni postupci talijanske vojske mogu i moraju uroditi užasnim plodovima. U gradovima stekli su na taj način same neprijatelje pa i među onima koji osuđuju partizanski teror. U pokrajini pak nisu Talijani u stanju da pučanstvo zaštite od partizana, a kad se ovi povuku tada se osvećuju na životu i imovini nedužnih seljaka. Samo uslijed ovakvog postupka moglo je doći do toga da je subverzivna partizanska akcija toliko ojačala, jer ni slovenski seljak nije u duši komunist a u gradovima također nije ih bilo pre-

²⁰ Snimka 730 djelomično je nečitljiva. Zato nije prepisan dio šeste stranice izvještaja Konzulata NDH u Ljubljani od 22. svibnja 1942. godine. Prijepis se nastavlja od početka sedme stranice izvještaja.

²¹ Talijanski general Taddeo Orlando, zapovjednik 21. pješake divizije »Granatieri di Sardegna«.

više. Danas međutim mnogi se osjećaju sigurnijim kod partizana tim prije što se plaše, da bi ih Talijani bezrazložno mogli poubijati kao taoce.

Prilažem novi broj »Slovenskog poročevalca« u kom se ponajprije napada Graziolov i Robotov²² proglas o strijeljanju taoaca. Tvrdi se da za taj zločin ne odgovara samo osobno Robotti i Grazioli, već da će za svaku slovensku žrtvu uzeti »krv za krv i glavu za glavu« kako od njih tako od svih pripadnika oružanih sila, redarstva, državnih oblasti, svakog talijanskog i drugih njima prijateljskih i savezničkih državljana.

Nadalje se u Poročevalcu napada bjelogardijski letak »Kerenskijade« kojega sam priložio svom predprošlom izvještaju. Tvrdi se da su redaktori toga letka Talijanima dali pobudu za strijeljanje taoaca. Upozorujem na vijesti sa slovenskih bojišta. Napadaj na glavnu prugu već sam ranije opisao a isto tako i napadaj na vojničke kamione.

Zanimiva je brošura pod naslovom »OF i Jugoslavija«. Navodi se da i Osvoobodilna fronta zagovara stanovište prirodne i sudbinske povezanosti južnih Slavena, no to može biti samo u potpuno drugoj Jugoslaviji nego što je bila ona koja je propala. (Ovdje se naravno misli na buduće komunističko uređenje). Tvrdi se da se je Jugoslavija raspala radi njenog veliko srbstva. Zanimljiv je sliedeći pasus koji se odnosi na jugoslavensku emigrantsku vladu u Londonu: »Tako je na jednoj strani srbski dio pod vodstvom Slobodana Jovanovića zaplovio veliko-srbskim smjerom dok je dio stranačkog vodstva Hrvatske seljačke stranke napravio tajni sporazum sa Pavelićem, jer se ni jednom Hrvatu neće biti lako odreći hrvatske državnosti ma kojoj stranci on pripadao. Poradi toga ni Srbima ni Hrvatima u Londonu nije iskreno stalo do Jugoslavije. Samo Slovenci zauzimaju se na cijeloj liniji za obnovu Jugoslavije. To je zato jer za razliku od Srba i Hrvata danas još ne usuđuju nastupiti sa svojim slovenskim separatizmom.«

Dalje se navodi da Kuhar²³ na prefrigani način hoće domovinu zavesti prikazavši da je poznatom anglo-američkom atlantskom deklaracijom proglašena obnova stare Jugoslavije a ne samoodređenje jugoslavenskih naroda. Pored Kuhara napada se i Ljotić²⁴ i naziva ga se poznatim fašistom.

Veli se da Moskva danas ne može službeno nastupiti protiv Draže Mihajlovića jer mora svoju politiku lojalno uskladiti sa savezničkom. Jugoslavenski su narodi ipak dužni sami nastupiti protiv reakcije. Tvrdi se da Draža

²² Odnosi se na talijanskog generala Maria Robbotija.

²³ Slovenski političar Alojzij Kuhar, koji se priključio Vladi Kraljevine Jugoslavije u Londonu.

²⁴ Političar Dimitrije Ljotić, koji je tijekom rata surađivao s njemačkim okupacijskim vlastima u Srbiji.

Mihajlović nema vojske ni vojnika i častnika već samo radio vezu sa Londonom i osobnu sa Nedićem.²⁵ Za Slovence se kaže da je današnji rat jedinstvena prilika da si stvore uslove života kako to oni sami žele.

Nadalje prilažem novi broj lista »Zarja slobode«. I opet se naglašuje da za Sloveniju nema više samoodređenja jer se je već prije 25 godine odlučila za Jugoslaviju. Kaže se da Sloveniji prieti opasnost samo od sjevera i zapada a ne i od istoka. Priznaje se da Jugoslavija nije bila uređena kako treba no dvadeset godina malo je u životu države. Ovaj drugi svjetski rat reorganizirati će Europu pa po tom i buduću Jugoslaviju koja će se proširiti na slovensko primorje i koja će surađivati sa ostalim slavenskim narodima osobito pak sa sovjetskom Rusijom. U toj budućoj Jugoslaviji biti će isključeno svako kapitalističko iskorišćavanje.

U vanjsko političkom pregledu veli se da Rusija trenutno pazi na to, da inicijativa ne pređe opet na stranu Njemačke. Govori se o Rooseveltovoj grožnji Francuskoj koja se je obistinila zauzimanjem Madagaskara.

Članak iz Slavenskog svijeta govori o kongresu delegata slavenskih naroda u Detroitu kojemu je navodno i Nikola Tesla poslao svoje pozdrave.

Zanimive su vijesti pod naslovom »Poročila«. Govori se o Kostu Todorovu koji je preko Newyorškog krugovala zagovarao pripojenje Bugarske Jugoslaviji.

Londonski krugoval navodno upozoruje Francuze da će se nastaviti sa iskrcavanjem manjih odreda engleske vojske. Francuzi neka se tim odjelima ne pridružuju da ne bi izazvali krvave represalije.

Nadalje se veli, da je »Hrvatska zajednica« u Sjedinjenim Američkim Državama poslala poslanicu Savezu srbskih društava u U.S.A. kojom osuđuje »zločine Hrvata Ustaša« te izražuje nadu da će Hrvati sami sprati tu ljagu sa sebe.

Izišao je i daljnji broj »Slobodne Slovenije« koja na oštar način napada partizane. Njihovi se uspjesi i brojčane snage ovdje očito podcjenjuju. Tvrđi se da partizanski otpor nepotrebno tjera Slovenski narod na klaonicu. De Gaul²⁶ je pozvao Francuze da odustanu od napadaja na Njemce radi njihove okrutnosti. Francuza ima 20.000.000. Zar si onda šaćica Slovenaca može utvarati da bi pod današnjim okolnostima oružanom akcijom mogla polučiti kakove trajne uspjehe?

Zanimive su male vijesti. U jednoj se kaže da se sada u Americi formira posebni ekspedicioni korpus koji će nakon pobjede ostati u Europi da bi pružio »pomoć« opustošenim krajevima. U vijestima sa bojišta kaže se, da će

²⁵ General Milan Nedić, predsjednik srpske vlade tijekom Drugoga svjetskoga rata.

²⁶ Vođa francuskog pokreta otpora Charles de Gaulle.

Njemci pokušati preko Kavkaza i Perzije združiti se u Indiji sa Japancima. Čerčil je navodno izjavio da im se to neće pomoći, jer će se rat odlučiti na zapadu. Veli se, da se poraz sila osovine može očekivati tek u godini 1943.

Nadalje se opisuju poznati partizanski teroristički akti u pokrajini.

— — —

Nakon što su razorena i zapaljena sela južno od Ljubljane nema u tim krajevima više većih odjelaka partizana. Nastavljaju se međutim pojedinačni napadaji na talijanske vojne samovoze koji se sada već opet usuđuju krstariti Ljubljanskom kotlinom do prvih ogranaka šuma na obroncima Krima. Željeznički promet u glavnom odvija se normalno dok su ceste potpuno nesigurne. Partizani zapljene su također veći broj posebničkih samovoza.

Izvolite gospodine ministre ovaj izvještaj primiti na znanje.

ZA DOM SPREMNI!

Konzul:
[potpis]

Gospodin
Dr. Mladen Lorković,
ministar vanj. poslova N.D.H.
Z a g r e b

M. P.²⁷

²⁷ Okrugli pečat: Konzulat Nezavisne Države Hrvatske Ljubljana.

TJEDNI POLITIČKI IZVJEŠTAJ KONZULATA NDH U LJUBLJANI
OD 12. LIPNJA 1942. UPUĆEN
MINISTRU VANJSKIH POSLOVA NDH MLADENU LORKOVIĆU.²⁸

[grb NDH]

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
KONZULAT LJUBLJANA

Smoletova ulica 3
Telefon 2345

Broj: Pol. 23/42.

Ljubljana, 12. lipnja 1942.

TJEDNI POLITIČKI IZVJEŠTAJ Br. 23.
od 12. lipnja 1942.

Čast mi je podnijeti slijedeći izvještaj:

Talijanska vojska u nedjelju, dne 7. o. mj. priredila je svečanu reviju trupa povodom »Svečanosti statuta«.²⁹ I ja sam bio pozvan prisustvovati što sam i učinio. Ostali uzvanici bili su: Visoki povjerenik, podprefekt, novi načelnik general Rupnik³⁰ i kvestor. Od njemačkog konzulata nije nitko prisustvovao, jer je generalni konzul teško bolestan. Sama revija je veoma dobro uspjela, bez ikakvih incidenata. Iz vojnih zrakoplova bacani su letci od kojih jedan prilažem. Isti su namjenjeni »muževima koji su pobjegli u šumu«. U letku se veliča Njemačka pobjeda kod Kerča i Harkova te uspjesi u Sjevernoj Africi. Veli se doslovce, da su: »u istočnoj Bosni i na Drini hrabre talijanske, njemačke i hrvatske čete potpuno uništile sve pobunjenike. Svagdje su stotine muževa koji su odbjegli u šume uvidjeli, da već nema nada i predali su oružje. Većina se želi boriti protiv svojih dosadanjih vođa, koji su ih izdali i dali im lažne vijesti i nade. U drugim krajevima Bosne osobito na Ozrenu, snažne skupine odmetnika predale su se četama mlade Hrvatske države i svečano priznale njen suverenitet.«

Veseli me, da su Talijani konačno prisiljeni vršiti promičbu sa hrvatskim uspjesima.

Sadržaj ovog letka razuman je uz to bi vjerojatno imao i uspjeha, kad pojedini talijanski zapovjednici a i sami vojnici ne bi postupali onako kao što su n. pr. postupali u selu Brusnice poubijavši nedužno seljačko stanovništvo i uništivši seljačke domove. Ovako se nitko neće odazvati pozivu jer svatko

²⁸ HR-HDA-1561, mikrofilm broj 18, snimke 734-737.

²⁹ Pretpostavljam da se odnosi na proslavu prve godišnjice donošenja statuta talijanske Ljubljanske pokrajine.

³⁰ Leon Rupnik, general vojske Kraljevine Jugoslavije, koji je u lipnju 1942. postavljen za načelnika grada Ljubljane.

zna, da ga od Talijana u slučaju povratka čeka smrt umjesto zaštite pred daljnjim partizanskim nasiljima.

Istoga dana, kada su bacani ti letci u Ljubljani (umjesto nad onim dijelovima pokrajine koji se nalaze u rukama pobunjenika), zapalili su talijanski vojnici selo Ločnu koje je udaljeno tri kilometra od Novog Mesta. Partizani pak napali su toga dana jedan vlak na glavnoj pruzi Ljubljana — Trst i to kod Borovnice strojopuščanom vatrom. Jedna je žena teže ranjena. Sljedećega dana strijeljan je jedan taoc.

Također dne 7. o. mj. izašla je komisija za pregled štete na pruzi Ljubljana — Novo Mesto posebnim vlakom na teren. Za vrijeme pregleda pruge napali su partizani komisiju. Strojovođa vlaka pobjegao je. Srećom je jedan inženjer znao upravljati lokomotivom i na taj način spasio situaciju dovezavši komisiju natrag u Ljubljani. Među članovima komisije ima četiri ranjenika. Od tada se više niti ne pokušava popraviti pruga prema Novom Mjestu koja je ozbiljno razorena na šest mjesta. Vlakovi i nadalje idu samo do Grosuplja. Na taj način je i Kočevje potpuno odrezano od Ljubljane, jer je promet cestama pogotovo nemoguć. Isto tako sada već drugi tjedan nema nikakve brzozjavne ni brzoglasne veze ni sa pokrajinom ni sa Hrvatskom.

U noći između 7. i 8. o. mj. čula se je i opet jaka topovska paljba jugoistočno od Ljubljane.

Dne 8. o. mj. napadnut je vlak kod Grosuplja, no žrtava nije bilo. Istoga dana strijeljano je ponovno šest taoca.

Dne 10. o. mj. započeli su talijanski vojnici sa gradnjom teških betonskih bunkera oko kasarne Vittorio Emanuele na Taboru. U toj kasarni nalazi se logor za lica uhapšena po vojnim vlastima.

U Ljubljani nalazi se svega jedna talijanska gostiona i to na Gosposvet-skoj cesti. Dne 10. o. mj. za vrijeme ručka, bacio je jedan čovjek kroz prozor u blagovaonicu jednu bombu. Osobe koje su se nalazile u toj sobi bili su Talijani, članovi fašističke stranke, Gila³¹ i činovnici Visokog povjereništva. Najteže je ranjena pokrajinska tajnica Ariella Rea, istaknuta članica fašističke stranke u Trstu. Bomba joj je odnijela ruku i nogu i teško je ozlijedila na glavi. Tokom noći umrla je u bolnici. Osim toga teško su ranjeni častnik Gila Francesco Villani, odvjetnik Bruno Baraldi, trgovac Carlo Zandenati i gostioničarka Erminia Colombo. Usljed ovog atentata očekuju se oštre represalije.

Kod Stične vode se već tri dana velike borbe između partizana i Talijana. U tom kraju su partizani dne 11. o. mj. navodno oborili jedan talijanski ratni zrakoplov.

³¹ Gioventù Italiana del Littorio (GIL), organizacija fašističke mladeži.

Dne 11. o. mj. bombardirano je iz zrakoplova mjesto Velike Lašče kod Ribnice. Posade u većim mjestima Kočevju i Ribnici potpuno su opkoljene po partizanskim četama.

U noći između 11. i 12. o. mj. odnosno točno oko 6. sati u jutro čula se je oštra topovska paljba južno od Ljubljane. Vjerojatno je bombardirano brdo Krim.

Nastavljeni su partizanski napadaji u pokrajinama Trst i Gorica, kako čujem naročito oko mjesta Vipacco (Vipava) na cesti Postumia — Gorizia. Sve ceste u spomenutim pokrajinama pružaju izgled prave ratne zone. Samovozi se nastrojije pregledavaju a na samim cestama sagrađene su žičane ili zidane zaprieke. Častnici i vojnici duž cesta pa i u samim mjestima stalno su u potpunoj ratnoj spremi te i pred kavanicama sjede sa šljemovima na glavi. Posade su znatno pojačane.

Visoki povjerenik Grazioli i opet već nekoliko dana boravi u Rimu. Vratiti će se vjerojatno početkom sljedećeg tjedna.

Novi broj »Slovenskog poročevalca« kojeg prilažem ponajviše komemorira smrt Tone Tomšiča, istaknutog slovenskog komunista.

Nadalje se konstatira, da je već preko polovine ljubljanske pokrajine »oslobođeno« i da se nad njom vije partizanska zastava slobode. Točne su vesti o prekidu pruge Ljubljana — Kočevje i Ljubljana — Novo Mesto. O borbama kod Litije već sam ranije izvijestio.

Nadalje se Poročevalec osvrće na »justificiranje« Dr. Ehrlicha, Rojica i Peršuha.³² Prvoga naziva organizatorom denuncijantskih i terorističkih trupa u službi okupatora. Veli da se je pred slomom Jugoslavije već oslonio na njemački nacional-socijalizam i talijanski fašizam pa da kao takav snosi odgovornost za slom Jugoslavije i katastrofu slovenskog naroda.

Poročevalec osvrće se i na letak »Vodstvo OF i Gestapo« pa ga naziva laži i klevetom i veli se da su redaktori, da bi prikriili svoje vlastito izdajstvo, iznijeli da je Osvobodilna fronta u službi Gestapo-a.

Tvrđi se da su Mihajlovičevi pristaše dobili naloge da organiziraju četničke odrede i da se sprema za polazak u šume sa jedinom svrhom da razbiju partizane, podržavajući istodobno dobre odnose sa Talijanima. Usljed toga donijelo je glavno zapovjedništvo slovenskih partizanskih četa proglaš, da će biti ustrijeljen svatko, tko vrši pripreme za formiranje bilo kakovih oružanih formacija izvan partizanskih odreda.

³² Odnosi se na Lamberta Ehrlicha i Viktora Rojicu koje su komunisti likvidirali zbog suradnje s Talijanima, odnosno na Ivu Peršuha. On je u Ljubljanskoj pokrajini organizirao Jugoslavensku vojsku u domovini i također su ga likvidirali komunisti.

Danas dne 12. lipnja prije podne nije u Ljubljani stizao ni jedan vlak iz Trsta a ni jedan nije ni otišao u tom pravcu sve do iza 12 sati o podne s razloga što su se u blizini te glavne pruge a osobito oko mjesta Borovnica vodili teški okršaji između talijanskih i partizanskih četa.

Sada poslije podne odvija se opet promet normalno.

Oko četiri sata poslije podne prošao je središtem Ljubljane sprovod umorene Arielle Rea. Ulice bile su skoro sasvim prazne a u sprovodu je išla vojnička glazba, zapovjednik armije i divizije, federalni tajnik, oba podperfekta te muški i ženski odredi crnih košulja. Baš pred hotelom Slon povikao je jedan fašista iz povorke: »gledajte, tamo jedan sjedi pred kavanom«. Stolovi pred kavanom odijeljeni su od glavne ulice živicom od zelenja. Iza te živice sjedio je zaista za stolom jedan stari gospodin. Odmah mu je pritrčao jedan agent, na što je on ustao i digao ruku na pozdrav. Na to ga je redarstveni agent tako snažno čušnio da je orila cijela ulica a zatim ga nogom udario. Iza toga izubijan je još jedan mladić koji je stajao dosta daleko u ulici 3. svibnja. Ovakav nekulturni postupak ponajprije pokazuje svako pomanjkanje pieteta naprama umorenoj pokojnici. Pored toga utjecati će još nepovoljnije na ovdašnje stanovništvo koje je opravdano ogorčeno tako barbarskim nastupom.

Izvolite gospodine ministre primiti ovaj izvještaj na znanje.

ZA DOM SPREMNI!

Gospodin
Dr. Mladen Lorković,
ministar vanjskih poslova N.D.H.
Z a g r e b

Konzul:
[potpis]

M.P.³³

Nastavljeno dne 13. lipnja 1942.

Jučer dne 12. o. mj. ubijen je po partizanima na Mjestnom trgu hrvatski državljanin Marko Šunjić koji se uvijek isticao kao veliki Hrvat i osuđivao partizansku djelatnost. Po zanimanju bio je trgovac. Partizanima je bilo mnogo stalo do toga da ga smaknu što se vidi iz toga, što su ga dočekali sa dva samovoza iz kojih su ga ubili metcima iz samokresa.

Nakon sprovida Arielle Rea su fašisti nastavili sa izazivanjem mirnog pučanstva. Zatvorili su sve kavane, pa su sve posjetioce nasilno istjerali i iz kazališta, opere i kinematografa.

³³ Okrugli pečat: Konzulat Nezavisne Države Hrvatske Ljubljana.

Oko 6 sati poslije podne zapalili su slovensku čitaonicu u predgrađu Šiški. Pošli su i u sveučilište, da bi ondje inzulirali studente, ali ovi su vjerojatno bili pravodobno obavješteni pa tako fašisti nisu u sveučilištu više nikoga našli. Izgleda, da je studente o namjerama fašista izvjestio talijanski povjerenik sveučilišta Raimondi koji je i sam član fašističke stranke no energično osuđuje takove zulume. I ranije je već djelom (osobito prigodom ponovnog otvaranja tehničkog fakulteta) pokazao, da mu je stalo do održanja i napredka slovenskog sveučilišta. On je inače po zanimanju sam sveučilišni profesor u Milanu.

ZA DOM SPREMNI!

M.P.³⁴

Konzul:
[potpis]

³⁴ Okrugli pečat: Konzulat Nezavisne Države Hrvatske Ljubljana.

TJEDNI POLITIČKI IZVJEŠTAJ KONZULATA NDH U LJUBLJANI
OD 20. LIPNJA 1942. UPUĆEN
MINISTRU VANJSKIH POSLOVA NDH MLADENU LORKOVIĆU.³⁵

[grb NDH]

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA

Ljubljana, 20. lipnja 1942.

KONZULAT LJUBLJANA

Smoletova ulica 3

Telefon 2345

Broj: Pol. 24/42.

TJEDNI POLITIČKI IZVJEŠTAJ Br. 24.
od 20. lipnja 1942.

Čast mi je podnijeti izvještaj o važnijim događajima prošloga tjedna, koji je prošao u znaku represalija radi ubojstva fašista Nikole Zito i fašistkinje Arielle Rea.

Radi ubojstva Nikole Zite ustreljeno je 13. lipnja o. g. 7. taoca a proglas o strijeljanju izišao je dne 14. o. mj. Radi atentata bombom na gostionicu »Italia« kojom je prilikom smrtno stradala Ariella Rea, ustreljeno je dne 13. o. mj. 15 taoca. Proglas o tome strijeljanju izišao je dne 16. o. mj. Među ustreljenim taocima nalazi se i jedan činovnik Prve hrvatske štedionice, podružnice u Ljubljani koji je otac troje djece a osim toga i jedan hrvatski državljanin i to ing. Ranko Velebit iz Gline. On je bio pravoslavne vjere i nije se prijavio u ovome konzulatu, jer se je zapravo smatrao emigrantom. Kategorički se tvrdi, da između ovih 15 ustreljenih taoca ima 7 ženskih lica, među njima jedna žena koja je bila u petom mjesecu trudnoće.

Tršćansko novinstvo a osobito »Piccolo« puno je članaka kojima se traži odmazda radi ubojstva fašističke dužnostnice. Veli se da je fašistička Italija ušla u Sloveniju sa programom visoke kulture ali da je sada kraj talijanske širokogrudnosti i velikodušnosti. U buduće mora saučenstništvo šutnjom biti kažnjeno kao i sam zločin.

I domaće novine morale su donijeti niz članaka kojima se osuđuju komunistički atentati, a prenosili su i članke iz talijanskih novina.

Reakcija je i u Trstu bila veoma velika te je javnim proglasima bila u cijeloj pokrajini zabranjena upotreba slovenskog jezika. To je trajalo upravo cijelog tjedna, no konačno je ta zabrana opozvana time, da su odnosni proglassi odstranjeni. Ovo je učinjeno s razloga što se je uvidjelo da je odnosna odredba u opreci sa zakonom o ustrojstvu Ljubljanske pokrajine od 3. svi-

³⁵ HR-HDA-1561, mikrofilm broj 18, snimke 738-741.

bnja pr. g. kojim je Slovincima zajamčen jezični i kulturni razvoj i stanovita autonomija.

Nakon što su strijeljani taoci za Ariellu Rea pronađen je pravi izvršioc atentata. To je neki đak po imenu Milan Česnik, star 22 godine koji je navodno podržavao vezu između komunističke centrale u Ljubljani i partizanskih četa u pokrajini. Uhapšenje bilo je dosta dramatično. Izvršio ga je jedan fašisti nakon kratke borbe sa atentatorom koji je u toj borbi ranjen iz samokresa.

Dne 17. o. mj. ustrijeljen je još jedan taoc radi umorstva neke slovenske žene.

Partizani su u Brezovici kod Ljubljane ubili gostioničara Antuna Mravlja i njegovog sina Franca, studenta prava i Vinka, đaka učiteljske škole.

Određena je daljnja sječa šuma duž raznih sporednih pruga i cesta.

Ovog tjedna ipak se je pristupilo popravljanju željezničke pruge prema Karlovcu koja je bila na šest mjesta prekinuta između Grosuplja i Novog Mesta. Pruga je koncem tjedna popravljan, no prošao je svega jedan putnički vlak, jer je zatim pruga opet uništena. Partizani prekidaju prugu vazda samo noću, jer tada nema nikakovih straža. Obično se vade samo čavli i spone tako, da pruga na oko izgleda neoštećena, ali kad naiđe vlak, iskoči iz tračnica. Srećom je do sada najviše stradalo teretnih vlakova tako, da nema mnogo ljudskih žrtava.

Selo Ig sada je zaposjednuto po karabinierima. Svi muškarci moraju se osobno javljati u karabinierskoj postaji, a tko se ne javi smatra se partizanom. Poslani su stanoviti odjelci i u šume brda Krim, no ne zna se, da li su imali uspjeha. Jedan odred od po prilici 70 ljudi navodno se nije vratio.

U obližnja sela prema Dolenjskoj došli su garnizoni fašističke milicije. U selu Škofljice je jedna bojna. Situacija u ostaloj pokrajini je nepromjenjena.

U Jesenicama, koje se nalaze na njemačkom području ušli su partizani u bolnicu. Došli su sa jednim samovozom i povelili sa sobom svoga liječnika, koji je pregledao ljekarije i instrumente te izabrao one koji su partizanima potrebni.

Usljed toga događaja kao i radi činjenice što se partizani gomilaju i po šumama njemačkog diela Slovenije počeli su i Njemci sa novim represalijama. U Celju strijeljano je navodno 60 taoca a nastavlja se opet sa izseljavanjem u donjoj Štajerskoj i u gornjoj Koruškoj. Izselyavaju se sve obitelji čiji su pojedini članovi odsutni — bilo da su pobjegli u šume bilo da su se izselili u ljubljansku pokrajinu.

U Višnjoj Gori opljačkali su partizani prošlog tjedna dvorac Codelli jer je u njem stanovao g. von Samassi, njemački državljanin i oduševljeni pristaša nacionalnog socijalizma. Odnoseni su fini perzijski ćilimi, kućni namještaj,

posteljina, živežne namirnice i t. d. Jedno pedeset metara od dvorca nalazi se smještena talijanska vojna posada. Partizani su za vrieme pljačke otvorili strojopuščanu vatru na vojarnu i na taj način uspjeli polučiti, da ni jedan vojnik nije izišao iz vojarne da bi ih osujetio u njihovim namjerama. Gospodin von Samassi nije bio u dvorcu pa je na taj način izbjegao smrti. On je otac gđe Mayer, žene ljubljanskog veletrgovca, a bliži rođak baruna Codellia.

Prošlog tjedna su partizani u St. Rupertu ušli u kuću u kojoj je kapelan Franc Cvar vršio duhovne vježbe. Istodobno je druga partizanska skupina provalila u župni dvor i odanle odvela župnika Franca Nahtigala. Partizani su obojicu zaklali. Ubijen je i kapelan Franc Bulc iz istoga mjesta. U Hinju pri Žuženbergu ubijen je pak kapelan Hinko Novak a u Prečnoj župnik Jakob Komljenac. Isto tako justificirali su partizani u tim mjestima veliki broj seljaka, pristaša klerikalne stranke. Sva spomenuta mjesta nalaze se u rukama partizana koji ondje imaju njihove političke povjerenike. Ova ubojstva izazvala su reakciju u ovdašnjem klerikalnom novinstvu poimence u Slovenecu i Slovenskom domu.

»Osvobodilna fronta« izdala je radio vijestnik u kojem se najprije glorificira drugi protufašistički kongres sovjetske omladine u Moskvi. U vijestima sa »jugoslavenskih« partizanskih bojišta navodi se da je prekinuta željeznička veza između Sarajeva i Dubrovnika. Navodi se, da su Ustaše i Talijani u planini Ljubišna izgubili više stotina mrtvih a na Romaniji oko stotinu. Veće bitke vode se po njihovim navodima oko Trebinja, Stolca i Metkovića. Isto tako se tvrdi, da je iz ustaško-muslimanske škole pobjeglo 25 mladića koji su se pridružili prvoj udarnoj omladinskoj partizanskoj brigadi.

Ostale vijesti odnose se na bojišta na istočnoj fronti i u Libiji kao i na engleska bombardiranja Kölna i ostalih njemačkih gradova te veleobrtnih uređaja. Sve te vijesti čista su komunistička promičba.

»Slovenski poročevalec« izlazi sada u dva izdanja. Jedno je izdanje namjenjeno Ljubljani a drugo pokrajini gdje se potonje i štampa. Ovo s razloga što je sada još teže nego li prije izlaziti iz Ljubljane te je skoro sasvim onemogućeno iznošenje promičbenog materijala i oružja.

Novi broj Poročevalca komemorira smrt Alekse Stanovnika, slovenskog komunističkog vođe. Napada se bijela garda a klerikalizam naziva se pogubnim.

Sliede vijesti o položaju na slovenskim bojištima. Poročevalec izašao je 9. o. mj. pa je položaj prikazan u njegovim vijestima sasvim točan. I danas nema velikih promjena samo što su Talijani ponovno zagospodarili t.zv. Ljubljanskim Barjem a i drugim nekim mjestima koja su ranije bili napustili. Neispravno je samo prikazan tok bitke kod Litije o kojoj sam već ranije iz-

viestio. Najzanimivije vijesti »štaba slovenskih partizanskih četa« podvučene su olovkom.

Nadalje se Slovenci pozivaju na upisivanje prvog slovenskog narodnog zajma koji će biti potpisnicima vraćen u roku od 6 mjeseci po oslobođenju Slovenije sa 5% kamata! Svi oni koji bi pokušali iznijeti imetak iz Slovenije upozoruju se, da će s njima postupati kao s denuncijantima t.j. da će se nad njima izvršiti smrtna osuda.

Napada se nadalje general Rupnik, jer se je primio dužnosti gradskog načelnika. Poročevalec kaže da se i ranije znalo da on nije imao osobitih umnih sposobnosti ali da se nije vjerovalo da će ga razum do kraja napustiti. Kaže se da je stari lisac Adlešič³⁶ pravodobno odstupio a isto tako i glupi ban Natlačen³⁷ pa da se je samo kompletni bedak kao general Rupnik mogao prihvatiti toga mjesta. No ni njegova budalaština ne može ga spasiti, jer je ipak narodni izdajica, pa ga ni onaj kamion talijanskih vojnika koji se za njim vozi da ga zaštititi neće spasiti pred smrću. Ovo smatram smrtnom osudom generala Rupnika od strane partizana koji će svakako ponovno pokušati da je izvrše.

Konačno poročevalec donosi proglaš komunističke partije Italije u kojem se Talijani pozivaju, da se ne bore protiv slovenskog naroda. Veli se da su i Talijani izgubili neovisnost jer su sada ovisni o njemačkim nacional-socialistima. Talijanski vojnici pozivaju se da ruše i pale vojni materijal i prevozna sredstva te da sabotiraju, a oružje i municiju i živež da izruče partizanima. Zaista se opaža, da i među talijanskom vojskom komunizam zauzima sve više maha.

Izašao je i novi broj »Slovenske zaveze« glasila jugoslovensko-londonske promičbe. U njem se navodi, da su Sjedinjene države Amerike sklopile sa Jugoslavijom pogodbu o velikim dobavama oružja i velikom kreditu za obnovu države. Tu pogodbu potpisati će u Washingtonu »kralj« Petar II. i ministar Momčilo Ninić. Nadalje se veli da je Engleska svoje poslanstvo kod jugoslavenske vlade u Londonu povisila na stupanj poklisarstva. Prvi poklisar je Rendel.³⁸ Iza toga se donosi tekst zakonske uredbe jugoslavenske vlade od 6. IV. o. g. po kojoj se proglašuje ništetnim svi prenosni državne i samoupravne imovine nakon 6. IV. 1941. kao i prijenosi posebničke imovine izvršeni protiv volje vlasnika.

U posebnom članku napada se sistem taoca koji je osudila i talijanska teorija. Talijani su došli u pokrajinu »slatki i medeni« a po sadanjoj praksi sa-

³⁶ Juro Adlešič, načelnik grada Ljubljane od 1935. do lipnja 1942. godine.

³⁷ Marko Natlačen, slovenski političar, posljednji ban Dravske Banovine.

³⁸ Britanski diplomat George William Rendel.

distički uništaju narod. Konačno se napada general Rupnik za kog se veli da je pogazio svoju čast.

Novi broj »Zarje svobode« kronološki opisuje događaje nakon što su partizani preuzeli vlast u većem dijelu Ljubljanske pokrajine.

Te vijesti veoma su zanimljive te se u glavnom upiru o već poznate i istinite događaje. Usporedivši ove vijesti sa vijestima u »Poročevalcu« može se dosta lako dobiti pravu sliku o položaju u pokrajini. »Zarje svobode« kao glasilo jugo-londonaša osuđuje partizansku djelatnost jer da je preuranjena pa stoga i kratkotrajna te izaziva samo užasnu reakciju sa strane »okupatora« čime ujedno doprinosi do uništenja slovenskog naroda i njegove imovine.

Izvolite gospodine ministre ovaj izvještaj primiti na znanje.

ZA DOM SPREMNI!

Konzul:
[potpis]

Gospodin
Dr. Mladen Lorković,
ministar vanj. poslova N.D.H.
Z a g r e b

M.P.³⁹

³⁹ Okrugli pečat: Konzulat Nezavisne Države Hrvatske Ljubljana.

TJEDNI POLITIČKI IZVJEŠTAJ KONZULATA NDH U LJUBLJANI
OD 5. SRPNJA 1942. UPUĆEN
MINISTRU VANJSKIH POSLOVA NDH MLADENU LORKOVIĆU.⁴⁰

[grb NDH]

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA

Ljubljana, 5. srpnja 1942.

KONZULAT LJUBLJANA

Smoletova ulica 3

Telefon 2345

Broj: Pol. 26/42.

TJEDNI POLITIČKI IZVJEŠTAJ Br. 26/42.
od 5. srpnja 1942.

Čast mi je podnijeti izvještaj o događajima prošlog tjedna.

Blokade pojedinih gradskih dijelova te odvođenje muškaraca u kasarne a odatle u logore u Italiju nastavljeno je na dan 30. lipnja te na dan 1. srpnja o. g.

Od muškaraca koji su odvedeni u kasarne poslano je u Italiju u logore iz središta grada oko 80% a isto toliki postotak i iz Bežigrada i Trnova. Iz južnog diela grada odvedeno je samo oko 70% a iz Šiške oko 40%. Sve su to muškarcima od 15-45 godina.

Iz jedne gimnazije odvedeno je iz trećeg razreda pet učenika a u osmom razredu ostalo je svega tri učenika.

Ulice i danas još pružaju sasvim pusti izgled. Muškaraca gotovo u opće nema na ulicama osim Talijana i stranih državljana. U gradu vlada užasna depresija.

Sada se nastavlja sa istim mjerama u većim središtima pokrajine. Tako je na pr. u Kočevju baš za vrieme sjednice u gimnaziji odveden u zatvor a kasnije odpravljen u Italiju cieli profesorski zbor.

U izvještaju od prošloga tjedna javio sam o napadaju na prvi transport zarobljenika kod postaje Verd. Jedan dio zatvorenika u tom transportu javio se je naknadno sam talijanskim vlastima. To su bili oni koji se nisu htjeli pridružiti partizanima. Ovi se sada nalaze u Gonarsu.

U noći između 30. prošlog i 1. o. mj. napadnuta je strojopuščanom vatrom škola u Šiški. U toj školi smješteno je zapovjedništvo jednog bataljona sardinskih grenadira. Na terasi priredili su častnici neku malu veselicu uz sviranje krugovala. Iza ponoći otvorili su partizani strojopuščanu vatru upereanu prema toj terasi. Među prisutnima bilo je i častničkih gospođa. Svi su odmah legli na pod i na taj način nije bilo žrtava. Cijeli zid je prorešetan metcima. Talijani su vatru uzvraćali kroz dulje vremena.

⁴⁰ HR-HDA-1561, mikrofilm broj 18, snimke 742-744.

Visoki povjerenik donio je dne 1. o. mj. uredbu o vojničkim služnostima. Vlasnička prava na nekretninama u blizini vojnih zgrada i postrojenja mogu se opteretiti vojnim služnostima koje se mogu sastojati u obvezi vlasnika, da ne smije praviti nove puteve, kopati jarke, gomilati zemlju, postavljati električne plinske ili vodovodne naprave, postavljati kovačnice, podizati zidove ili zemlju zasijati stanovitim kulturama. Isto tako može se zabraniti prolazanje osoba, vozila i marve. Može se također odrediti preuređenje već postojećih objekata pa i djelomično ili potpuno rušenje. U slučaju preuređenja odnosno rušenja imaju vlasnici pravo na naknadu. Ovakove služnosti ustanovljuje svojim rješenjem vrhovni zapovjednik četa u Ljubljanskoj pokrajini. Te služnosti traju svega dvije godine ali se nakon toga roka mogu produžiti.

Drugom jednom uredbom Visokog povjereničtva ustanovljen je pokrajinski korporacijski savjet i pokrajinski korporacijski ured sa sjedištem u Ljubljani. To su savjetodavni odnosno izvršni organi Visokog povjereništva u gospodarskim i socijalnim pitanjima.

Daljnjom jednom uredbom obustavljeno je isplaćivanje plaća činovnicima i umirovljenicima koji su konfinirani, policijski internirani ili protiv kojih je u toku kazneni postupak radi političkih zločina. Ženi i maloljetnoj djeci takovih lica može se po odobrenju Visokog povjerenika isplaćivati jedna polovina plaće odnosno mirovine.

Dne 1. srpnja objelodanjen je i proglas Visokog povjerenika i zapovjednika armijskog korpusa o strieljanju taoca. Ustrieljene su četiri osobe radi ubistva župnika i kapelana o kojima sam izvijestio u izvještaju od prošlog tjedna. Novine još uvijek donose prikaze o ubojstvu župnika Nahtigala i kapelana Cvara. Slovenac piše, da se je Nahtigal htio ispovjedati pred smrt kod svog kapelana, no da mu to nije bilo dozvoljeno. Rekao je: »Pozdravite mi sestru i ukućane, gospodina dekana i gospodina biskupa.« Morao si je sam iskopati grob a prije strieljanja klekao je i uskliknio: »Moj Bože oprosti im jer ne znaju što čine«.

U Ježici su partizani ubili istaknutog pristašu klerikalne stranke Franca Straha, oca troje male djece.

Dne 2. o. mj. ukinuto je iznimno stanje, pa redarstveni sat sada i opet traje od 9 na večer do 5 u jutro.

Istoga dana izišao je proglas Visokog povjerenika o opozivu priznanja staro-katoličke crkve. Bogoštovna općina staro-katoličke crkve raspuštena je a izvršivanje staro-katoličkog bogoslužja zabranjeno je. Službenim činima duhovnika te crkve ne priznaje se nikakav državno-pravni učinak. Ukida se svako sudovanje te crkve u bračnim sporovima.

U Ljubljansku pokrajinu došle su dvije nove divizije od kojih jedna divizija alpinske pješadije. Sada je dakle u pokrajini ukupno četiri divizije. Pored toga ima osam bitnica⁴¹ fašističke milicije, dva odreda oklopljenih kola te jedan odred zrakoplovstva. Jedna od novih divizija osigurava prugu i cestu prema Trstu.

Visoki povjerenik mi je priopćio svoju nadu, da će sada uspjeti energičnim zahvatima u samoj pokrajini uništiti partizanske odrede i osujetiti svaku njihovu daljnju akciju.

Položaj u njemačkom dielu Slovenije pogoršava se. Popaljeni su mnogi mostovi na sporednim cestama. Na moje oči vidio sam prepilane brzobavne stupove duž ceste prema Celju u blizini Trojana. Ubijen je i veći broj poljskih oružnika. U Celju strijeljano je opet preko 60 taoca. Spremaju se velike represalije i nova izseljavanja.

Prigodom mog zadnjeg boravka u Zagrebu dogovorio sam sa g. Dr. Mintasom⁴² sve potrebno glede odlikovanja ovdašnjih dužnostnika. Njemačka vlada međutim još uvijek nije dostavila svoju privolu za odlikovanja za služnih njemačkih državljana. Gospoda u protokolu su stoga mišljenja, da bi se ipak moglo pristupiti odlikovanju ostalih državljana obavijestivši predhodno njemačkog poslanika, da će Njemci biti odlikovani čim njihovo odobrenje stigne.

Molim Vas, gospodine, da mi izvolite priopćiti Vašu odluku u tom pravcu.

Molim izvolite primiti ovaj izvještaj na znanje.

ZA DOM SPREMNI!

Konzul:
[potpis]

Gospodin
Dr. Mladen Lorković,
ministar vanj. poslova N.D.H.
Z a g r e b

M.P.⁴³

⁴¹ Pretpostavljam da je riječ o pogrešci, odnosno da je trebalo stajati »bojni«.

⁴² Vladimir Mintas, nadstojnik protokola u Ministarstvu vanjskih poslova NDH.

⁴³ Okrugli pečat: Konzulat Nezavisne Države Hrvatske Ljubljana.

TJEDNI POLITIČKI IZVJEŠTAJ KONZULATA NDH U LJUBLJANI
OD 16. SRPNJA 1942. UPUĆEN
MINISTRU VANJSKIH POSLOVA NDH MLADENU LORKOVIĆU.⁴⁴

[grb NDH]

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA Ljubljana, 16. srpnja 1942.

KONZULAT LJUBLJANA

Smoletova ulica 3

Telefon 2345

Broj: Pol. 27/42.

TJEDNI POLITIČKI IZVJEŠTAJ Br. 27
od 16. srpnja 1942.

U prošlom izvještaju br. 26. od 5. srpnja javio sam, da je noću između 30. VI i 1. VII. napadnuta strojopuščanim vatrom škola u Šiški za vrijeme kada su se ondje zabavljali talijanski častnici.

Čast mi je izvijestiti da je naknadno ustanovljeno sljedeće:

Bojnik Ati, zapovjednik jedne bolnice koja je smještena u spomenutoj školi pozvao je veće društvo častnika i dama — talijanskih i domaćih — na zabavu.

Vojnicima, koji su slabo hranjeni, dodijalo je gledati zabavu i ples, koji je u ostalom u Italiji zabranjen, pa je jedna skupina vojnika otvorila paljbu iz strojne puške u blizini škole. Druga je skupina iz škole odgovarala paljbom da bi na taj način prestrašila častnike i njihovo društvo i smetala im pri zabavi. Sve je bilo upriličeno tako, da su častnici bili uvjereni, da se radi o partizanskom napadaju. Tek kasnije ustanovljeno je pravo stanje stvari. Prisutni častnici bili su kažnjeni sa po 15 dana pritvora radi nedozvoljenog plesanja.

Početkom prošlog tjedna provezla su se četiri talijanska častnika samovozom prema Igu. Na mostu preko Iškog potoka uhvatili su i zarobili dva partizana koji su baš toga časa pilili most.

Dne 7. o. mj. napali su partizani jačim snagama ciglanu u Ljubljanskom predgrađu Vič. Odveli su sa sobom skoro sve radnike. Razvila se je velika borba između partizana i vojnika na žičanoj ogradi koja je udaljena po prilici 50 metara od te ciglane. Cijeli dan opažena je živahna djelatnost partizanskih ophodnji i izvidnica u tom području. Mnogi radnici iz ciglane vratili su se naknadno iz šume uslijed pomanjkanja živežnih namirnica u partizanskim logorima.

Saznaje se, da je u samim partizanskim redovima došlo do nesuglasica. Umjerena struja predbacuje skrajnjim anarhistima da su odnosno da će iza-zvati još veće reakcije sa strane talijanskih vlasti.

⁴⁴ HR-HDA-1561, mikrofilm broj 18, snimke 745-750.

U selu Podutik jugozapadno od Ljubljane odveli su Talijani sve muškarce u logore u unutrašnjost Italije.

Dne 7. o. mj. poslije podne bombardirana su iz zrakoplova sva sela između Vrhlike i Polhovog gradca. U selu Ligojna blizu Vrhlike srušene su skoro sve kuće. Jedna žena sa osmero djece kojoj je muž odveden u internaciju, htjela je iznijeti neke stvari iz njene već razrušene kuće. Na to su našli vojnici te su joj to zabranili spalivši i te jadne ostatke. U tom selu uništeno je ukupno 56 seljačkih domova.

Dne 8. srpnja došlo je do topničkog dvoboja između Talijana i partizana u razdoblju od 12 — 16 sati. Talijanski položaji bili su u Škofljici koja je udaljena 12. kilometara istočno od Ljubljane a partizanski na padinama Krima iznad sela Ig udaljenog 14. kilometara južno od Ljubljane. Dolenjska pruga nalazi se unutar zone tih operacija. Uslijed toga nisu mogli krenuti popodnevni vlakovi prema Novom Mestu i Kočevju. Ta pruga je predprošlog tjedna bila naime opet uspostavljena. Istoga dana su bombardirana i sarnjena sa zemljom neka sela u okolici Grosuplja i Škofljica.

Južno pak od Vrhlike zapalili su talijanski vojnici tri daljnja sela.

Dne 9. srpnja ubijen ljel u predgrađu Šiška jedan fašista. Navodno su ga ubili sami talijanski vojnici jer se nije htio legitimirati, pa su smatrali da se radi o preobučenom partizanu. Njegova smrt nije objavljena niti je sprovod javno izvršen. Ipak su odvedeni u kasarnu svi muškarci koji su se našli ili koji stanuju u blizini mjesta njegovog ubojstva.

Blokada prenesena je na okolišna sela: Notarnje Gorice, Kamna Gora i Brezovica. Gotovo svi muškarci odvedeni su u internaciju. U Notarnjim Goricama ubijena su po talijanskim vojnicima dva Slovenca a u Dobrovi jedan. Neki stanovnici tih sela pobjegli su u šume gdje su sada izručeni partizanima koji na taj način dobivaju stalna pojačanja. Istoga dana izvršena je i blokada predgrađa Dravlje.

Partizani ubili su u pokrajini Janeza Šaleharija, studenta i vođu katoličke omladine. U okolici pak Novog Mesta ubijena su braća Tone i Lojze Murglj i to u mjestu Prečni koji su također bili poznati kao pristaše klerikalne stranke. Povodom njihovog ubistva donio je »Slovenec« bilješku da su pri tom zločinu sudjelovali sliedeći komunisti: Brusac Pirković iz St. Jerneja, zapovjednik IV partizanskog bataljona, Vale Maks, trgovac iz St. Jerneja, zapovjednik II. čete IV. bataljona, Majcen Nace, politički povjerenik II bataljona, Bradač, zapovjednik II. bataljona, Silvan Klavšič iz Kamnika, Penko prozvan Prlek, zapovjednik II. čete, Babić Vlado, intendant II. bataljona, Papeš Franc, koji vrši dužnost Čeke,⁴⁵ Potočar Stane, politički povjerenik III čete drugog

⁴⁵ Misli se na Sverusku izvanrednu komisiju, odnosno boljševičku političku policiju od 1917. do 1922., koja je bila poznata pod ruskom kraticom »Čeka«.

bataljona te Krištof Stane iz Mirne i Bernot Ivko. »Slovenec« poziva narod da sa tim zločincima obračuna. Tom prilikom naglašujem ponovno, da su svi ti krajevi u blizini Novog Mesta kao i još uvijek veći dio pokrajine isključivo u komunističkim rukama.

Od dana 9. o. mj. opaža se dnevno sve više kretanje talijanskih četa. Na teretnim kolodvorima iskrcavaju se uvijek nove jedinice. Posljednjih dana pridolazi sve više teškog topništva.

Dne 14. o. mj. došla je u Ljubljani jedna pukovnija teških mužara. Sve ove jedinice polaze odmah na određena mjesta u pokrajini, gdje imaju sačekati početak obće protupartizanske ofenzive. U noći između 14. i 15. o. mj. obustavljen je sav putnički promet za domaće pučanstvo. Iste noći ušle su u Ljubljani četiri bojnice njemačke vojske sa oko 200 teških teretnih samovoza. Oni su odavle pošli prema Polhovom Gradcu sa zadaćom, da u tom kraju zaokruže veće partizanske odrede, jer se je predmjevalo da isti kane preći na njemački teritorij.

Dne 15. srpnja izašao je novi propis o rekviziciji nekretnina za vojničke potrebe. Proglas izdao je Visoki povjerenik. Prema istom može Visoki povjerenik na zahtjev vojnih vlasti odrediti rekviziciju svih nekretnina na području pokrajine. Izuzete su nekretnine koje služe bogoslužju, javnoj pomoći, karitativnim svrhama i javnim blagajnama.

Vojna vlast mora plaćati naknadu, a kad potreba prestane ima nekretnine izručiti vlasniku. Za nepokoravanje tim odredbama nadležno je vojno sudništvo u Ljubljani.

Kako sam saznao, da dne 16. o. mj. ima započeti velika obća protupartizanska ofenziva, to sam ministarstvu uputio šifrirani brzojav koji glasi: »Sprema se velika protupartizanska ofenziva u cijeloj pokrajini. Treba spriječiti ulazak partizana Slovenije u N.D.H. te dozvoliti ulaz isključivo putnicima ekspresa preko Steinbrücka.« Uslijed vojničkih operacija zamišljenih na najširoj osnovi — pored već ranije spomenute četiri divizije u Ljubljanskoj pokrajini pridolaze neprestano novi odredi iz Trsta a navodno i sa Rijeke — vjerojatno će veće grupe partizana pokušati pobjeći u Hrvatsku. Lica pak, koja će putovati međunarodnim ekspresnim vlakom po mom mišljenju u obće nisu opasna i trebalo bi samo takovima dozvoliti ulaz.

Danas dne 16. o. mj. započela je zaista najavljena ofenziva. Divizija Sardenjskih grenatira, koja ima sjedište u gradu Ljubljani poduprta teškim topništvom, oklopljenim kolima i zrakoplovstvom krenula je danas u pol šest sati u jutro sa zadaćom da opkoli i pročisti brdo Krim južno od Ljubljane koje je do sada uvijek smatrano glavnim partizanskim uporištem, jer je obraslo gustom šumom i jer se na tome brdu nalaze još uvijek netaknute bivše jugoslavenske utvrde, koje su sada po partizanima zaposjednute. Bombardira-

na su sela na obroncima toga brda iz zrakoplova, a pored toga bacane su bombe i po šumama. Dim i plamen vidi se iz grada.

Već šest sati nakon započete ofenzive saznajem, da su Talijani imali dosta gubitaka.

Teško je postaviti prognozu o uspjehu započete akcije. Vojske imade dosta i dobro je opremljena. Partizanima pak fali živež i strijeljivo. Predmjeva se međutim, da će se partizani raspršiti u sasvim male odrede da bi na taj način Talijanima otežali akciju. Naravno da sve opet zavisi o sposobnosti vodstva talijanskih trupa i borbenosti samih vojnika. Predviđeno je, da će akcija čišćenja u pokrajini potrajati oko dva mjeseca.

U gradu vladala je zadnjih dana užasna potištenost i strah. Svatko tko je imao bilo kakove propustnice ili putnice, nastojao je pobjeći u unutrašnjost Italije odnosno u inozemstvo. Ipak je taj strah u samome gradu neopravdan, jer se u mjestu ne spremaju nikakove daljnje blokade ni odašiljanja u logore. Za sve ovakove akcije u gradu ima premalo vojske a i sami Talijani smatraju da su već predprošlog tjedna svi sumnjiviji elementi odvedeni u logore.

Povodom započete ofenzive izdan je danas zajednički proglas Visokog povjerenika i zapovjednika XI. armijskog korpusa koji doslovce glasi: SLOVENC!

»Prilikom aneksije priznala Vam je pobjednička Italija do skrajnosti ljudske i povoljne uvjete. O vama i jedino o Vama ovisilo je da li ćete živjeti u potpunom miru i redu.

U mjesto toga mnogo je Slovenaca uzelo oružje u ruke uperivši ga protiv talijanskih vlasti i četa i diglo je komunističku zastavu pogazivši tako vjerska i ljudska načela.

Talijanske vlasti i čete, koje imaju pravi pojam čovjekoljublja, ograničile su se na akcije vojničkog značaja propustivši mjere koje bi škodile pučanstvu te duševnom ili gospodarskom životu u zemlji.

Tada su komunisti počeli sa groznim ubojstvima pojedinih Talijana i Vaših mirnih sunarodnjaka osobito pak Vaših svećenika, žena i djece. Uslijed toga bile su talijanske vlasti prisiljene poduzeti protumjere i proglasiti neke naredbe o ograničenjima uslijed kojih krivnjom pobunjenika trpite Vi svi zajedno.

Obzirom na produženu komunističku djelatnost i jer jedan i ako malen dio pučanstva podupire ustanak, Visoki povjerenik za Ljubljansku pokrajinu i zapovjednik XI armijskog zbora određuju:

Da se u cijeloj Ljubljanskoj pokrajini od danas:
obustavljaju svi lokalni putnički vlakovi;

Da je svakome zabranjeno putovati u tranzitnim vlakovima osim licima snabdjevenim putnicama na inozemstvo ili propustnicima za druge pokrajine Kraljevine.

Obustavljen je cjelokupni autobusni promet;

Obustavljeno je svako kretanje bilo kakovim prevoznim sredstvima ili pješke iz jednog naselja u drugo;

Zabranjeno je svako zaustavljanje i kretanje u prostoru od jednog kilometra s obih strana željezničke pruge. Na prekršitelje će se odmah bez poziva pucati;

Obustavljen je sav brzoglasni, brzojavni i poštanski promet u gradu Ljubljani i cijeloj pokrajini.

U pokrajini biti će ubuduće strijeljani svi:

Koji budu bilo na koji način neprijateljski nastupili prema talijanskim vlastima ili četama;

Svi kod kojih se bude našlo oružje, strijeljivo ili eksplozivni materijali. Svi koji bi na bilo koji način pomagali pobunjenicima.

Svi u čijem se posjedu nađu falsificirane putne isprave, osobne iskaznice ili propustnice;

Svi muškarci koji se bez opravdanog razloga nađu u vojnoj zoni.

U cijeloj pokrajini će se u buduće potpuno porušiti:

Sve nastanbe iz kojih će se vrijeđati talijanske čete;

U kojima se bude našlo oružja, streljiva, eksplozivnog i vojničkog materijala;

Sve nastanbe čiji će vlasnici dobrovoljno dati gostoljubivost pobunjenicima.

Kako je poznato da se među pobunjenicima nalaze i pojedinci koji su bili prisiljeni slijediti ih u šume i drugi koji se kaju što su napustili domove i obitelji, Visoki povjerenik i zapovjednik XI armijskog zbora jamče život svima koji se budu prije započete borbe javili talijanskim četama i predali oružje.

Pučanstvo koje ostane mirno i koje se bude ispravno ponašalo prema vlastima i talijanskim četama, neka bude bez brige za njihov život i imovinu.

Emilio Grazioli v. r. Mario Robotti v.r.«

Da ne ostanemo potpuno odrezani od Hrvatske i ostalih pokrajina Italije zatražio sam posebnu dozvolu za primanje i odašiljanje brzojavki kao i ustrojenje posebnog službenog brzoglasnog uređaja. Ovo će mi — nadam se — svakako biti u najkraće vrijeme odobreno i omogućeno.

Partizanska djelatnost pojačana je zadnje vrijeme i u pokrajinama Trst i Gorica. Osim u oba spomenuta glavna grada počinje sada »capri fuoco« svagdje već u 8 sati na večer. Kretat se smiju samo častnici, vojnici i redarstvenici u službi.

Na brdu Nanos koje leži između Postojine i Senosechie opažene su veće koncentracije partizanskih odreda.

Isto tako znatno je pojačana partizanska djelatnost u Njemačkom dielu Slovenije a osobito u Gornjoj Kranjskoj i južnoj Koruškoj.

U Črnom Grabnu, koji spaja Kamnik sa Savinskom dolinom došlo je do napadaja strojnim puškama na jedan kamion poljskog oružništva. Gotovo polovina vojnika u tom kamionu poginula je. Kao represalija ubijeno je odmah 60 seljačkih momaka. U jednoj občini u okolici Tržiča ubijen je mjestni načelnik. Partizani se nalaze u nekim selima u neposrednoj blizini Bleda. Ukinut je autobusni promet i saobraćaj dvokolicama. Mnogo mostova porušeni su odnosno zapaljeni. Na celom području Slovenije, koji je sada upravno podčinjen Koruskoj, određen je »coprifuoco« u 8 sati na večer. Bez poziva strijelja se na svakoga koji se iza toga sata nađe na otvorenom prostoru, na cesti ili ma u vlastitom vrtu. U pučanstvu vlada panično raspoloženje i strah pred novim strijeljanjem taoca u velikim masama kao i pred daljnjim izseljivanjem.

Na Koruskoj strani duž bivše granice pripremljeni su jači odredi njemačke vojske pod zapovjedništvom generala Brennera.⁴⁶ Oni bi u slučaju potrebe imali sa Njemačke strane poduprijeti talijansku protupartizansku ofenzivu.

Za sada te ćete još ne ulaze u zaposjednute krajeve Slovenije. Građanska uprava naime ne bi htjela predati vlast u ruke vojske i ne želi da joj se predbaci, da nije sama bila u stanju sa poljskim oružništvom uzdržati mir i red u pokrajini. S druge strane govore neki Njemci na mjerodavnim mjestima, da se za sada tolerira partizanska djelatnost, da bi se u budućer mogle opravdati daljnje mjere koje će usliediti.

Saznajem, da se u Hrvatskoj spremaju neke mjere protiv izseljenih Slovenaca. Poznato Vam je, g. ministre, moje stanovište u toj stvari pa Vas molim, da osujetite svaki preuranjeni korak u tom pravcu, jer bi takove mjere mogle samo nepovoljno djelovati na držanje Slovenaca kojima smo pružili gostoprimstvo u našoj državi. Isto tako bi taj korak nepovoljno odjeknuo u ovdašnjem pučanstvu te bi naš položaj i naša djelatnost ovdje bila znatno otežana.

Molim Vas, gospodine ministre primite ovaj izvještaj na znanje.

ZA DOM SPREMNI!

M.P.⁴⁷

Gospodin
Dr. Mladen Lorković,
ministar vanj. poslova N.D.H.
Z a g r e b

Konzul:
[potpis]

⁴⁶ Pretpostavljam da se odnosi na generala njemačkog redarstva Karla Brennera.

⁴⁷ Okrugli pečat: Konzulat Nezavisne Države Hrvatske Ljubljana.

TJEDNI POLITIČKI IZVJEŠTAJ KONZULATA NDH U LJUBLJANI
OD 25. SRPNJA 1942. UPUĆEN
MINISTRU VANJSKIH POSLOVA NDH MLADENU LORKOVIĆU.⁴⁸

V R L O T A J N O

[grb NDH]

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
KONZULAT LJUBLJANA
Smoletova ulica 3
Telefon 2345

Ljubljana, 25. srpnja 1942.

TJEDNI POLITIČKI IZVJEŠTAJ Br. 28.
od 25. srpnja 1942.

Broj: Pol. 28/42.

Čast mi je izvijestiti da je prošli tjedan prošao u znaku vojničke protupartizanske ofenzive.

Talijanski vojnički krugovi optimistički su u njihovim prognozama glede uspjeha te, na širokoj osnovici započete akcije čišćenja. Građanske vlasti nasuprot nemaju mnogo povjerenja u uspjeh. Njihovo se mišljenje može u kratko okarakterizirati izjavom jednog višeg redarstvenog dužnostnika, da će se vojska prošetati cijelo pokrajinom, popaliti sva naselja i uništiti usjeve, a partizani će se raspršiti i nakon završene vojničke akcije nastaviti ranijom djelatnošću.

Trščanski »Piccolo« donio je dne 17. o. mj. članak u kome naglašuje, da proglas Visokog povjerenika i zapovjednika Armijskog zbora čiji sam točni sadržaj iznio u izvještaju br. 27/42, znači međašnji kamen u povijesti Ljubljanske pokrajine. Pozivaju se Slovenci mirne savjesti, da napuste pasivnost te da se približe talijanskim oblastima sa iskrenim prijateljstvom. Treba odbaciti plašt dvoličnosti. Rim nije došao u Ljubljanu radi kratkotrajne pustolovine, već sa namjerom da ovdje ostane sa svojim zakonima i običajima te svojom kulturnom misijom i pobjedničkim oružjem. Svi neprijatelji Italije, koji se kriju po šumama i špiljama i slijede ideologiju u kojoj nema ništa dobrog biti će zdrobljeni ognjem i mačem.

Ovaj članak donio je u izvodu i »Slovenec«.

U samoj Ljubljani nastalo je prošloga tjedna prilično zatišje. Kao što sam to i predvidio nisu se ponovile nikakove blokade ni racije, jer se najveći dio vojske nalazi u pokrajini. Ovoga tjedna vođene su operacije u glavnom južno od Ljubljane. Cilj je bio zauzimanje brda Krim koji je slovio kao glavno partizansko uporište. Taj cilj je i postignut te je do 23. o. mj. pretražen sav Krim, no partizani se u obće nisu suprotstavili talijanskoj vojsci znajući, da

⁴⁸ HR-HDA-1561, mikrofilm broj 18, snimke 751-753.

je ista nerazmjerno premoćna. Talijani našli su na Krimu na napuštene partizanske logore. Ti logori napušteni su u dosta velikoj žurbi što se vidi iz činjenice, da je u nekima pronađena kompletna arhiva pojedinih partizanskih bataljona te čak i nešto živeža i streljiva. Ofenziva se nastavlja na južnim obroncima brda Krim.

A sada ću pokušati kronološki prikazati razvoj događaja prošlog tjedna.

Dne 17. o. mj. ubila su dva partizana u gostionici Žibert u blizini njemačke granice kod Št. Vida jednog Slovenca koji se je nepovoljno izražavao o komunistima.

Pokojnik zvao se je Ivan Zwölf.

Na dan 19. srpnja ubijen je jedan Slovenac i njegova žena u Rožnoj ulici u blizini Starog Trga. Ubili su ih partizani jer su navodno bili u službi Gestapo-a. U istinu bili su besposleni a raspolagali su sa većim svotama novaca i prelazili često preko granice na njemački teritorij.

Dne 20. o. mj. u jutro čula se jaka strojopuščana vatra sa »cinture«⁴⁹ u Zg. Šiški. Navodno su se izvan »cinture« kretali partizani.

Istoga dana su Talijani u Brezovici, selu udaljenom 10. km. od Ljubljane južno, ubili dva mladića pod sumnjom, da su partizani. Naknadno se ispostavilo da su to radnici koji su se vraćali sa polja.

Toga dana čula se je između 7 i 8. 1/2 sati u jutro jaka topovska paljba sa talijanskih položaja na Golovcu u Ljubljani. Gađalo se je selo Škofljica koje leži istočno od Ljubljane s razloga, što su ondje partizani uništili jedan talijanski vlak sa municijom.

Na dan 23. o. mj. radilo je na jednoj oranici južno od Ljubljane 13 radnika. Njih je sa oblastnom dozvolom posjetila vlastnica oranice gđa Anica Sitar sa svojom služavkom. Gđa Sitar je kućevlastnica i vlastnica velike ciglane u Ljubljani. Pratila su je dva vojnika. Uz put bili su napadnuti partizanskom puščanom vatrom iz jednog bližeg šumarka. Tom prilikom smrtno je stradao jedan od talijanskih vojnika. Talijani su potom odmah na spomenutom polju ubili svih 13 radnika i grozno ih izmrcvarili. Vlasnicu pak i njenu služavku odveli su u kasarnu a predvečer ponovno na mjesto čina. Ondje su ih ustrelili. Tek sutradan odvežene su obje žene na groblje u Viču. Tijelo gđe Sitar bilo je unakaženo udarcima sjekire i bilo joj je odbijeno pola glave. Sve ovo učinili su vojnici s razloga što su smatrali, da je gđa Sitar njihove drugove odvela u stupicu.

Dne 24. o. mj. čula se je između pol dva i pol pet sati noću jaka topovska, strojopuščana i puščana paljba u neodređenom pravcu. Bilo je i baca-

⁴⁹ Zaštitni pojas ograđen bodljikavom žicom, kojim su Talijani osiguravali Ljubljanu.

nja ručnih granata. Vjerojatno se je radilo o kakvom okršaju u blizini »cinture«.

Prema vijestima sa više pouzdanih strana prokriomčareno je neposredno prije početka ofanzive u Ljubljani oko 250 partizana, a među njima skoro svi njihovi vođe sa »predsjednikom vlade« Kidričem⁵⁰ i »ministrom vojske« Baeblerom.⁵¹ Vjerojatno je da su imali veze sa nekim vojnicima ili pak da su ih podmitili. Došli su navodno u Ljubljani da se sklone od ofenzive u pokrajini. Zaista i vojnički krugovi naglašuju da se opaža, da kod partizana nema vodstva i da pojedini raspršeni odredi sve rade na vlastitu ruku.

Naglašuje se da je u ovom tjednu u pokrajini, ubijeno prigodom akcija čišćenja oko 400 partizana a da je palo svega oko 12 talijanskih vojnika.

Ima i nešto zarobljenih, no tu se u glavnom ne radi o pravim partizanima već o seljacima koji su bili silom natjerani u šumu. Oni su se sami javili talijanskoj vojsci, pa će navodno biti odpravljeni u logor.

Dne 24. o. mj. posjetio je konzulat na prolazu kroz Ljubljani, na povratku iz srednje Dalmacije, Dogačnik i državni ministar g. Janko Tortić, pregledavši podjedno i radove na novim prostorijama konzulata.

Saznajem, da u po Njemcima zaposjednutom dielu Kranjske nije bilo važnijih događaja. Slovencima je ondje sada u obće i po danu zabranjen ulaz u kavane i gostionice koje sada isključivo služe njemačkoj narodnoj grupi i oružanoj sili.

Konzulatu podijeljeno je pravo da se i nadalje služi brzoglasom br. 44-20 dok je meni osobno postavljen novi brzoglas pod brojem 29-91.

Molim gospodine ministre, izvolite ovaj izvještaj primiti na znanje.

ZA DOM SPREMNI!

Konzul:
[potpis]

M.P.⁵²

Gospodin
Dr. Mladen Lorković,
Ministar vanjskih poslova N.D.H.
Z a g r e b

⁵⁰ Boris Kidrič, istaknuti član Komunističke partije Slovenije i rukovodilac Narodnooslobodilačkoga pokreta u Sloveniji.

⁵¹ Aleš Bebler, načelnik Glavnog štaba Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Slovenije.

⁵² Okrugli pečat: Konzulat Nezavisne Države Hrvatske Ljubljana.

TJEDNI POLITIČKI IZVJEŠTAJ KONZULATA NDH U LJUBLJANI
OD 8. KOLOVOZA 1942. UPUĆEN
MINISTRU VANJSKIH POSLOVA NDH MLADENU LORKOVIĆU.⁵³

VRLO TAJNO

[grb NDH]

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
KONZULAT LJUBLJANA

Smoletova ulica 3
Telefon 2345

Ljubljana, 8. kolovoz 1942.

TJEDNI POLITIČKI IZVJEŠTAJ Br. 30.
od 8. kolovoza 1942.

Broj: Pol. 30/42.

Čast mi je izvijestiti, da je položaj u samoj Ljubljani prilično miran, te se u gradu nisu desili nikakovi važniji događaji.

Ofenziva u pokrajini napreduje na već opisani način. Veći partizanski odredi ne suprotstavljaju se daleko premoćnim talijanskim četama te su se nasuprot raspali u njihove sastavne dijelove. Vojska pak pali odreda sva sela sa obrazloženjem, da je nemoguće utvrditi tko je zaista pristaša partizanskog gibanja pa da je s toga potrebno komunistima na taj način onemogućiti svako buduće djelovanje. Vjeruje se, da će pomanjkanje skrovišta i hrane osujetiti partizansku djelatnost slijedeće zime.

Građanska vlast Visokog povjereništva ograničena je sada na grad Ljubljanu. No i ovdje mora vojska dati svoj pristanak za svaki ulazak i izlazak iz grada. Sva pokrajina je pak isključivo upravljana po vojnim vlastima.

Dne 1. o. mj. doletio je Duce iznenada u Goricu i ondje primio sve vojničke zapovjednike Dalmacije i Slovenije. Tek nekoliko dana iza toga izišli su o tome članci u talijanskim i slovenskim novinama, no Duceov govor vojničkim zapovjednicima nije točno prikazan. Znadem od ravnatelja agencije Stefani, da je tom prilikom Duce vojničkom vodstvu dao najšire ovlasti prema kojima vojska može, ako to smatra potrebnim, ma i cijelu pokrajinu izuzev grada Ljubljane i Novog Mesta sravniti sa zemljom. To sve obrazlaže na taj način, da se osim generala Rupnika, koji međutim nema nikakoga od naroda za sobom, nije našao ni jedan Slovenac koji bi Talijanima ponudio lojalnu suradnju i koji bi na taj način zaštitio slovensko seljačstvo preuzevši za lojalne elemente osobnu odgovornost. Duce je naglasio, da će se iza rata cijela pokrajina ponovno izgraditi.

Saznaje se, da je sin bivšeg bana Natlačena, koji je zadnje vrijeme studirao u Milanu odanle pobjegao u Švicarsku, da bi odanle nekako prešao u

⁵³ HR-HDA-1561, mikrofilm broj 18, snimke 754-755.

Englesku. Svi slovenski študenti u Milanu koji su se s njime družili, a bilo ih je oko dvadeset, nakon toga su uhapšeni.

Prošloga tjedna posjetio me je sadanji gradonačelnik general Leon Rupnik. Govorio mi je sa mnogo simpatija o našoj državi a vjerujem, da su ove njegove izjave bile iskrene. On je možda zaista jedini Slovenac koji čvrsto vjeruje u pobjedu osovine a svakako smatra i suradnju sa Hrvatima korisnom po Slovence. Ja sam mu posjet uzvratio.

Između 1. i 2. o. mj. u noći od subote na nedjelju umro je iznenada od kapi njemački generalni konzul Dr. Hans Brosch. Bio je sposoban čovjek, dobar diplomata. Kako je bio prema svima susretljiv i prijazan, to je čak i [u ovoj slovenskoj sredini koja je toliko neprijateljski raspoložena prema Njemačkoj, uživao obće simpatije.

Pratio je sa mnogo simpatije razvitak naše države te je tome dao i vidljivog oduška prigodom naše proslave godišnjice. Baš stoga bio sam i slobodan predložiti ga za odlikovanje.

Tom prilikom smatram svojom dužnošću zamoliti Vas ponovno gospodine ministre, da se konačno i povoljno riješi pitanje podjele odlikovanja osobama koje sam za odlikovanje predložio. Čujemo, da su ovih dana odlikovane neke vojničke ličnosti iz mog područja. Ako je to zaista učinjeno molim, da se odmah pristupi i odlikovanju Visokog povjerenika i njegovog po meni predloženog činovništva. Pored već predloženih lica trebalo bi odlikovati i potpukovnika Ing. Barcia. Za to sam zamoljen sa strane Visokog povjereništva sa obrazloženjem da je isti stekao zasluge prigodom prva dva Poglavnikova boravka u Ljubljani i Monfalconu.⁵⁴ No on će moći biti odlikovan i kasnije te ću biti slobodan kasnije protokolu dostaviti sve potrebne podatke.

Izvolite gospodine ministre ovaj izvještaj primiti na znanje.

ZA DOM SPREMNI!

M.P.⁵⁵

Konzul:
[potpis]

Gospodin
Dr. Mladen Lorković,
Ministar vanjskih poslova N.D.H.
Z a g r e b

⁵⁴ Riječ je o sastancima Ante Pavelića s visokim talijanskim dužnosnicima, odnosno Benitom Mussolinijem potkraj travnja i početkom svibnja 1941. godine, na kojima se pregovaralo o razgraničenju NDH i Kraljevine Italije.

⁵⁵ Okrugli pečat: Konzulat Nezavisne Države Hrvatske Ljubljana.

TJEDNI POLITIČKI IZVJEŠTAJ KONZULATA NDH U LJUBLJANI
OD 17. LISTOPADA 1942. UPUĆEN
MINISTRU VANJSKIH POSLOVA NDH MLADENU LORKOVIĆU.⁵⁶

V R L O T A J N O

[grb NDH]

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA

Ljubljana, 17. listopada 1942.

KONZULAT LJUBLJANA

Smoletova ulica 3

Telefon 2345

TJEDNI POLITIČKI IZVJEŠTAJ Br. 39.
od 17. listopada 1942.

Broj: Pol. 39/42.

Čast mi je podnieti izvještaj o važnijim događajima prošloga tjedna.

Cieli tjedan prošao je pod dojmom umorstva bivšeg bana Dr. Marka Natlačena. Dne 13. listopada u 8.30 sati u jutro pozvonio je jedan mladi muškarac obučen u svećeničko odijelo na vratima vile Dr. Natlačena izjavivši, da mora Dr. Natlačenom osobno i hitno predati jedno važno pismo. Kad je bio pušten u Natlačenovu radnu sobu i kada mu je predao list izvadio je samokres i opalio dva metka koji su Dr. Natlačena pogodila u glavu. Bivši ban ostao je na mjestu mrtav, a atentator pobjegao je kroz kuhinju, gdje ga je pokušao zaustaviti Natlačenov sin. Atentator je potonjega udarcem samokresom po glavi onesposobio za daljnji progon a po tom je iskočio kroz prozor u vrt gdje je skinio i odbacio svoj crni šešir i svećenički ovratnik. Iza toga preskočio je vrtnu ogradu i pobjegao pomoću jednog saučestnika koji ga je sa trokolicama čekao iza ugla.

Prema izjavama ukućana nalazile su se na cesti i dvije djevojke koje su se brinule za slobodan povratak atentatora. Iza izvršenog atentata svih je četvero netragom nestalo.

Odmah iza izvršenog atentata započele su blokade i legitimiranje po cijelom gradu.

Istoga dana oko 6.30 na večer dovedena su pred kuću Dr. Natlačena u Ćirila Metodskoj ulici 24 taoca, koji su na samoj cesti strijeljani po fašističkim milicionarima. Strieljani su: Ing. Kresnik, činovnik gradskog munjovoza, Marko Štepic, bogati trgovac vinom iz Šiške, Pavle Magdić, poznati trgovac iz ulice 3. svibnja, porijetlom Hrvat, Ivan Krpan, Stanko Petruša,⁵⁷ Stane Rožanec,⁵⁸ radnik, Anton Arbelj, limar, Anton Bezek, 21 godinu star iz Zaloga,

⁵⁶ HR-HDA-1561, mikrofilm broj 18, snimke 767-769.

⁵⁷ Ispravno bi bilo: Stanko Rebuša.

⁵⁸ Ispravno bi bilo: Stane Prožalec.

Stane Vadmal,⁵⁹ činovnik Okružnog ureda, Josip Prosen, mehaničar, Josip Maver, mehaničar, Josip Pezdir, 47 godina star, sedlar, Franc Bricelj, 3 brata Kogovšek i to Ivan, Valentin i Josip, Matej Miklavčič, 58 godina star, Dominik Podgornik, 27 godina star, željezničar Romavh Petar, Bernard Smrekar, 21 godinu star, Josip Škerl, 30 godina star, Viktor Vodnik, 30 godina star, Venceslav Možina, 20 godina star i Ferdinand Hanžić, činovnik Okružnog ureda.

19 taoca dala je iz svojih zatvora na raspolaganje vojna vlast a pet ih je morala dati kvestura. Ova potonja nije htjela izručiti taoce, pa su isti poimenice određeni od vojnih vlasti. Taoci iz vojnih zatvora bili su određeni ždriebom. Među njima bilo je navodno i takovih, koji još nisu bili niti preslušani, pa im naravno nije mogla biti dokazana niti kakova krivnja. Strijeljani trgovci bili su u zatvoru pod sumnjom da su novčano bilo iz straha bilo iz simpatije potpomagali Osvobodilnu frontu. Općenito je mišljenje da su trgovci Magdić i Štepic bili potpuno nedužni. Strijeljanje taoca obavljeno je ovog puta 10 sati nakon izvršenog atentata na Dr. Natlačena premda bi se po ranijem proglašenju Visokog povjerenika i zapovjednika armiskog zbora imali taoci strijeljati tek ako se u roku od 48 sati ne pronađe izvršioce terorističkih čina.

Dne 14. listopada strijeljano je radi umorstva Dr. Natlačena daljnjih 8 taoca u t.zv. gramoznoj jami kod groblja Sv. Križ. Ovi taoci su: medicinar Janko Arnšek, ref. srednje tehničke škole Vinko Košak, koji je bio jedan od organizatora srednjoškolske mladeži za Osvobodilnu frontu, zatim Turk Janez, Magdić Ćiril,⁶⁰ Blatnik Rudolf,⁶¹ Ribar Josip,⁶² Tomažič Lojze i Božič Branko.

Ukupno je dakle za Dr. Natlačena ustrijeljeno 32 taoca. Nikakova službena objava o tom strijeljanju još nije uslijedila.

Dne 16. listopada ustrijeljeno je daljnjih 8 taoca i to radi umorstva redarstvenog komesara Kazimira Kukovića čije sam umorstvo opisao u izvještaju br. 38.

Sahrana Dr. Natlačena obavljena je u petak dne 16. listopada i to [na] najsvečaniji način. Njegovo mrtvo tielo bilo je prevedeno u stolnu crkvu gdje su održane svečane zadušnice. Sprovod obavljen je poslije podne na groblju Sv. Križ. Svi tvrde, da je to bio najveličanstveniji sprovod u Ljubljani nakon sahrane pok. Dr. Korošca.⁶³

⁵⁹ Ispravno bi bilo: Stane Vadnjal.

⁶⁰ Ispravno bi bilo: Nagode Ćiril.

⁶¹ Ispravno bi bilo: Babnik Rudolf.

⁶² Ispravno bi bilo: Hribar Josip.

⁶³ Istaknuti slovenski i jugoslavenski političar Anton Korošec, koji je umro u prosincu 1940. godine.

Prisutan je bio zapovjednik armijskog zbora, odsutnog Visokog povjerenika zastupao je podprefekt Dr. David a knez biskup Dr. Rožman održao je nadgrobni govor osudivši komunistička divljaštva i pozvavši slovenski narod, da se u zadnji čas trgne i sam spasi od propasti. Od dana umorstva pa do dana sprovoda bila je ciela Ljubljana zavijena u crno, sa svih su se zgrada vijale crne zastave, a na ulicama vladalo je upravo deprimirano raspoloženje.

Kako je poznato Dr. Natlačen imenovan je nakon talijanske okupacije predsjednikom savjetodavnog odbora kod Visokog povjereničtva te je kao takav i otišao u poklonstvenu deputaciju Duce-u u Rim. No već nekoliko mjeseci iza toga podnio je ostavku pa se iza toga u opće više nije bavio politikom. Bio je izrazit predstavnik slovenske klerikalne stranke a vjerujem i ideološki pobornik jugoslavenske ideje. Sigurno nije bio talianofil. Ovo je izričito naglašeno i u krugovima bliskim Visokom Povjereniku.

Da je unatoč svega toga Osvobodilna Fronta odlučila ubiti ga mogu si protumačiti na taj način, da su komunisti predvidjeli prestanak vojne diktature i uvođenje blažeg kursa (po njemačkom uzoru u Gornjoj Kranjskoj), pa su to na svaki način htjeli osujetiti novim terorističkim djelima. Htjeli su izazvati represalije da bi na taj način t.zv. Bijela garda odnosno slovenska protukomunistička milicija izgubila na terenu. A to im je eto i uspjelo!

Inače je u gradu u noći između 12 i 13. o. mj. ubijen po redarstvenici-
ma iz nepoznatog razloga u ulici Sv. Petra neki slovenski željezničar iz Verda.

Redarstveni sat počimao je do sada u 9 sati na večer, a od 20. o. mj. započeti će već u 8 sati na večer i [zato] se sve gostionice i javni lokali imaju zatvoriti već u 7.30 na večer.

U pokrajini harali su prošlih tjedana komunisti osobito u okolici Metlike i to pod vodstvom nekog cipelara iz Metlike po imenu Jože Slanec koji se je proglasio političkim komesarom metličkog kotara. Tako je u Krašnjem Vrhu ubijen mladić Martin Cezar, jer mu se je brat pridružio protukomunističkoj legiji. U mjestu Čurili ubijen je pak elektromehaničar Stanko Benković a u Resalnici ubili su komunisti Jožu Lončarića, kome su ranije već ubili oca, majku i sestru. U Radovici zapalili su partizani školu i župni dvor kao i dvorac Krupu. Škola zapaljena je po partizanima i u Vivodini, kraj Verda pak blizu Vrhlike orobili su pak kuću odvjetnika Marijana Marolta i uništili njegovu dragocjenu umjetničku zbirku.

Dne 13. o. mj. zauzeli su partizani Ribnicu. Sve muškarce odveli su sa sobom u šumu a isto tako i živežne namirnice. Iza toga su se opet povukli tako, da je Ribnica opet u rukama talijanskih vlasti.

Izvolite gospodine ministre ovaj izvještaj primiti na znanje.

ZA DOM SPREMNI!

Konzul:
[potpis]

Gospodin
Dr. Mladen Lorković,
ministar vanjskih poslova N.D.H.
Z a g r e b

TJEDNI POLITIČKI IZVJEŠTAJ KONZULATA NDH U LJUBLJANI
OD 24. LISTOPADA 1942. UPUĆEN
MINISTRU VANJSKIH POSLOVA NDH MLADENU LORKOVIĆU.⁶⁴

V E O M A T A J N O !

[grb NDH]

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
KONZULAT LJUBLJANA

Smoletova ulica 3
Telefon 2345

Ljubljana, 24. listopada 1942.

TJEDNI POLITIČKI IZVJEŠTAJ BR. 40
od 24. listopada 1942.

Broj: Pol. 40/42.

Čast mi je izvijestiti, da je prošli tjedan prošao u gradu Ljubljana prilično mirno. Svakako je u građanstvu vladalo još veliko zaprepaštenje radi strijeljanja taoca, koje je izvršeno kao represalija za umorstvo Dr. Natlačena. Tokom prošlih noći izvršena su i daljnja hapšenja. Među novim zatvorenicima nalazi se veći broj uglednih građana, liečnika, trgovaca i t. d.

Usporedo sa umorstvom Dr. Natlačena primili su prieteća pisma i knez-biskup Dr. Rožman, sadanji gradski načelnik general Rupnik te bivši gradski načelnik Dr. Adlešič. Ovaj potonji odputovao je navodno u Italiju da izbjegne atentatu. Prva dvojica brižno se čuvaju te do sada nije još pokušan nikakav udar protiv njih. Dode li ipak do atentata protiv prve dvojice biti će represalije upravno užasne.

Dne 20. ovog mjeseca vršili su fašistički milicionari racije na sve samovoze, koji su se kretali po gradu predmnjevajući, da će naići na koji ilegalni partizanski samovoz. Narednih dana vraćali su vlasnicima zadržane samovoze.

Isto tako pregledavaju milicionari sve putnike cestovnih željeznica, pa se na taj način koči ulični promet.

U sriedu 21. ovog mjeseca primio sam jedan prokrijumčareni podnesak iz logora u Kočevju. Podnesak bio je podpisan gotovo po svim muškim stanovnicima hrvatskog sela Brod na Kupi. U podnesku se iznosi, da su neki odmetnici na cesti između Broda na Kupi i Delnica napali jedan odred talijanske posadne jedinice iz Petrine (Ljubljanska pokrajina). Ti vojnici pripadali su XI. armijskom korpusu, čije je sjedište u Ljubljani. Dne 3. ov. mj. talijanski su vojnici uhapsili sve muškarce iz Broda na Kupi pa među njima i cielu občinsku upravu i tri bolestnika koje su izvadili iz kreveta. Uhapšeni-ke su sljedećeg dana odveli u Kočevje gdje su smešteni u Đačkom domu za-

⁶⁴ HR-HDA-1561, mikrofilm broj 18, snimka 770.

jedno sa interniranim Slovencima. Ondje nalaze se još i sada u najtežim prilikama uslied pomanjkanja živežnih namirnica, ljekarija i gotovog novca. Imaju doduše nešto kuna, ali ovo im neće nitko primiti. Mole zaštitu i pomoć. Imenovani navode nadalje, da su lojalni hrvatski državljani te da su se točno pridržavali proglasa talijanskog vojnog zapovjedništva i povjerenika hrvatske vlade kod II. armade⁶⁵ od 15. VII i 16. IX. ove godine.

Ja sam odmah uputio notu Visokom Povjereniku sa molbom da se uhapšeni oslobode i vrate njihovim domovima, jer je talijanska vojska, koja pripada ljubljanskom XI. armijskom korpusu, posve nenadležno postupala vršeći akte suvereniteta na našem području.

Ovo mi je priznao i sam Visoki Povjerenik kad sam mu notu osobno predao obećavši mi podjedno, da će poduzeti najhitnije i najenergičnije korake kod vojnih vlasti da se ovaj incident izgladi. Do završetka ovog mojeg izvještaja nisam primio još nikakvog meritornog rješenja.

Od kako su Talijani uspjeli pronaći jednu štampariju »Slovenskog Poročevalca«, ovaj je prestao izlaziti. Po gradu nalaze se sada samo još gdje-gdje razasute pojedine ceduljice sa natpisima kao: »Podupirajte djelo O. F. Smrt fašizmu i bijeloj gardi. Smrt izdajicama i bratoubojicama.«

Izvolite gospodine ministre ovaj izvještaj primiti na znanje.

Za Dom Spremni!

M.P.⁶⁶

Konzul:
(Dr. A. Z. Ivanić)
[potpis]

Gospodin
Dr. Mladen Lorković,
Ministar vanjskih poslova N.D.H.
Z a g r e b

⁶⁵ Pri Zapovjedništvu 2. talijanske armije, odnosno talijanskog Višeg zapovjedništva oružanih snaga »Slovenija-Dalmacija« na Sušaku djelovao je opći upravni povjerenik NDH.

⁶⁶ Okrugli pečat: Konzulat Nezavisne Države Hrvatske Ljubljana

Nikica Barić

Reports of the Consulate of the Independent State of Croatia in Ljubljana from 1942

The paper contains the transcription of 12 weekly political reports of the Consulate of the Independent State of Croatia (*Nezavisna Država Hrvatska, NDH*) in Ljubljana from 1942 sent to the NDH's Ministry of foreign affairs in Zagreb, more precisely to the minister of foreign affairs Mladen Lorković. The paper also contains the transcript of a weekly report of the Detachment for Italy of the Political-legal department of the NDH's Ministry of foreign affairs from September 1941 dealing with the establishment of NDH's Consulate in Ljubljana. Transcripts of these documents, although fragmentary, give a whole variety of information dealing with the events in the Ljubljana province. Kingdom of Italy established the Ljubljana province on the Slovenian territory annexed by Italy after the Axis attack on Kingdom of Italy in April 1941.

Key words: *World War II, Independent State of Croatia, Kingdom of Italy, diplomacy of the Independent State of Croatia, Slovenia, Ljubljana*

matematika

REAGIRANJA

Neodrživo o Ivi Pilaru

Stjepan MATKOVIĆ

Hrvatski institut za povijest, Zagreb

Pregledavajući bespuća internetskoga prostora radi prikupljanja obavijesti o načinima obilježavanja Prvoga svjetskog rata, čitatelj može naići na niz tekstova raznolikoga sadržaja. Tako i na prilog »Zašto su u obilježavanje kraja I. svjetskog rata uklopili promociju knjige Ive Pilara? To je van razuma«,¹ objavljen na internetskoj stranici *Telegram. Portal za društvena i kulturna pitanja*. Podnaslov članka glasi »Hitler i Mussolini bili su, svaki iz svojih razloga, sponzori i pokrovitelji djelomične kratkotrajne realizacije Pilarovih maštarija«. Tekst je u uvodnom dijelu opremljen fotografijom neidentificiranih vojnika. Riječ je zapravo o pripadnicima britanskih postrojbi snimljenim u listopadu 1914. u rovovima, negdje na zapadnom bojištu. U tu su fotografiju tendenciozno montirani portreti Benita Mussolinija i Adolfa Hitlera; smrknutih pogleda strše iznad vojnika u rovovima, prvi u poslijeratnoj uniformi, drugi u građanskom odijelu. Usto, članak je objavljen u rubrici »Politika & kriminal«, što bi trebalo navijestiti kako netko iz politike perfidno izvodi protuzakonitu radnju. Autor toga simptomatičnog uratka nije baš nepoznato lice s javne scene. Riječ je o Goranku Fižuliću, bivšem ministru gospodarstva i nekadašnjem veletrgovcu znamenitom po osnivanju firme Magma d. d., koja je nakon silovita uspona doživjela strmoglavu propast. U međuvremenu je Fižulićev osvrt na Pilara jedanput lapidarno spomenut u historiografiji. Autor kapitalnoga djela o Pilaru, očito ne držeći vrijednim trošenje vremena na njegovu analizu, samo ga je naveo među kritičarima koji su bez ozbiljnijih argumenata napadali Pilara.² Autor pak ovoga priloga drži da je potrebno malo opširnije reagirati na nevjerođostno iznošenje podataka iz kojih bi nedovoljno upoznat čitatelj mogao zaključiti da je Pilar bio jedan od bitnih prijestupnika iz Prvoga svjetskog rata i da njegovo mjesto treba biti na stupu srama, a ne u hrvatskim ustanovama obrazovno-istraživačkoga sadržaja. Ima li takav poziv na ostracizam uporište u povijesnim vrelima?

¹ <https://www.telegram.hr/politika-kriminal/zasto-su-u-obiljezavanje-kraja-i-svjetskog-rata-uklopili-promociju-knjige-ive-pilara-to-je-van-svakog-razuma/>. Članak nosi datum 14. 11. 2018. (Pristup ostvaren 5. 2. 2021.).

² Tomislav JONJIC, *Ivo Pilar. Pisac, političar, ideolog (1898.—1918.)*, Zagreb, AGM, 2020., 20.

Povod za pisanje neumjerenoga sastavka Fižuliću je bilo predstavljanje posljednjeg izdanja Pilarova djela *Južnoslavensko pitanje i svjetski rat* u Hrvatskom državnom arhivu.³ Riječ je o djelu koje je izvorno objavljeno na njemačkom jeziku tijekom završnice Prvoga svjetskog rata u izdanju ugledne izdavačke kuće iz Beča Manz'sche Verlags- und Universitätsbuchhandlung. Ta je znamenita knjiga cjelovito na hrvatskom jeziku prvi put tiskana za vrijeme Drugoga svjetskog rata u izdanju Matice hrvatske, i uglavnom je bila teško dostupna u socijalističkom razdoblju proklamirane politike bratimljenja naroda i narodnosti, a ozbiljnije zanimanje za njezin sadržaj ponovo se javilo 1990-ih, što je rezultiralo novim (re)izdanjima. Fižulić je u svom članku protestirao što je obilježavanje kraja Prvoga svjetskog rata iskorišteno za »reciklažu notornih crno-žutih snova i ratno-huškačkih floskula doktora Ive Pilara«. ⁴ Pritom je kao protuodgovor ponudio poželjnu viziju javnog obilježavanja. Na ne baš originalan način posegnuo je za provjerenim autoritetom. Tako je mislio da je kraj Velikoga rata trebalo popratiti porukama iz Krležinih prozних djela, oslanjajući se pritom na likove iz *Hrvatskoga boga Marsa*. Ako razumijemo intenciju, bilo bi bolje pokazati da su Hrvati bili samo topovsko meso za potrebe vladajuće dinastije, a ne i vojnici koji su branili svoju domovinu. To bi načelno bila jedna od prihvatljivih točaka za razmišljanje ako nam je stalo do kritičkoga pristupa. No bi li ipak trebalo kontekstualizirati Krležina stajališta u sklopu njegove socijalističke vizije društva i odnosa prema južnoslavenskomu zajedništvu i koliko su njegova fiksijska djela pouzdan pokazatelj zbivanja na ratištima? Nije li potrebno ustanoviti da su zapovjedništva drugih vojski, na objema zaraćenim stranama, slala tisuće mladih vojnika u klaonicu? Ideja vodilja bila je rat, a ne mir. Kad se već želi određivati ambijent i teme, nije li poticajnije mjesto za raspravu o Krleži i njegovim estetičkim premisama u Društvu hrvatskih književnika, možda u sklopu Filozofskoga teatra u Hrvatskom narodnom kazalištu ili nekom trećem mjestu? Drugim riječima, čini se da je arhiv upravo mjesto u kojem su istraživači pozvani govoriti o različitim aspektima povijesnih pojava na temelju provjerenih činjenica. Pridodajmo još nešto. Sagledavanje Pilarova djelovanja isključivo kroz »crno-žutu« optiku moglo bi čak navesti promatrača da ga svrsta među pacifiste. Nije li car i kralj Karlo I. (IV.) inicirao izlazak iz rata (»se-

³ Novi prijevod Pilarova »Južnoslavenskoga pitanja«, Nacional, <https://www.nacional.hr/novi-prijevod-pilareva-juznoslavenskoga-pitanja/> (Pristup ostvaren 5. 2. 2021.)

⁴ Iz objavljene pozivnice za obilježavanje događaja 11. 11. 2018. u Hrvatskom državnom arhivu vidi se da se: 1. obilježavalo sto godina od završetka Prvoga svjetskog rata, 2. sto godina od tiskanja Pilarove knjige i 3. sto godina od priključenja Međimurja Republici Hrvatskoj (trebalo je ispravno biti Državi SHS!). <http://www.historiografija.hr/wp-content/uploads/2018/11/POZIVNICA.pdf> (Pristup ostvaren 5. 2. 2021.).

paratni mir») i nastojao surađivati s papom Benediktom XV. u promicanju mirovnih inicijativa? Ako još ne zatvorimo oči pred činjenicom da je Pilar u međuraću bio član zagrebačkog Udruženja za promicanje ciljeva Društva naroda, mogli bismo više naginjati prema mirotvorstvu pisca *Južnoslavenskoga pitanja*, a ne njegovu glorificiranju rata. Konačno, navedeno je Udruženje bilo poučavano kroz djelo Richarda Coudenhove-Kalegrija, poznatoga pionira paneuropeizma i bliskoga suradnika Otta von Habsburga. Činjenica se baš ne uklapa u »ratno-huškaču retoriku«?

U Krležinu odnosu prema Pilaru još je nešto uočljivo. Vrijedi uzeti u obzir *Krležijanu*, reprezentativno djelo koje se bavi Krležom.⁵ Nikica Petrak sažeto je u toj enciklopediji istaknuo kako je Krleža o Pilaru pisao s vremenskim odmakom: »U Tezama za jednu diskusiju iz godine 1935« (*Nova misao*, 1953, 7) smatra ga primjerkom filistarske »intelektualne elite« koja se želi izolirati od »pučke, primitivne, balkanske šizmatičke stvarnosti«. Njegove postavke drži »trijalističkom austrijanštinom« onih koji bi s »pangermanskom lisicom zajedno omastili bradu«, pa pišu »glupe programatske knjige.«⁶ U tom smislu i Südländovu knjigu ocjenjuje upravo simptomatičnom za mentalitet »takozvane liberalne hrvatske inteligencije« i snaga koje su još uvijek »računale s historijskom komponentom dinastije Habsburga«. Poznavatelji Pilarova opusa odmah mogu vidjeti da Krleža nije baš precizno poznao okolnosti u kojima je tijekom rata Pilar djelovao i koji su mu bili ciljevi. Čitanje *Južnoslavenskoga pitanja* i niza drugih tekstova pokazuje da Pilar nije zagovarao trijalističko rješenje, nego je bio sklon subdualističkomu uređenju Monarhije koja je računala na potporu austrijskih političara u slamanju otpora mađarske strane u raspravama o potrebi reforme unutarnje podjele Austro-Ugarske. Veze s pangermanima postojale su i mogle bi nas uputiti na tanke spone koje su tijekom rata uspostavljene s predstavnicima tzv. njemačkih nacionala prigodom rasprava o načinima rješavanja nacionalnoga pitanja u Austro-Ugarskoj. Spomenuta izolacija od »balkanske šizmatičke stvarnosti« upitna je s gledišta Pilarovih pogleda na Crkvu bosansku, a preispitivanjima je podložna i zbog kasnijih, posthabsburških tekstova o svetom Savi koji su objavljeni u Ćurčinovoj *Novoj Evropi*. Kritičarima poput Fižulića bitno je pak ukazati na činjenicu da je Krleža ispravno svrstao Pilara među »liberale« i da ga drži

⁵ Nikica PETRAK, »Pilar, Ivo«, *Krležijana*, sv. 2, M-Ž, Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1999., 149.

⁶ S gledišta *post festum* može se shvatiti karakteriziranje Pilarove knjige pogrđnim izrazom jer su njegove teze doživjele poraz. S druge strane, primjena istoga kriterija dovela bi do iste ocjene i za neke Krležine knjige. Stoga je šteta što veliki pisac nije ostavio više podataka iz kojih bismo mogli vidjeti zbog čega je njegovo reagiranje nepovoljno.

za lojalnoga sljedbenika Habsburgovaca. Ponovo nešto što je nespojivo s fašizmom i nacizmom. Osim toga, Krleža na jednom mjestu piše: »Südlandova Die südslawische Frage zaplijenjena je knjiga kao veleizdajnička.«⁷ Premda je riječ o podatku koji dosad nije potvrđen istraživanjima, on načelno pokazuje kakva je stvarno mogla biti pozicija Pilarova u ratnoj stvarnosti tadašnje Monarhije.⁸

Predstavljanje Pilarove knjige Fižulić pokušava nadalje neumjesno usporediti s prigodnom manifestacijom koju je iste godine organizirao francuski predsjednik Emmanuel Macron. U pariškom slučaju riječ je o komemoraciji u povodu stote godišnjice potpisivanja primirja u Prvom svjetskom ratu. Kod groba neznanoga vojnika okupilo se više svjetskih državnika, među njima i nekoliko okrunjenih glava iz dinastija pod čijim se vodstvom tada pogibalo. Macron je u svom obraćanju govorio o »nezamislivom paklu« koji su doživjeli vojnici na bojištima, osuđujući nacionalizam kao snagu koja je potpirila ratnu vatru. Izgleda da se pritom nije oslonio na likove iz književnih djela, poput onih iz pera Henrija Barbussea, Ericha Marije Remarquea, Jaroslava Haška ili Ernesta Hemingwaya, koji bi svjedočili o žrtvi vojnika. Nasuprot nacionalizmu istaknuo je vrijednosti patriotizma. Gdje je u tome govoru izričita osuda vojnika Središnjih sila? Je li u njemu isključivo riječ o nacionalizma poražene strane u ratu? Je li Austro-Ugarska s ustrojstvom monarhije sastavljene od niza nacionalnih skupina primjer stjegonoše jedinstvenoga nacionalizma ili nekih drugih načela? Konačno, može li se Pilara svrstati među patriote ili mu treba isključivo prišiti oznaku nacionalista? Povlačiti pak analogije sa suvremenosti po kojoj bi Pilara trebalo vezati uz »fanove Trampa, Putina, Orbana, Salviniija« primjer je iskrivljenoga razmišljanja.⁹ Po čemu bi neki elementi Pilarova djelovanja u viorima Prvoga svjetskog rata anticipirali navedene državnike i političare, uglavnom shvaćene kao populističke prve, autokrate, autoritativne konzervativce i euroskeptike? Kako smo već upozorili, upravo su članovi habsburško-lorenske kuće — pripadnici dinastije kojoj je Pilar, dok je vladala, izražavao lojalnost — postali prepoznatljivi nakon Drugoga svjetskog rata kao zagovornici europskih integracija. O to-

⁷ Enes ČENGIĆ, *S Krležom iz dana u dan (1981—1988) Post mortem I*, Zagreb — Sarajevo, Mladost, Svjetlost, 1990., 94.

⁸ T. JONJIĆ, *nav. dj.*, 608. Jonjić piše da je Fedor Pucek, kasniji prevoditelj Pilarova djela na hrvatski jezik, tvrdio kako su postojala dva bečka izdanja *Južnoslavenskoga pitanja*, od kojih je prvo zaplijenjeno, a drugo cenzurirano.

⁹ Zanimljivo da u navedenom nizu nedostaje Jarosław Kaczyński, koji bi zbog prirodne spone poljske politike s Baltikom bio primjereniji za uspoređivanje s Pilarovom vizijom sustava od Baltika do Jadrana, kad se već nastojalo raspravljati o strategijama suvremenih aktera u historijskoj perspektivi.

me da takva povezivanja nekadašnje Monarhije i današnje asocijacije 27 država ozbiljno u obzir uzimaju i renomirane međunarodne ustanove, lako je provjeriti.¹⁰ Kad bismo krenuli fantazirati, onda bismo mogli uočiti analogiju koja daje drukčiji učinak. Nedavno je objavljena izjava poznatoga srpskog političara Čede Jovanovića, u kojoj je prepričao sadržaj jednoga razgovora premijera Srbije Zorana Đinđića i njemačkoga kancelara Gerharda Schrödera:¹¹ »Zoran Đinđić se video i sa Gerhardom Šrederom. Šreder je bio besan zbog toga što mi insistiramo na Kosovu, jer Irak je tada bio tema. Zoran mu je rekao tada: 'Ono što je vama Irak, to je meni Kosovo. Hoću da znam koje su granice moje zemlje.' Šreder ga je pitao zašto je to uopšte važno, a Đinđić je rekao da je to zato što žele Srbiju u Evropi. Na to mu je Šreder rekao: 'Pa vi ste veća Evropa od mene, pogledajte kako izgledate, kako govorite. Ali, Srbija nikad neće biti deo Evropske unije. Granice EU su granice Austro-ugarske monarhije, plus front ka Rusiji.' I tako su se rastali.« Čini se da bi Pilar sa zadovoljstvom pročitao ovaj tekst? A neki bi suvremeniji komentator mogao objasniti kako je Schröder uskladio granice »crno-žute Monarhije« s nešto kasnijim interesima ruskih energetske kompanija Gazprom i Rosneft.

Kod čitanja Fižulićeva teksta u oči upada nedostatak elementarnoga znanja o povijesti kojom se želi baviti. Prema načinu pisanja riječi u naizgled jednostavnom pokušaju prepisivanja naslova Pilarova glavnoga djela u izvornom obliku može se zaključiti da mu je njemački jezik nepoznanica. To mu je veći nedostatak jer je Pilar znatan dio opusa objavljivao upravo na tom jeziku. Stoga postaje jasno da ne može dokučiti s kim je sve Pilar u svoje vrijeme bio u kontaktu i na koji je način predstavljao svoje ideje. Prema načinu interpretacije selektivno odabranih dijelova iz Pilarova *Južnoslavenskoga pitanja* može se nadalje zaključiti da pretenciozni kritičar jako slabo poznaje povijesnu stvarnost Prvoga svjetskog rata i relevantnu literaturu koja se njome bavila. Uporabom otrcanih fraza pokazuje neshvaćanje anatomije tadašnje Austro-Ugarske i nerazumijevanje odnosa snaga. Pisati da je Pilarovo djelo bilo namijenjeno samo »bečkim carskim krugovima« pogrešno je jer oni nisu bili jedini stup Monarhije, a svaki ozbiljniji političar nastojao je uspostavljati kontakte s različitim nositeljima moći. Iz dosadašnjih spoznaja jasno je da je Pilar svoje ideje nastojao promicati među ključnim političkim krugovima toga vremena. Fižuliću uopće nije jasno kakva su bila Pilarova stajali-

¹⁰ O poveznicama između Habsburške Monarhije i EU-a vidi članak Carline dr Gruyter, *Habsburg Lessons Embattled EU*, <https://carnegieendowment.org/2016/09/23/habsburg-lessons-for-embattled-eu-pub-64658> (Pristup ostvaren 31. 3. 2021.)

¹¹ Šreder nam je rekao: Vi nikada nećete biti deo EU-a, b92, https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2021&mm=04&dd=02&nav_category=11&nav_id=1836480 (Pristup ostvaren 1. 4. 2021.)

šta od početka rata, što je sve pisao do 1918., i kakva su se sve rješenja o nacionalnom pitanju pojavljivala na dnevnom redu. Takvi bi se propusti osobi koja nije povjesničar, a želi nešto pisati u javnom prostoru i mogli progleđati kroz prste. Međutim, tvrdnje da je Pilar opravdavao žrtve hrvatskih domobrana neumjesne su i ničim potvrđene. Gdje se nalaze Pilarove riječi u slavu rata? Zar Pilar u svom tekstu ne piše o »silasku u pakao? Zlonamjerno pak povezivanje s fašizmom i nacizmom ispod je svake razine. Glavni problem ambiciozni kritičar vidi u činjenici da Pilar u zaključku *Južnoslavensko-ga pitanja* piše da »stvaranje jedne katoličko-islamske hrvatske države u okviru Monarhije jedini je spas, jedini je izlaz, i pitanje je, koje se ne tiče samo Austrije, nego čitave Srednje Europe«. ¹² Povjesničar iz zabilježena navoda može jednostavno zaključiti da je Pilarovo zauzimanje za održivost Habsburške Monarhije nespojivo s Mussolinijevim i Hitlerovim ideologijama jer su se ta dvojica isticala kao ljuti protivnici habsburške dinastije. Kako znatnije proširiti Italiju i provesti Anschluss, ako bi postojala Habsburška Monarhija? Bit će da je Fižulić mislio na nešto drugo, što ga je navelo na pogrešno zaključivanje. Vjerojatno je pred očima imao Nezavisnu Državu Hrvatsku (NDH), kad je spomenuo Mussolinijevo i Hitlerovo »sponzorstvo i pokroviteljstvo« nad »Pilarovim maštarijama?« Ali i tu se sudara s činjenicama. Pilar je umro početkom rujna 1933. godine, više godina prije uspostave NDH, i nitko dosad nije utvrdio da je pripadao ustaškomu pokretu. Nisu poznati tekstovi u kojima bi on govorio o uspostavi države usporedive s NDH. Isto tako nisu poznati tekstovi u kojima bi simpatizirao fašizam i nacizam. Prema fašizmu i uopće talijanskoj vanjskoj politici u predfašističkom razdoblju nije imao dobro mišljenje jer je u njima vidio izravnu ugrozu za Dalmaciju. Pilar u poslijeratnom tekstu o socijalistu i teoretičaru revolucionarnoga sindikalizma Georgesu Sorelu piše: »Ali — mislim — nemamo mnogo izbora, te se moramo baviti i sa ovom opasnom ideologijom, obzirom na činjenicu, da u svojem najbližem susjedstvu imamo veliko stovarište toga eksploziva. Moramo ga na svaki način po njegovoj nutarnjoj idejnoj naravi dobro upoznati, da se od njegovih opasnih svojstava uzmognemo i braniti.« ¹³ Zasad nije pronađen trag o Pilarovim pogledima prema Hitleru, koji do dolaska na mjesto kancelara i prisvajanja diktatorskih ovlasti i nije bio predmetom ozbiljnijega praeenja među hrvatskom inteligencijom. Uglavnom, nije jasno gdje je pronađena

¹² L. v. SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje. Prikaz cjelokupnog pitanja*, Zagreb, Matica hrvatska 1943., 407.

¹³ Ivo PILAR, »Georges Sorel francuski socijali filozof, duhovni otac fašizma i boljševizma«, *Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije* 5 (2010) 10(2), 119. Izvorno objavljeno u: *Mjesečnik. Glasilo pravničkog društva*, Zagreb, 1930., br. 2-3, 67-83.

podloga za tvrdnju da bi Pilar pozivao na kult ličnosti i autoritarne režime u nacifašističkom ruhu.

Kad je riječ o Bosni i Hercegovini te vezama »katolika i muslimana«, onda Pilar u *Južnoslavenskom pitanju* piše o još nečemu što je bitno za razumijevanje njegovih pogleda. On tvrdi da dualistički čimbenici u Habsburškoj Monarhiji nisu htjeli poduprijeti alternativnu ideju da vlast preuzme »katoličko-muslimansko-hrvatski blok«, nego da se nastojalo na svoju stranu privući političke predstavnike Srba. Poznavatelji povijesti uoči Prvoga svjetskog rata jasno razabiru o čemu je riječ jer se ovdje radilo o situaciji nakon uspostave ustavnosti u Bosni i Hercegovini, kad je imperijalni režim morao početi računati na novi raspored snaga u Bosanskohercegovačkom saboru. Analizom srpske politike i utvrđivanjem povoda za izbijanje Prvoga svjetskog rata Pilar je iz svoga ideološkog očišta zaključio da održivost Habsburške Monarhije ne bi trebala biti zasnovana na suradnji s onom stranom koja se zauzima za raspadanje Monarhije.

Fižulićevo prozivanje Pilara može se sagledati iz još jedne perspektive. Ako su točni podatci javno dostupni na internetu, Fižulić je bio visokorangirani član Hrvatske socijalno-liberalne stranke (HSLŠ), a zatim je svoj liberalizam prakticirao u stranci Libra — Stranka liberalnih demokrata koja je nastala iz raskola HSLŠ-a. Sukladno svojim ideološkim pozicijama hrvatski su liberali bili dio Liberalne internacionale. Suradnja s euroliberalima prirodno je vodila i prema zakladi Friedrich Naumann Stiftung. Ta je zaklada pomagala hrvatske kolege i kolegice, a ovdje je bitna zbog svojega imena. Friedrich Naumann (1860.—1919.) jedan je u nizu politički kontroverznih osoba zbog javnoga djelovanja koje neki vežu uza zagovaranje svenjemačkog imperijalizma i promicanje darvinističkih načela, a otuda je i pretečom ideje *Ostraumpolitik* Trećega Reicha. Osobito je poznat po programatskom spisu *Mitteleuropa* iz 1915. godine, u kojem se, među ostalim, zauzima za što čvršće povezivanje njemačkoga Carstva s Austro-Ugarskom s naglaskom na ekonomskoj integraciji. Unatoč kritikama na račun takvih stajališta, suvremeni njemački liberali zadržali su Naumannovo ime u nazivu svoje organizacije.¹⁴ Nismo primijetili da su hrvatski liberali imali kritiku na takvo stajalište njemačkih kolega. Pilarova spornost ima dijelom sličnost s Naumannom zbog toga što su obojica vrhunac djelovanja ostvarili u istom razdoblju i što su doživjeli slom težnji koje su zagovarali. Razlika je u tome što je Naumann mo-

¹⁴ U suvremenoj se historiografiji unatoč opširnoj kritici Naumannovih nacionalističkih stajališta ne zaključuje da bi ga se moglo držati nacističkim glasnikom. Vidi: Moshe ZIMMERMANN, »A Road not Taken — Friedrich Naumann's Attempt at a Modern German Nationalism«, *Journal of Contemporary History* 17 (1982) 4, 704.

gao nakon rata nesmetano nastaviti svoju političku misiju postavši predsjednikom Njemačke demokratske stranke, dok je Pilar nakon vojnoga poraza Austro-Ugarske morao prvo spašavati vlastitu egzistenciju a tek poslije misliti kako oživiti svoju političku karijeru, i to u redovima HSS-a. Usto, Pilar je u *Južnoslavenskom pitanju* spomenuo Naumanna, prihvaćajući tezu da je u svjetskom ratu na djelu bio »osvajачki rat Bizanta, kojemu je svrha podlaganje nebizantskih Slavena (ili politički protubizantskih, kao Bugara) Rusiji i Srbiji i pretvaranje Rusije u zakonito središte Bizanta osvajanjem Carigrada«. ¹⁵ Bizantski motiv ponavlja se i kod navođenja djela njemačkoga povjesničara Augusta Friedricha Gfrörera, čije ime u svojoj paskvili prenosi i Fižulić. Da je bio malo marljiviji, Fižulić je mogao prelistati Pilarovu knjigu i uočiti na koji je način taj pisac navodio i interpretirao njemačkoga profesora s Freiburskoga sveučilišta. ¹⁶ Pritom je i Pilar odbacio »preveliki žar« koji se javlja kod Gfrörera, ciljajući na jednostranost »katoličko-konfesionalne« naravi. Iz spominjanja bizantskoga motiva doista bi se mogla potaknuti rasprava o ulozi vjeroispovijesti u tadašnjem političkom trenutku, shvaćanju povijesnih tvorevina i razumijevanju sukoba različitih kultura. No upada u oči da je riječ o paradigmati koja se često koristila za Pilarova života. Sažeto izneseno, Bizant je u Pilarovim očima simbol političke i socijalno-vjerske pojave koja u vremenu Prvoga svjetskog rata zadire i u status južnoslavenskih naroda jer preko djelovanja carske Rusije i Kraljevine Srbije nameće ideju prevlasti pravoslavlja.

Iz svega navedenoga jasno proizlazi zašto je predstavljanje Pilarovih djela i dalje događaj bitan za hrvatsku historiografiju. Premda su njegove ideje i prijedlozi doživjeli slom u kontekstu ishoda Prvoga svjetskog rata i time evidentno ukazali na slabosti snalaženja u političkim odnosima toga vremena, imali su utjecaj na promišljanja o Hrvatskoj u europskom okruženju. Postoji razlog zašto je tako bilo. Pilara u tom smislu treba prije svega sagledati iz kulta vremena u kojem je djelovao. To znači niti mitologizirati, niti degradirati. Nije li dio njegovih izlaganja profetski najavio što bi se moglo dogoditi 1918. nakon raskida dotadašnje povijesne zajednice naroda? Neumjesni pokušaji da ga se proglasi prototipom nekih budućih zbivanja s povijesnom hipotezom samo su prozirno podmetanje.

¹⁵ L. v. SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 374.

¹⁶ *Isto*, 407.

maths

PRIKAZI

Franko Mirošević, *Dubrovnik u Kraljevini Jugoslaviji 1929. — 1941.*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2020., 251 str.

Franko Mirošević, jedan od najistaknutijih poznavatelja suvremene povijesti područja današnje Dubrovačko-neretvanske županije, obradio je u svojoj zadnjoj knjizi odsječak dubrovačke povijesti koji je dosad bio slabo istražen. Radi se o razdoblju od uvođenja Šestosiječanjske diktature do kapitulacije Kraljevine Jugoslavije. Mirošević je već temeljito istražio političku povijest toga područja od osnutka Kraljevstva SHS do nametanja kraljeva apsolutizma, a nedavno se bavio i poviješću dubrovačkoga kotara za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske o čemu je 2016. objavio knjigu. Na taj je način zaokružio opis nešto više od dva i pol desetljeća turbulentnih događanja na hrvatskom jugu nakon raspada Austro-Ugarske. Za historiografiju bi bilo korisno kad bi uskoro uslijedio nastavak istraživanja po kronološkom slijedu koji bi nam objektivno predočio uvođenje i funkcioniranje komunističkog režima sa svim popratnim posljedicama. Time bismo dobili cjeloviti uvid u mozaik zbivanja u Dubrovniku tijekom 20. stoljeća.

Ova je knjiga sastavljena od niza poglavlja koja odgovaraju na brojna pitanja o lokalnoj povijesti u kontekstu mijena izazvanih na široj razini. S obzirom na već naglašenu nedostatnost istraživanja, čini se da bi već i uža analiza političke povijesti donijela korisne rezultate. Autor se ipak nije zadovoljio pisanjem političke kronike, nego je ponudio pregled zbiva-

nja i na drugim područjima javnoga života. Tako piše o demografskim odrednicama, gospodarskim čimbenicima, urbanom razvitku, vjerskim obilježjima te sportskim i kulturno-prosvjetnim pojavnostima koje sve više dobivaju na zamahu. Vrijednost knjizi daje opremljenost brojnim priložima, napose ilustrativni materijal i tablice sa statističkim podatcima koji dosad nisu bili objavljivani u historioografskim djelima.

Uvodni dio knjige naglašava dubinu promjena nakon 1918. godine. U nekim dijelovima izneseni tekst ostavlja čitatelja pomalo zbunjenim. Ovdje se autor komforno oslonio na dio pogleda koje su iznijeli drugi povjesničari. Tako čitatelj može doznati da je rasplet iz 1918. za Hrvate nešto »najbolje« (str. 11) što se moglo dogoditi u tadašnjim okolnostima i da su oni »prošli zapravo izvrsno« (str. 12). Međutim, nekoliko redaka nakon toga doznaje se što sve Hrvati gube ulaskom u novu tvorevinu i što sve donosi promjene. Osobito upada u oči *vis-à-vis* položaja Dubrovnika činjenica da je nova upravna razdioba izuzela područje Boke kotorske iz ranijeg sastava Dalmacije i pripojila ga Zetskoj oblasti. Stoga autor tvrdi: »Uspostavljena administrativna podjela temeljila se na ustavnim načelima nacionalnog unitarizma i državnog područja, a trebalo je omogućiti podčinjenost nesrpskih krajeva srpskoj hegemoniji unutar novonastale Kraljevine SHS.« (str. 13) Kako prevladati jaz u iznesenim pogledima? Vrijednost je ove knjige baš u onim dijelovima gdje se donose rezultati istraživanja arhivskoga materijala i drugih izvora koji daju prednost empirijskom pristupu. A takav pristup pokazuje

se znatno korisnijim u odnosu na alternativnu i spekulativnu povjesnicu.

Autor upravo u dijelovima vlastite analize donosi podatke koji precizno rekonstruiraju razne odnose u Dubrovniku za vrijeme Kraljevine Jugoslavije. Utvrđene su političke stranke i organizacije koje djeluju na tome području i detektirani glavni nositelji njihovih ideologija. Jasno se uočavaju razlike u političkim akcijama tijekom raznih etapa — tvrde diktature, labavijeg režima Namjesništva i pokušaja demokratizacije tijekom Banovine Hrvatske — koje određuju razinu stranačkih djelovanja. Ukazano je na načine organiziranja režimskih skupina, čije utjecaje ne treba zanemariti u odnosu na iznesene podatke o osobama koje su dolazile na njihove skupove. Dovoljno je prisjetiti se djelovanja katoličkih Srba u razdoblju prije prosinca 1918., koji su tada bili malobrojni, ali i vrlo prodorni u širenju nacionalističke ideologije. Tako su i u njima poželjnom okruženju ostali neznatna manjina, ali sa snažnim utjecajima na razna kretanja u javnom životu Dubrovnika pa i u širim obzorjima. S druge je strane vidljiva od druge polovice 1930-ih obnova Hrvatske seljačke stranke (HSS), koja odražava politička gledišta najbrojnijega dijela dubrovačkoga stanovništva. Čak se može zaključiti da se radilo o masovnom okupljanju Hrvata u jednoj stranci radi uspješnijeg otpora državnom središtu. Na taj se način dubrovački slučaj uklapa u teoriju provedbe nacionalne integracije u nepovoljnim okolnostima. Autor je jasno predočio strukturu HSS-a i njegovu nadmoć u odnosu na druge stranke. Nije zaobišao ni unutarnje podjele u toj stranci, pri čemu je utvrdio da su se kasnije

»mnogi našli na liniji Pavelićeve politike u NDH« (str. 35), odnosno da su neki od njenih istaknutijih pripadnika već 1940. »koketirali s tzv. domovinskom ustaškom organizacijom« (str. 38). Drugim riječima, Mirošević je navodeći brojne primjere ukazao na pojavnost razdvajanja u dominantnom HSS-u. Nadalje je zasebno obrađena Komunistička partija Jugoslavije čija ilegalnost prirodno dovodi njene članove u sukobe s režimom. Može se opaziti i mekši pristup režima prema komunistima u razdoblju službenih pregovara između sovjetskih i jugoslavenskih predstavnika o suradnji, čime se iznova ukazuje bitnost razumijevanja utjecaja vanjskih čimbenika. Ustaštvo i četništvo analizirani su u poglavlju posvećenom nacionalističkim organizacijama. U vezi s prvim iznose se razne interpretacije njegova osnivanja i organiziranja na dubrovačkome području. Može se prema iznesenim tvrdnjama zaključiti da je riječ o nacionalističkoj skupini koja je postupno jačala i pritom uspijevala u svoje redove pridobiti i dio lokalne elite (»mnogi profesori, ravnatelji, odvjetnici, ravnatelji škola, ravnatelj dubrovačke kavane, zamjenik Prve hrvatske štedionice u Dubrovniku i drugi«, str. 47), uključujući i neke od viđenijih članova HSS-a koji su digli ruke od održivosti postojeće državne zajednice. Glede četništva obuhvaćen je zapravo širi dijapazon srpskih nacionalista, uključujući tradicionalni sloj lokalnih Srba katolika i nadstranačke čimbenike. Riječ je o zamjetnoj skupini koja je ipak bila znatno manja od skupine zastupnika hrvatske nacionalne ideje. Dakako, sadržaj državne politike davao je do osnutka Banovine Hrvatske vjetar u

leđa toj skupini, a sporazum od 26. kolovoza 1939. umanjio joj je partnerski potencijal. Poglavlje o parlamentarnim izborima nudi pouzdan uvid u izborne rezultate, ne zaobilazeći utjecaje izbornih kampanja kojima su glavni ton davale odluke državnoga vrha o dopuštenoj razini političkih izražavanja. Autor zaključuje da su izborni rezultati za Narodnu skupštinu iz 1938. označili poraz centralističkih i unitarističkih politika. Izvanrednost situacije rješavala se imenovanjem gradskih vijeća i postavljanjem povjerenika. Rezultati općinskih izbora potvrdili su uvjerljivu nadmoć kandidata HSS-a. U analizi je obuhvaćena i ranija općinska vlast u sklopu Zetske banovine s naglaskom na prikaz upravljanja podobnoga načelnika Miće Mičića, poznatog emigranta iz Prvoga svjetskog rata i pristaše jugoslavenskoga unitarizma i centralizma.

U drugome dijelu knjige autor je iznio niz vrijednih podataka o sastavu stanovništva, migracijskim kretanjima, društvenim odnosima, gospodarstvu i urbanom razvitku. Detektira gradsku elitu u kojoj još uvijek znatnu ulogu imaju i svećenici. S druge strane, bavi se i radničkim slojevima, uzimajući u obzir njihov niži socijalni status u sklopu dubrovačkoga društva. U pogledu gospodarskih kretanja napose se izdvaja dio o rastu turizma, koji nadopunjava prihode iz tradicionalne sfere poljoprivrede i pomorstva. Uz neprijeporne pokazatelje rasta koji je vidljiv u izgradnji hotela i dolascima stranih turista, upadaju u oči sukob između privatnog kapitala i javnih vlasti u pogledu vizije razvitka toga gospodarskog sektora, pad prometa sa zaoštravanjem

međunarodne situacije i pokušaji osmišljavanja vođenja autonomne turističke politike. Dio o urbanom razvitku započinje stručnom opaskom o pojačanoj izgradnji novih zgrada koje su zapravo nailazile na kritiku struke čiji je interes bio zadovoljiti potrebu usklađivanja tradicionalnog i modernog. Neki drugi podatci pak pokazuju da je dobar dio komunalne politike morao samo slijediti već utabane staze. Na primjer, elektrifikacija je već bila započela prije Prvoga svjetskog rata, električni tramvaj prometovao je i prije 1918., a slično je bilo s vodoopskrbom, izgrađenom bolnicom i lučkim prometom. Poglavlje »Obilježje gradskog života« pojašnjava zašto je Dubrovnik bio najskuplji grad u Kraljevini Jugoslaviji i zbog čega su izbijale društvene napetosti koje su izazvale nagli porast kaznenih ponašanja. Osim toga, autor je u to poglavlje uvrstio i prikaz raznih manifestacija u javnom životu koje su

odražavale raspoloženje i odnos snaga na dubrovačkom području. Zasebno poglavlje donosi pregled aktivnosti u kulturi, prosvjeti i sportu. Kod posljednje je teme znatnu pozornost opravdano izazvalo djelovanje sokolskih udruženja, ali i pojava novih sportskih disciplina koje su u Dubrovniku našle plodno tlo. Autor s pravom taj dio knjige naziva kronikom zbivanja koja je prema iznijetim primjerima bila živahna, stimulirajući sve bogatiji društveni život.

Knjiga završava epilogom koji čitatelja zaključno uvodi u razdoblje sloma Kraljevine Jugoslavije i suočavanja s novim izazovima. Autor nedvojbeno smatra i na vrlo ekstenzivan način obrazlaže tvrdnju da je uspostava NDH donijela vlast koja je »prihvatila korjenito poništenje onoga što je postignuto u proteklim desetljećima« (str. 230). Sve u svemu, ova je knjiga dobrodošla prinova u galeriji naslova koji se bave temama iz stare Jugoslavije. Mirošević je očito uložio mnogo napora da bi prikupio velik broj korisnih podataka o Dubrovniku. Pregledom bilježaka vidi se da je obuhvatio relevantne izvore koje je mogao pronaći u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu i Državnom arhivu u Dubrovniku. Može se pretpostaviti da bi dodatna istraživanja u arhivima izvan Hrvatske mogla pridonijeti i nekim novim nalazima koji bi bacili dodatna svjetla na položaj Dubrovnika u međuraću. Knjiga je opremljena brojnim ilustrativnim materijalima i tabličnim priložima koji prikazuju preobrazbu grada nakon okončanja velike ekonomske krize 1930-ih.

• *Stjepan Matković*

Peter Wagner, *Napredak — oživljavanje jedne ideje*, preveo Nenad Zakošek, TIM press, Zagreb, 2020., 201 str.

Knjiga njemačkoga sociologa i teoretičara politike Petera Wagnera *Napredak* s podnaslovom *Oživljavanje jedne ideje* prva je njegova knjiga u hrvatskom prijevodu.¹

Peter Wagner školovao se u Hamburgu, Londonu i Berlinu iz područja ekonomije, političkih znanosti i sociologije. Karijeru započinje u Znanstvenom centru za društvena istraživanja u Berlinu, a potom predaje sociologiju na Sveučilištu u Warwicku u Velikoj Britaniji te na sveučilištima u Trentu i Firenci. Osim toga, bio je voditelj projekta na Federalnom sveučilištu Ural u Ekaterinburgu, a kao gostujući profesor predavao je između ostaloga na sveučilištima Hamburg, Pariz 8, Cape Town, na Katoličkom sveučilištu Louvain-la-neuve, École des hautes études en sciences sociales u Parizu, Berkeleyju, Uppsali i Princetonu. Od 2010. pridružuje se Katalonskom institutu za istraživanja i napredne studije Sveučilišta u Barceloni (ICREA) u svojstvu profesora i istraživača. Njegova istraživanja temelje se na komparativnoj povijesnoj i političkoj sociologiji, socijalnoj i političkoj teoriji i sociologiji društvenih znanosti. Usredotočuje se na identifikaciju i komparativnu analizu različitih oblika društvene i političke modernosti (*modernity*) te povijesnih trajektorija modernih društava.

¹ Na hrvatski jezik Nenad Zakošek preveo je englesko izdanje pod naslovom *Progress. A Reconstruction* iz 2016.

Iz ove perspektive, pojam »modernost« ne signalizira jedinstven model društvene organizacije, već promjenljiva tumačenja osnovnih ljudskih problema u svjetlu specifičnih povijesnih iskustava. U početku se primjenjivao na komparativnu političku sociologiju europskih društava, a potom na transformacije u »samorazumijevanju« Europe. Tijekom posljednjih nekoliko godina razrađuje ju dalje prema »svjetskoj sociologiji«, usredotočujući se na napetosti između borbi za autonomiju i ustrajnih oblika dominacije i istražujući trenutačne mogućnosti napretka u svjetlu povijesnih iskustava u različitim dijelovima svijeta. Objavio je sljedeće monografije: *Collective action and political transformations: the entangled experiences in Brazil, South Africa and Europe* (u suautorstvu s Aureom Mota), Edinburgh, Edinburgh University Press, 2019.; *European modernity: a global approach* (u suautorstvu s Bo Stråth), London, Bloomsbury, 2017.; *Modernity: understanding the present*, Cambridge, Polity Press, 2012.; *Plurality and progress. Modernity in political philosophy and historical sociology*, Stockholm, Nordic Summer University Press, 2010.; *Modernity as experience and interpretation. A new sociology of modernity*, Cambridge, Polity Press, 2008.; *A history and theory of the social sciences. Not all that is solid melts into air*, London, Sage, 2001.; *Theorizing modernity. Inescapability and attainability in social theory*, London, Sage, 2001.; *A sociology of modernity. Liberty and discipline*, London, Routledge, 1994. (drugo izd. 1998.); *Der Raum des Gelehrten. Eine Topographie akademischer Praxis* (u suautorstvu sa

Heidrun Friese) Berlin, Edition sigma, 1993.; *Sozialwissenschaften und Staat. Frankreich, Italien, Deutschland 1870–1980*, Frankfurt/M, Campus, 1990 (Biblioteka Theorie und Gesellschaft, sv. 17).²

Knjiga *Napredak — oživljavanje jedne ideje* pisana je sa svrhom boljeg razumijevanja sadašnjih mogućnosti napretka na temelju istraživanja mogućnosti iz prošlosti. Prema Wagneru cilj je pronaći smjer kojim bi trebalo ići kako bi se postigao napredak i izbjegao mogući nazadak pri čemu se autor često referira na mnoge druge autore te klasične sociološke teoretičare. Sama knjiga započinje predgovorom te se sastoji od šest glavnih poglavlja (*Nestanak napretka, Napredak kao mehanizam: epistemicko-ekonomski kompleks, Napredak kao borba u uvjetima ambivalentnosti, Preisipitivanje ideje napretka, Proteklih pola stoljeća i Mogućí napredak danas*) s potpoglavljima.

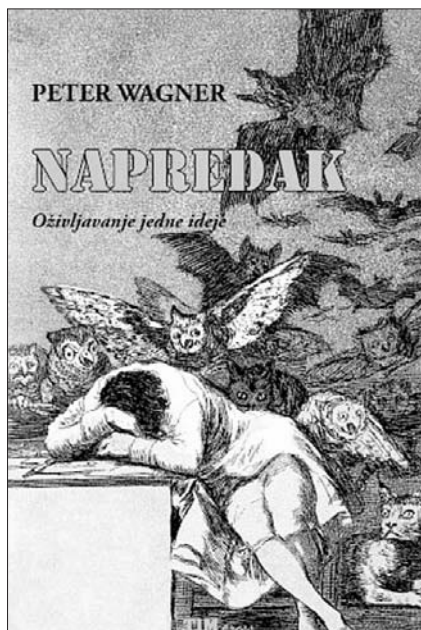
U prvom poglavlju o nestanku napretka autor se osvrće na kapitalizam koji je doveo do povećanja nejednakosti i pogoršanja radnih uvjeta te se osvrće na ekološke probleme i zaključuje kako je iz te perspektive moguće očekivati jedino nastavak ratova, siromaštva i nejednakosti. S druge strane, smatra da je takva perspektiva prisutna/moguća samo u zemljama u kojima je nastao pojam napredak dok je u onima poput Latinske Amerike došlo do povećanja materijalnog bogatstva i povećanja nade u napredak. U najopćenitijem smislu, autor na

² Više o Peteru Wagneru dostupno je na https://www.icrea.cat/security/files/researchers/files-maintenance/cv_2020_wagner.pdf (pristup ostvaren 17. lipnja 2021.)

napredak gleda kroz poboljšanje životnih uvjeta ljudi i njihova zajedničkog života. No dalje u tekstu analizira ga u više aspekata. Ističe kako se napredak smatra nečim što je beskrajno i ne može doći do konačnog savršenstva te se najčešće govori o napretku čovječanstva u cjelini. Također, izdvaja »jaki pojam napretka« koji definira kao radikalnu pozitivnu transformaciju životnih uvjeta ljudi kakva se nikad prije nije smatrala mogućom. Osim spomenutog, ističe i analizira četiri vrste napretka, odnosno epistemički i ekonomski te društveni i politički napredak. U poglavlju »Napredak kao mehanizam: epistemičko-ekonomski kompleks« Wagner navodi kako je napredak znanja bio vezan za velika očekivanja od napretka kakva su se pojavila tijekom 18. stoljeća te je ideja bila da je autonomija najvažniji uvjet napretka. U kontekstu znanosti, napredak se gleda kroz pojam kolektivne autonomije koji podrazumijeva mogućnost napretka znanja u uvjetima slobodne komunikacije spoznaja. Nešto kasnije, ističe autor, pada povjerenje u znanost jer se veže za političko i ekonomsko upravljanje proizvodnjom znanja. Naime postaje očito da se znanstveno znanje upotrebljava u interesu elita ili kapitalizma, a ne u interesu cijelog društva te je dugotrajan napredak znanja o crpljenju prirodnih resursa vođen interesima za povećanjem profita tvrtki. Ekonomski napredak, smatra autor, glavni je uzrok društvene promjene posljednja dva stoljeća; on se, ako se gleda zasebno, uistinu dogodio, no ujedno je rezultirao različitim »nuspojavama« kao što su eksploatacija i bogaćenje Europe. Takav materijalni napredak, koji je u osnovi

prisvojila elita uvjetovao je nazadovanje u drugim dijelovima svijeta i bio je na štetu (lokalnog) stanovništva. U trećem poglavlju autor se usredotočuje na politički i društveni napredak. U tom kontekstu ističe pojmove kao što su »sloboda za« i »sloboda od« pri čemu je »sloboda od« mjerljiva putem ustava i zakona, no upozorava na to da formalno jednake slobode nisu jamstvo da je takva sloboda prisutna i u praksi. Autor se također bavi pojmovima inkluzije i individualizacije kojima je potencijalno moguće mjeriti napredak, no ističe kako su individualizacijom nestali mnogi snažni kolektivi koji su se u povijesti uspjeli izboriti za svoja prava (robovi, žene i radnici) te se nameće pitanje koliko individualizacije zapravo dovodi do društvenog napretka. Autor tvrdi kako se individualna prava poput slobode govora koriste za komunikaciju koja oblikuje javno mnijenje, no isto tako, provođenjem vlastite volje postoji mogućnost da se neće postići suglasnost. S druge strane, smatra da je postavljanje inkluzije i individualizacije za mjera napretka neodrživo jer su ti pojmovi dvosmisleni te je problematičan njihov odnos, odnosno inkluzijom se postaje jednakim članom nekog kolektiva pa je u tom kontekstu ona protivna pojmu individualizacije koja za posljedicu ima diferenciranje među ljudima. Wagner također zaključuje da nije moguće postići potpun društveni i politički napredak jer on nije projekt koji se može završiti tj. postizanje napretka vjerojatno će polučiti nazadovanje u nečem drugom uslijed slabog znanja o njegovim posljedicama. Nadalje, u poglavlju »Preispitivanje ideje napretka« autor povezuje autonomiju i

napredak s Kantovim razmišljanjima o tome da sloboda ne stvara harmoniju zbog mnogih ljudskih antagonizama, kao što su potreba ljudi da budu s drugima te potreba da katkada budu sami. Za Wagnera autonomija može biti i uzrok problema jer otežava da se spozna i razumije kako će se urediti društveni život. Naglašava kako autonomija podrazumijeva da sami sebi donosimo zakone te je pojam ovladavanja zapravo neizbježan. Što se tiče napretka početkom 20. stoljeća, ističe kako je došlo do povećanja autonomije manjina, tj. europskih elita, koja je rezultirala napretkom, međutim bio je to napredak sa stajališta elita, no ne sa stajališta kritičke teorije. Nadalje, u idućem poglavlju, »Proteklih pola stoljeća«, Wagner ukazuje na porijeklo teze da su se društva mogla utemeljiti na autonomiji i inicijativi te da je zbog tih inicijativa došlo do kratkotrajnog ekonomskog rasta i znanstvenog napredovanja. Glavni je problem, smatra autor, što se očekivalo da će napredak znanja biti beskrajno dostupan za dobrobit društva, no Prvi i Drugi svjetski rat dokazali su suprotno. Osim toga, 1960-ih i 1970-ih uistinu je došlo do okončanja formalne vladavine, no ne i do okončanja same vladavine. Premještanje vladavine na druge sfere, primjerice na sferu prirode i drugih društava često je u fokusu autorove analize. Također, u knjizi je stavljen naglasak na hegemonijski diskurs »ljudskih prava i demokracije« te ekonomski diskurs o povratku slobodne trgovine. Takve je diskurse, drži autor, nemoguće osporiti i dio su svake političke debate. Iz toga proizlazi ono što autor smatra važnim, a to su globalizacija i individualizacija. Sva-

ki fenomen koji je stajao između ta dva pojma, tvrdi, smatrao se ograničavanjem slobode. Osim toga, Wagner upozorava na fenomen »brisanja prostora« kao nužne posljedice prebacivanja većine procesa na globalnu razinu.

U posljednjem poglavlju, »Mogući napredak danas«, autor nastoji identificirati gdje se u budućnosti može tražiti napredak i kojim sredstvima. Prije svega, treba naglasiti da autor izdvaja dva shvaćanja vezana za prošlost. Prvo je da sve sukobe iz prošlosti treba smiriti i pustiti prošlost na miru, dok drugo naglašava važnost prošlosti za djelovanje u sadašnjosti. Autor smatra da iako je s jedne strane potrebno smirivanje prošlosti, ostaje činjenica da povijesne nepravde i dalje postoje u društvenim odnosima i institucijama. Nadalje, raspravlja o načinima ophođenja s današnjim posljedicama instrumentalne transformacije zemlje u težnji

za epistemičko-ekonomskim napretkom. Za primjer navodi sadašnji problem klimatskih promjena kao posljedice industrijalizacije. Nakon kraćeg razmatranja mogućnosti napretka, autor izdvaja tri ključna moguća napretka. Prvi je izgradnja demokratske sposobnosti djelovanja. Ovdje iznosi problem suvremenih institucija koje su koncipirane s namjerom obeshrabrenja drugih oblika građanske participacije osim izbora. Dakle, umjesto pukog zbrajanja individualnih odluka na izborima, izgradnja demokratske sposobnosti djelovanja ponovno bi povezivala ideju napretka s idejom kolektivne autonomije. Drugi mogući napredak podrazumijeva prevladavanje novih oblika vladavine. Ovdje autor naglašava kako elite nisu nestale nakon kraja formalne vladavine, već su, kao što je spomenuto, premjestile svoju vladavinu. Formalne vlastice iz prošlosti i dalje su prisutne što je vidljivo u postojanju nasljednog kapitala i umreženosti. Sve to autor povezuje s brisanjem prostora jer borba protiv vladavine zahtijeva kolektivno djelovanje, a da bi se kolektiv organizirao potrebne su granice. Autor zaključuje da brisanje vremena i prostora omogućuje nastanak novih vrsta vladavine koje ograničavaju novi društveni i politički napredak, odnosno cilj im je borba protiv brisanja vremena i prostora. Posljednja je vrsta napretka izbjegavanje oholosti. Naime, ljudska prava daju pojedincima veliku slobodu da oblikuju svoje živote te se pojedinci samim time sve više natječu za resurse te žele ovladati prirodom i drugim ljudima. Autor za kraj ističe da kombinacija epistemičke superiornosti, pretjeranog samopouzdanja i zanemarivanja

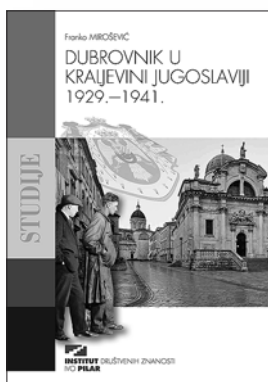
prigovora čini takve projekte utjelovljenjem oholosti. Autorova završna misao jest da se kolektivni odabiri određuju zbrajanjem brojnih individualnih odluka, nepravde iz prošlosti određuju životne šanse u sadašnjosti te se sadašnji problemi povećavaju zbog oholosti i potrebe za instrumentalnim ovladavanjem. Rješenje autor vidi u spomenutoj izgradnji demokratske kolektivne sposobnosti djelovanja, prevladavanju novih oblika vladavine i suzbijanju oholosti.

Ova knjiga otvara nove poglede na napredak, prikazuje različite interpretacije napretka te objašnjava kako se mijenjao kroz povijest različitim dinamikama. Ono što je potpuno zaokružilo tematiku napretka jest to što autor nakon dubinske analize tog pojma zapravo nudi rješenja i daje bolji uvid u nedostatke koji se mogu popraviti u sadašnjosti.

• *Arijana Akmadža*

Franko Mirošević:
DUBROVNIK U KRAJEVINI
JUGOSLAVIJI 1929.—1941.

Biblioteka *Studije*, knjiga 42
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Zagreb, 2020., str. 254
ISBN 978-953-7964-76-4

POVREMENO ŽIVJETI DRUGDJE
Sekundarno stanovanje i
socijalna održivost lokalnih zajednica
u Hrvatskoj

G.-M. Miletić i K. Peračković (ur.)

Biblioteka *Studije*, knjiga 41
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Zagreb, 2020., str. 182
ISBN 978-953-7964-78-8

Anamarija Lukić, Stephanie Jug,
Zvezdana Penava Brekalo:

POVIJESNI, LINGVISTIČKI I
PEDAGOŠKI ASPEKTI
NJEMAČKO-AUSTRIJSKE GASTRO
KULTURE GRADA OSIJEKA: Projekt
Koch Buch 1.8.7.3.

Njemačka narodnosna zajednica - Zemaljska
udruha Podunavskih Švaba Osijek i Institut
društvenih znanosti Ivo Pilar
Osijek, 2020., str. 265
ISBN 978-953-7964-88-7

Upute suradnicima

Autori zadržavaju autorsko pravo za članke objavljene u Časopisu PILAR, no daju Časopisu pravo prvog objavljivanja. Radove koji su prihvaćeni za objavu (ili već objavljene u Časopisu) autor smije objaviti u drugim publikacijama samo uz dopuštenje uredništva, uz naznaku o njihovoj objavljivanju u Časopisu.

Radovi se dostavljaju u elektroničkom obliku. Uz naslov rada treba navesti ime, prezime i titulu autora, naziv i adresu ustanove u kojoj radi odnosno kućnu adresu, broj telefona i e-mail adresu.

Radovi podliježu dvostrukom anonimnom recenzentskom postupku i razvrstavaju se u sljedeće kategorije:

1. **Izvorni znanstveni rad.** Rad se odlikuje izvornošću zaključaka ili iznosi neobjavljene izvorne rezultate znanstveno koncipiranog i provedenog istraživanja.

2. **Pregledni rad.** Rad sadržava temeljit i obuhvatan kritički pregled određene problematike, no bez istaknutije izvornosti rezultata.

3. **Prethodno priopćenje.** Rad sadržava prve rezultate istraživanja u tijeku, koji zbog aktualnosti zahtijevaju brzo objavljivanje, no bez razine obuhvatnosti i utemeljenosti.

4. **Stručni rad.** Sadržava znanja i iskustva relevantna za određenu struku ali nema obilježja znanstvenosti.

Preporučujemo opseg rada do jednog odnosno jednog i pol autorskog arka (cca 30.000 znakova). Radu se prilaže uvodni nacrtak od najviše desetak redaka, popis do pet ključnih riječi te sažetak do jedne kartice. Prikazi knjiga, osvrti i recenzije ne smiju biti dulji od 5 kartica. Poželjni su prijedlozi za ilustriranje tekstova.

Uredništvo pridržava pravo prilagodbe rada općim pravilima uređivanja Časopisa i hrvatskome standardnom jeziku odnosno, za međunarodno izdanje, odgovarajućem drugom jeziku.

Uz tekst se navode bilješke kojima se tekst dopunjuje te daju podatci o korištenoj literaturi, jer se ona ne objavljuje zasebno. Pri tome treba navesti autora, naziv djela, mjesto izdanja, nakladnika i godinu te, u pravilu, broj stranice na koju se upućuje.